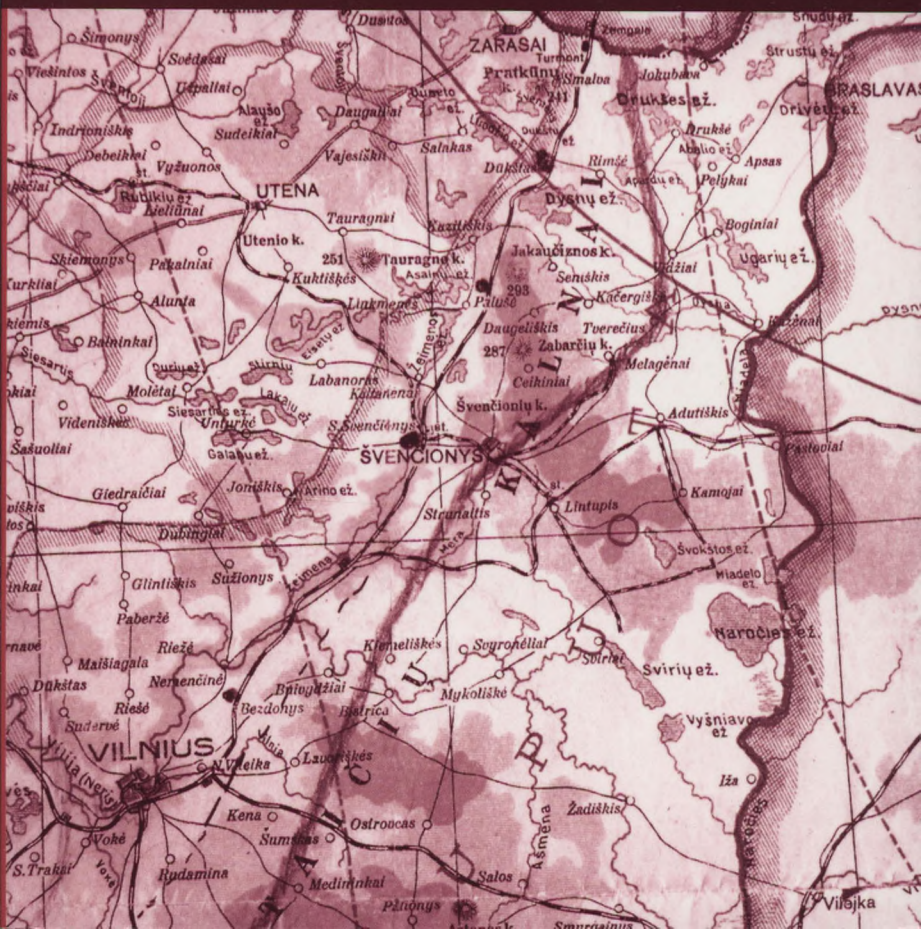

Юры Туронак

За кардонам Бацькаўшчыны

Бібліятэка часопіса
„Беларускі Гістарычны Агляд“

Юрзи Мухомов

Юры Туронак

**За кардонам
Бацькаўшчыны**

Успаміны

Мінск
„Медысонт”
2010

УДК 821.161.3.09(093.3)
ББК 84(4Бел)
Т88

Серыя заснавана ў 1999 годзе

Туонак, Ю.

Т88 За кардонам Бацькаўшчыны : успаміны /
Ю. Туонак. — Мінск : Медысонт, 2010. — 276 с. —
(Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд”).

ISBN 978-985-6963-02-8.

Ва ўспамінах вядомага беларускага гісторыка, якому выпала жыць за межамі Беларусі, адлюстравана ўся яе найноўшая гісторыя. Аўтар узнаўляе і адзеньвае перажытае, разважае пра шляхі беларускага самаўсведамлення. Успаміны дапаўняюцца дакументамі і спісам беларусазнаўчых прац гісторыка.

Адрасуецца ўсім, хто цікавіцца беларускім нацыянальным рухам.

УДК 821.161.3.09(093.3)
ББК 84(4Бел)

ISBN 978-985-6963-02-8 © Туонак Ю., 2010
© Беларускі Гістарычны Агляд, 2010
© Афармленне. ТАА „Медысонт”, 2010

Змест

Як паўставалі ўспаміны	7
Дзяцінства прыстань	
Мястэчка Дукшты	12
Наш дом	17
Школа	29
Вайна	36
Першая віленская гімназія	47
Працяг адукацыі ў Польшчы	72
Варшава — што далей?	89
Вялікі пералом	100
На беларускай грамадскай ніве	
Першыя крокі	124
У коле дзейнасці БГКТ	136
Эпахальная дэкада	166
Экскурс у гісторыю	180
Новы час	203
Дадатак	
№ 1. Ліст прэзідыуму ГП БГКТ	239
№ 2. Даклад на педагагічным з'ездзе ў Бельску	241
№ 3. Даклад на канферэнцыі ў Белавежы	257
№ 4. Ліст А. Закшэўскага з Прэзідэнцкай канцылярыі	264
№ 5. Бібліяграфія беларусазнаўчых прац Юрыя Туронка	265
Спіс скарачэнняў	275

ЯК ПАЎСТАВАЛІ ЁСПАМІНЫ

Вучні Першай віленскай гімназіі ў 1942/43 г. збіраліся перад заняткамі на кароткі малебен, пад час якога гімназічны капелан, езуіт айцец Ёзас Паўкштас, знаёміў з прынцыпамі хрысціянскай маралі, рыхтаваў нас да будучай грамадскай працы, развіваў пачуццё адказнасці за лёс свайго народа і бацькаўшчыны. Адноўчы ён спыніўся на тэме дзённікаў, расказаў пра іх гістарычна-культурную ролю і заахвочваў нас сістэматычна апісваць здарэнні і падзеі, якія здаваліся найбольш цікавымі і памятнымі.

У маім на той час 13-гадовым узросце я яшчэ не мог зразумець значэнне прапанаванай дзейнасці, аднак ужо тады адчуваў да яе нейкую схільнасць. Праўда, успамінаў яшчэ не пісаў, аднак усё ж рыхтаваў для памяці спісы маіх настаўнікаў і аднакласнікаў за ўсе гады вучобы ў Дукштанскай пачатковай школе. Магчыма таму і ідэя айца Паўкштаса была мне цікавай, і я ахвотна заняўся яе рэалізацыяй.

Хутка набыў тоўсты сшытак, апрацаваў з дапамогай мамы храналогію найважнейшых падзей майго дзяцінства і са студзеня 1943 г. пачаў пісаць свой дзённік на прымітыўнай беларускай мове, набліжанай да рушчанскай гаворкі маёй мамы.

Спачатку прадметам маіх дзённікавых запісаў была звычайная рэгістрацыя здарэнняў і падзей, якія лічыў вартымі ўвагі. З часам прыбывала іх асэнсаванне і разважанні пра мае жыццёвыя мэты і перспектывы.

Аднак на пачатку 1960-х г. ва ўмовах стабілізацыі сямейнага становішча, напружанай прафесійнай, грамадскай і навуковай дзейнасці было штотраз менш часу займацца дзённікам, і пасля амаль дваццацігадовага пісання праца спынілася. Затое час ад часу ўзнікалі прынагодныя запісы, камплектаваліся дакументы, здымкі і ліставанне, якія пгчасліва захаваліся ў маім архіве. Гэтыя матэрыялы, а не спасылкі на недасканалую памяць, абумовілі дакументальны характар пераказу вызначальных падзей майго жыцця. У такім сэнсе гэтую распрацоўку не лічу адно толькі ўспамінамі, хаця карыстаюся правам суб'ектыўнасці ацэнак.

Няпроста было, аднак, вырашыць іншае істотнае пытанне — які сэнс гэтай працы, каму яна цікавая і патрэбная. Самарэклама мне непатрэбная, таксама не адчуваў патрэбы публічнай карэктуры некаторых ацэнак маіх прыяцеляў і непрыяцеляў. Часам здавалася, што даволі падрабязная распрацоўка аўтабіяграфіі найбольш патрэбная мне самому, як своеасаблівы разлік з шматгадовым складаным жыццём, які наўрад ці цікавіў бы нават блізкіх сямейнікаў — яны і без таго напэўна маюць свой погляд на мае імкненні і дзеянні. Гэтага пытання я не вырашыў да канца, што, аднак, не ўплывала на паслабленне творчай актыўнасці: як ні дзіўна, разуменне мэтазгоднасці распрацоўкі глыбока бытавала ў маёй падсвядомасці.

Магчыма, нейкай прычынай творчай інспірацыі было жаданне адказаць на два пытанні, якія цікавілі маіх беларускіх калег. Першым было іх здзіўленне, як, жывучы ўсё жыццё ў літоўскім і польскім асяроддзі, я дайшоў да беларускасці, а другім — наколькі на кірунак маіх гістарычных доследаў паўплывалі асабістыя дасведчанні і палітычныя абумоўленні. Разгляд абодвух пытанняў праходзіць чырвонай

ніткай, па сутнасці, праз усе раздзелы кнігі, і таму магу тут абмежавацца невялікімі каментарамі.

Пытанне першае. Я не меў патрэбы самастойна даходзіць да беларускай нацыянальнай свядомасці. Яна была натуральным вынікам сямейнага патрыятычнага ўзгадвання, паводле якога маёй Бацькаўшчынай мелася быць Беларусь, а не тое ці іншае месца пражывання. Літоўскае асяроддзе не садзейнічала асіміляцыі, хутчэй наадварот — давала добры прыклад захавання сваёй нацыянальнай адметнасці.

Таксама ў Польшчы не адчуваў паланізацыйных націскаў. Дылема захаваць сваю нацыянальнасць ці паддацца асіміляцыі несумненна існавала, аднак яе рашэнне залежала перш за ўсё ад асабістага выбару. Польскія эліты былі розныя, але кантакт з імі таксама быў вынікам асабістага стаўлення. Гэтак-сама вырашалася важнае пытанне стварэння сваёй сям'і — шмат было прывабных польскіх дзяўчат, але і беларускіх прыгажунь было нямала. Урэшце ад асабістага выбару і стаўлення залежаў характар грамадскай і навуковай дзейнасці.

Таму з жалем і непрыхільнасцю адносіўся да тых беларусаў, якія паддаваліся ўплывам паланізацыі. Яны, відаць, не ўяўлялі, што на гарадскіх паркетах можна было захоўваць сваю нацыянальную адметнасць і мову. Калісь пагарджаў фольксдойчамі, якія для сумнеўнай кар'еры адмаўляліся ад сваіх польскіх каранёў, цяпер — такімі ж фолькспалякамі.

Аднак Беларусі, якая павінна была быць маёй Бацькаўшчынай, доўгі час не ведаў, тым не менш заўсёды лічыў яе сваім асноўным жыццёвым арыенцірам.

Пытанне другое. Найбольшую ўвагу і творчыя магчымасці прысвяціў вывучэнню гісторыі беларускага нацыянальнага руху, у прыватнасці ў гады нямецкай

акупацыі. Зацікаўленне гэтым пытаннем узнікла шмат гадоў пасля вайны, а важнай яго прычынай былі абумоўленыя патрэбамі бягучай палітыкі нядобрасумленныя ацэнкі беларускіх савецкіх гісторыкаў і публіцыстаў. Сплеценыя з праўдзівых і надуманых фактаў іх выказванні служылі адной асноўнай мэце — пераконванню беларускага народа ў тым, што адзіным фактарам яго выжывання і шчаслівай будучыні з'яўляецца Расія. Гэта быў створаны яшчэ ў час панавання расійскіх цароў канон палітыкі, які, нягледзячы на яе зменлівую афарбоўку, заставаўся непарушным у савецкую і ў пэўнай меры ў постсавецкую эпоху. Ніякая альтэрнатыва пры тым не дапускалася, а на яе прыхільнікаў у найлепшым разе скіроўваўся агонь прапаганды крамлёўскіх уладароў і іх беларускіх прыслужнікаў.

Усё ж такія рэакцыі не маглі змяніць сутнасці гістарычных падзей: Нямеччына была першай вялікай дзяржавай, якая прызнала адметнасць беларускай нацыі і мовы. Пад час Першай сусветнай вайны акупацыйныя органы пад кіраўніцтвам генерала Эрыха Фалькенгайна заснавалі першыя ў гісторыі беларускія школы, садзейнічалі абвясчэнню Беларускай Народнай Рэспублікі і яе кароткатрываламу існаванню. Прадаўжальнікам гэтых дзеянняў у 1941–1943 г. быў генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ.

Нягледзячы на мілітарнае паражэнне Нямеччыны ў абедзвюх войнах, гэтыя пазітыўныя дзеянні мелі гістарычнае значэнне для беларускага нацыянальнага руху — умацоўвалі свядомасць і незалежніцкія імкненні. Нямецкая альтэрнатыва была непрымальнай для савецкіх уладаў і таму фальсіфікавалася або замоўчвалася гістарыяграфіяй БССР. Распрацоўваючы гэтыя пытанні, карыстаўся амаль выключна дакументацыяй, а не сваімі назіраннямі, і дасвед-

чаннямі часоў другой нямецкай акупацыі. Але тады я быў замалады, да таго не жыў у Беларусі, не ўдзельнічаў у падзеях і не быў іх сведкам.

Увага беларускіх сяброў, якую з задавальненнем адчуў з нагоды майго 80-годдзя, паўплывала на рашэнне закончыць адкладаную з году ў год з-за хранічнай нястачы часу распрацоўку аўтабіяграфіі. Былі ж на тое ўсе неабходныя матэрыялы, жаданне і ўсведамленне таго, што слабеючыя сілы не дазваляць больш прамовіць да маіх асабліва маладых калег, якія ўхвалялі ці адпрэчвалі вынікі маіх даследаў, але ўсё ж хоць крыху з іх скарысталі.

Кніга ўспамінаў пад загалоўкам „За кардонам Бацькаўшчыны” паўставала з перапынкамі цягам мінулага дзесяцігоддзя і была закончана ў юбілейным 2009 годзе. Дакладны храналагічны выклад падзей захаваны толькі ў першых яе раздзелах, прысвечаных дзяцінству і адукацыі. Пачынаючы з 1956 г. прадстаўлення падзеі маюць ужо не храналагічны, а праблемны характар, бо прафесійная, грамадская і навуковая дзейнасць адбывалася, па сутнасці, адначасова.

Інтэгральная частка ўспамінаў — „Дадатак”. Змешчаныя ў ім дакументы і матэрыялы абгрунтоўваюць і паясняюць пададзеныя ў гэксце некаторыя матывацыі. Тамсама, у храналагічным парадку, бібліяграфія маіх беларусазнаўчых прац.

Варшава, студзень 2010 г.

ДЗЯЦІНСТВА ПРЫСТАНЬ

Мястэчка Дукшты

Дукшты былі невялікім мястэчкам на чыгуначнай лініі Вільня — Дзвінск, прыблізна за 120 кіламетраў на паўночны ўсход ад Вільні. Мястэчка знаходзілася на абшары Балтыйскай марэннай грады з яе казначна маляўнічымі краявідамі — мазаікай лясоў, пагоркаў і незлічоных азёр. У самім мястэчку каля станцыі было Чыгуначнае возера, на поўдзень ад яго вялікае Дзісенскае возера і на поўнач — возера Персветы, ці, як яго звычайна называлі, Прэсветы. Над яго паўночным берагам красаваўся белы палац — рэзідэнцыя ўладальнікаў Дукштанскага двара.

Двор быў старадаўні, заснаваны найпазней у XVI ст. Першапачатковыя яго ўладальнікі — Рудаміны, стараннем якіх у 1674 г. быў пабудаваны драўляны касцёл, што высіўся на невялікім пагорку непадалёк ад памешчыцкай сялібы. Ішлі гады, мяняліся гістарычныя ўмовы і ўладальнікі двара. Апошнім з іх стаў пасля Першай сусветнай вайны Тамаш Зан — праўнук аднайменнага заснавальніка на пачатку XIX ст. тайнага студэнцкага таварыства ў Вільні.

Затое не мянялася значэнне Дукштанскага двара як важнага эканамічнага цэнтра аколiцы. Нягледзячы на парцэляцыю пасля аграрнай рэформы 1861 г., яшчэ ў канцы XIX ст. у яго складзе заставалася некалькі фальваркаў з больш як 20 тысячамі гектараў ворнай зямлі і вялікімі абшарамі лясоў і азёр.

У 1862 г., калі завяршалася будаўніцтва Пецяярбургска-Варшаўскай чыгункі, гэтае значэнне двара прадвызначала лакалізацыю ў адлегласці 3 кіламетраў ад яго чыгуначнай станцыі Дукшты. З часам каля станцыі вырас пасёлак Дукшты, жыхары якога працавалі на чыгунцы і абслугоўвалі гандлёвыя патрэбы двара. Паводле расійскага перапісу насельніцтва, у 1897 г. пасёлак налічваў 641 жыхара, у тым ліку 452 жыды (больш за 70%), 98 каталікоў і 62 стараверы. Астатнюю групу насельніцтва (29 чалавек) складалі праваслаўныя і мусульмане.

Найлепшым, бадай, перыядам у гісторыі пасёлка Дукшты быў пачатак ХХ ст., чаму спрыяла ажыўленне кан'юнктуры ў Расіі і на замежных рынках. Хутка раслі абароты збожжа, фруктаў, рыбы і лесу, якія пастаўляліся дукштанскімі жыдоўскімі купцамі ў Дзвінск, Рыгу, Пецяярбург і Вільню. Актывізацыя гандлю садзейнічала росту насельніцтва мястэчка, колькасць якога напярэдадні сусветнай вайны вырасла прыкладна ўдвая ў параўнанні з 1897 г. У той час было некалькі мураваных дамоў, збудаваных каля рынку, драўляны будынак школы і на заходнім краі мястэчка, на ўзгорку, мураваная белая праваслаўная царкоўка — невялікая, адпаведная колькасці праваслаўных жыхароў мястэчка і аколіцы.

Пасля вайны і далучэння да Польшчы Дукшты апынуліся ў новым становішчы. За некалькі кіламетраў на захад ад мястэчка праходзіла польска-літоўская дэмаркацыйная лінія, якая была фактычнай граніцай, а за 20 кіламетраў на поўнач, за чыгуначнай станцыяй Турмонты — дзяржаўная граніца з Латвіяй. Адначасова змянілася адміністрацыйнае становішча Дукштаў. Да вайны мястэчка знаходзілася ў складзе Новааляксандраўскага (Зарасайскага) павята Ковенскай губерні, цяпер жа было далучана спачатку да Браслаўскага, а з чэрве-

ня 1925 г. да Свянцянскага павета Віленскага ваяводства.

Аднак ані гэтыя змены, ані новы статус мястэчка як цэнтра Дукштанскай гміны не маглі стрымаць яго эканамічнай дэградацыі, тыповай для многіх усходніх абшараў тагачаснай Польшчы. На гэта ўплывала галоўным чынам страта расійскіх рынкаў збыту і мытных бар'еры, якія з'явіліся на шляху да балтыйскіх партоў. Бесперспектыўнасць новага становішча найхутчэй ацанілі рухлівыя і прадбачлівыя жыдоўскія купцы, якія спачатку выязджалі ў Расію, а пасля вайны ў іншыя гарады Польшчы.

Гэтыя іх ацэнкі пацвердзіла пасляваенная рэчаіснасць. Слабы попыт на сельскагаспадарчыя прадукты ў міжваенныя гады давёў жыхароў навакольных вёсак да пякучай беднасці. Мала лепш было і ў мястэчку, у якім акрамя тартака, прымітыўнай электрастанцыі і невялікай малачарні не было, бадай, ніякіх прамысловых прадпрыемстваў. Адно працавалі на чыгунцы, іншыя, пераважна жыды, займаліся рознымі рамёствамі, было некалькі жыдоўскіх і хрысціянскіх крамаў. У лепшым становішчы знаходзіліся нешматлікія службоўцы-паліцыянты, настаўнікі і іншыя, большая частка якіх прысылалася з Польшчы.

Паводле польскага перапісу, восенню 1921 г. у мястэчку Дукшты было 1076 жыхароў, а гэта значыць, што за амаль чвэрць стагоддзя (1897–1921) яго насельніцтва павялічылася на 68%. Адначасова істотна змянілася яго структура. За гэты час колькасць жыдоў зменшылася на 8%, старавераў падвоілася, а каталікоў павялічылася ў пяць разоў. У 1921 г. жыхары гэтых трох канфесій складалі 97,5% усяго насельніцтва мястэчка. Да іншых веравызнанняў належала 2,5% насельніцтва, сярод якіх было 20 праваслаўных, 6 мусульман і 1 евангелік.

Насельніцтва мястэчка Дукшты

	1897		1921	
	чалавек	%	чалавек	%
Агулам	641	100,0	1076	100,0
у тым ліку				
каталікі	98	15,3	503	46,7
іудзеі	452	70,5	416	38,7
стараверы	62	9,7	130	12,1
праваслаўныя			20	1,9
мусульмане	29	4,5	6	0,5
евангелікі			1	0,1

Нацыянальная структура насельніцтва мястэчка адлюстроўвала своеасаблівыя якасці польскай статыстыкі і не адпавядала сапраўднасці. Так, да польскай нацыянальнасці было запісана 980 жыхароў мястэчка, або 91% усяго яго насельніцтва. Да гэтай нацыянальнасці залічваліся не толькі каталікі, але нават пераважная частка жыдоў і старавераў.

Больш аднародным было насельніцтва Дукштанскай гміны. У 1921 г. з агульнай яго колькасці 2945 чалавек (не лічачы мястэчка) да каталіцкага веравызнання належала 2710 чалавек, або 92,0% усяго насельніцтва гміны. Паводле перапісу, больш за 70% каталікоў было літоўскай нацыянальнасці, астатнюю іх частку складалі палякі. Другой па колькасці канфесійнай групай былі стараверы (209 чалавек, або 7,1%). Такім чынам на каталікоў і старавераў у 1921 г. прыпадала больш як 99% насельніцтва гміны.

Амаль усе веравызнаўчыя групы насельніцтва мелі свае святыні, асобныя могілкі, розныя абрады і звычаі. Магчыма, найраней была пабудавана ў мястэчку жыдоўская бажніца (яна не лічылася сінагогай) і малітоўны дом старавераў, які называлі маленнай. У 1910 г. пабудавалі праваслаўную царкоўку і побач з ёю плябанію. Аднак з увагі на мала-

лікасьць вернікаў у міжваенныя гады царкоўка пераважна пуставала, а ў доме святара была адкрыта польская школа.

Доўгі час каталікі мястэчка належалі да парафіі ў Старых Дукштах. Адпаведна з нацыянальным складам насельніцтва навакольных вёсак, а таксама ў выніку прыналежнасці парафіі да Тэльшайскай дыяцэзіі (да 1925 г.) дукштанскія парахі Канстанцін Шымашус, пазнейшыя Зянон Буткявічус і Язэп Вайчунас не толькі карысталіся ў сваім касцёле літоўскай мовай, але і займаліся культурнай працай сярод насельніцтва. Між іншым, пры касцёле ў Старых Дукштах быў арганізаваны літоўскі хор і бібліятэка.

Пасля далучэння ў 1925 г. Дукштанскай парафіі да Віленскай архідыяцэзіі гэтая акалічнасць паўплывала на рашэнне архібіскупа Рамуальда Ялбжыкоўскага арганізаваць у мястэчку Дукшты польскую парафію. Аднак у 20-я г. яшчэ не было там ні касцёла, ні пастаяннага ксяндза. Толькі летам 1928 г. прыбыў сюды малады ксёндз Пётр Вітаўт Ступкевіч, родам з Ракава, прызначаны рэктарам Дукштанскай філіяльнай капліцы і настаўнікам рэлігіі ў мясцовай школе.

Ксёндз Ступкевіч энергічна ўзяўся за справу. Ужо ў 1930 г. ён закончыў будаўніцтва даволі вялікага дома каля Чыгуначнага возера, у якім размяшчалася плябанія з залай, прыстасаванай для культурных патрэб. Неўзабаве пачалося будаўніцтва касцёла ў мястэчку, якое, паводле даведніка Віленскай архідыяцэзіі, фінансавалася са складчын вернікаў. Аднак з увагі на невялікую іх колькасць (каля 400 чалавек) і цяжкое матэрыяльнае становішча, верагодна, не абышлося без субсідый Віленскай курыі, а магчыма і дзяржаўных устаноў. Драўляны, даволі прыгожы касцёл св. Станіслава Косткі быў пабуда-

ваны даволі хутка і 25 траўня 1935 г. асвечаны архі-біскупам Ялбжыкоўскім.

Пасля гэтага пачалося ўзбуйненне Дукштанскай местачковай парафіі шляхам далучэння да яе вёсак і фальваркаў, якія да гэтага часу былі ў складзе парафіі ў Старых Дукштах. У выніку колькасць членаў новай парафіі ў мястэчку павялічылася ў тры разы і на канец 1938 г. складала 1265 душ. І хаця пры размежаванні парафій улічваўся нацыянальны фактар, усё ж у складзе местачковай парафіі апынулася пэўная колькасць літоўцаў. У сувязі з гэтым ксёндз Ступкевіч чытаў евангелле па-польску і па-літоўску, што пры польскім часе, здаецца, не выклікала ніякіх праблем. Аднак між парахамі абедзвюх Дукштанскіх парафій вялікай дружбы не было.

Наш дом

У такім спецыфічным асяроддзі пачалося маё жыццё. Не раз я думаў, чаму бацька* вырашыў пасяліцца менавіта ў Дукштах, у чужой мясцовасці, з якой не быў звязаны сваім паходжаннем. Не маглі яго вабіць ні прыгожыя краявіды, ні перспектывы

---

* **Браніслаў Сцяпанавіч Туронак** нарадзіўся 10 (22) чэрвеня 1896 г. у Пестунах Дзісенскага пав. у безземельнай сялянскай сям'і. Вясной 1917 г. закончыў Яраслаўскую гімназію, вярнуўся на радзіму, далучыўся да беларускага адраджэнскага руху. Настаўнічаў у беларускіх пачатковых школах у вёсцы Більдзюгі і мястэчку Новы Пагост. Восенню 1919 г. паступіў на медыцынскі факультэт Віленскага ўніверсітэта. Удзельнічаў у заснаванні Беларускага студэнцкага саюза, быў рэдактарам студэнцкага часопіса „Наш Шлях”, а пазней дзеячам Беларускага сялянскага саюза і Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. 3 ліпеня 1926 г. атрымаў дыплом лекара, працаваў у віленскай „Літоўскай клініцы”. Вясной 1928 г. атрымаў накіраванне на пасаду раённага лекара ў мястэчку Дукшты, дзе жыў да заўчаснай смерці 19 верасня 1938 г. Падрыхтаваў папулярную кніжачку „Гігіена ўзгадавання дзіцяці” (Вільня, 1928).

ва вялікіх заробкаў, ані магчымасць грамадскай дзейнасці сярод беларусаў, якіх тут, па сутнасці, не было. Здаецца, на гэтае яго рашэнне найбольш паўплывала камунікацыйнае становішча Дукштаў. Адсюль ішла чыгунка ў Вільню і Беласток (да матчынай сям'і) і вузкакалейка ў Друю, адкуль было недалёка да ягоных братоў і сясцёр.

Акрамя таго, з Вільняй бацьку звязвалі грамадскія інтарэсы. Да вясны 1934 г. быў ён членам цэнтральнай управы Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры і часта выязджаў на яго пасяджэнні. Адначасова апекаваўся гурткамі БІГіК на Браслаўшчыне, між іншым, у Шальцінах — роднай вёсцы бацькавай маці. Але гэтая дзейнасць працягвалася нядоўга. У першай палове 30-х г. абмежаванні і рэпрэсіі польскай адміністрацыі ўсё больш паралізавалі працу гурткоў і ўрэшце ў 1936 г. загадам віленскага ваяводы БІГіК быў распушчаны.

Вясной 1928 г. прыехаў у Дукшты бацька, а летам прыбыла туды маці^{**}. Спачатку бацькі наймалі квартэру ў Іцка Арона. У 1931 ці 1932 г. бацькі перасяліся ў дом ветэрынара Часлава Доўбара, які праз некалькі гадоў бацька купіў. Стаяў ён на арандаваным пля-

^{**} **Марыя Іванаўна Рэшэц** нарадзілася 2 верасня 1905 г. у вёсцы Рушчаны Беластоцкага пав. у сялянскай сям'і. Вучылася ў пачатковай школе ў мястэчку Харошча. З 1915 г. у эвакуацыі (г. Багатол Томскай губ.), там вучылася ў чыгуначнай політэхнічнай школе. З 1922 г. — на радзіме. Закончыла Віленскі ліцэй выхавацельніц дзіцячых садкоў (1925), працавала ў віленскім прадшkolлі. Пад уплывам брата, ксяндза Язэпа Рэшэца, на той час прафесара Віленскай духоўнай семінарыі, уключылася ў беларускі каталіцкі рух, спявала ў хоры касцёла св. Мікалая, у якім тады адбываліся беларускамоўныя набажэнствы, удзельнічала ў розных імпрэзах. Тады пазнаёмілася з Браніславам Туронкам. У студзені 1928 г. выйшла за яго замуж, неўзабаве сям'я пасялілася ў Дукштах. У 1945 г. вярнулася на радзіму. Памерла 2 жніўня 1983 г. у Трыпунях пад Беластокам.

цы, які належаў сялянам вёсак Гіруцішкі і Канюкі, што знаходзіліся непадалёк ад мястэчка.

Дом быў драўляны, прасторны — шэсьць пакояў з кухняй, да таго веранда з фронту і сені ад панадворка. Да кухні прылягаў сталовы пакой, далей былі дзве спальні — для бацькоў і дзяцей. З веранды быў уваход у салон — парадны пакой для прыёму гасцей. Пазней гэты пакой выкарыстоўваўся як пачакальня для хворых, адкуль быў праход у бацькаў кабінет. З другога боку кухні быў яшчэ невялікі пакойчык, дзе ў добрыя часы жыла служанка. Над пакоямі знаходзіўся вялікі, „таямнічы” стрых (гарышча), там бацька складваў свае паперы, кніжкі і часопісы. Пад сходамі, якія вялі на стрых, змяшчалася кладоўка для вяндрліны, а ў сенях — скрыня з мукой, салёнымі рыжыкамі і іншымі прадуктамі.

1. Сям'я Туронкаў. Сядзяць: дзед Сцяпан і бабка Канстанцыя з малым Віцькам на руках, стаяць (злева направа): Агнешка, Фартуната, Ян, Уладзіслаў, Браніслаў, Ігнат і Антаніна. Дзісеншчына, 1917 г.

На панадворку стаяў хлеў, у якім трымалі карову, адну або дзве свінні, клеткі з трусікамі, акрамя таго быў вялікі пограб для бульбы і гародніны. У палове 30-х г. бацька пабудаваў лазню. На даволі вялікім агародзе быў пасаджаны сад, а ў сажалцы вадзіліся карасі. Перад франтонам дома раслі кветкі, уздоўж драўлянага плоту, які адгароджваў панадворак ад вуліцы, — папераменна бярозы і рабіны, а паміж імі густы шнур малін. У садзе нямала было кустоў чорных і чырвоных парэчак.

Бацька працаваў у Дукштанскай „Касе хворых” і абслугоўваў медпункт у Турмонтах, куды даязджаў цягніком раз ці два разы на тыдзень. Таксама займаўся прыватнай практыкай — штодзень прымаў хворых у сваім кабінце. Нярэдка, нягледзячы на надвор’е, даводзілася ехаць да хворых у вёскі. Заробкі там былі кепскія — часта замест грошай бацька прывозіў літоўскія народныя тканіны ці іншыя сялянскія вырабы. Паводле ацэнак мамы, бацькавы даходы былі неадэкватныя яго працы. Усё ж давалі яны салідную матэрыяльную падставу для развіцця сям’і і яе прыстойнага бытавання, якое вылучалася на фоне беднасці пераважнай часткі жыхароў мястэчка і навакольных вёсак.

Калі прыйшоў час, маці паехала ў Вільню, у „Літоўскую клініку”, дзе 27 красавіка 1929 г. выдала мяне на свет. Калі мінулі вясеннія халады, 2 чэрвеня я быў ахрышчаны ў парафіяльным касцёле ў Старых Дукштах яго парахам ксяндзом Зянонам Буткявічусам. Хроснымі былі мамін швагер Адольф Валентыновіч і татава сястра Фартуната Вайніловіч. У выніку іх недакладнасці быў памылкова аформлены метрыкальны запіс, паводле якога я нарадзіўся не 27, а 26 красавіка, і не ў Вільні, а ў Дукштах. З гэтага часу дзень майго нараджэння святкуецца нягледзячы з дакументамі. Так узнікла на маім жыццё-

вым шляху першае разыходжанне паміж тэорыяй і фактычным становішчам.

Прыкладна праз год, 20 траўня 1930 г., адбыліся мае пастрыжныны, а пучок ясных валасоў доўгі час захоўваўся ў спецыяльным канверце сярод сямейных памятак. Праз некалькі месяцаў нарадзіўся мой брат Андрэй, якога называлі Дзя. Яго з'яўлення, вядома, не памятаю. Затое памятаю з'яўленне другога брата, Міхася, які нарадзіўся 20 сакавіка 1935 г., калі мне было ўжо амаль шэсць гадоў. Быў вечар, тата, усхваляваны, хадзіў па сталовым пакоі і, усміхаючыся, сказаў, што да нас прыедзе госць з Вільні. Я з Дэям ужо ляжалі ў сваіх ложках і дачакаліся прыезду мамы. Тады пачулі крык — вітанне новага брата, і цешыліся, што наша кампанія павялічваецца.

Пара дзяцінства часта ідэалізуецца, аднак у нашым выпадку гэтая ідэалізацыя напачатку не была празмернай. Дзеці былі апранутыя, абутыя, дагледжаныя, рэгулярна снедалі, абедалі і вчэралі ў сталовым пакоі, прычым мясная ці іншая абедзенная страва падавалася як першая, суп — як другая. Быў гэта быццам бы расійскі звычай, да якога маці прывыкла ў Сібіры, дзе жыла пад час бежанства.

Сярод „застольных” праблем адна адносілася толькі да мяне: я аказаўся леўшуном, і нож ці лыжка звычайна траплялі ў маю левую руку. У выніку настойлівых матчыных намаганняў я навучыўся карыстацца правай рукой, але не развучыўся левай. Гэта засталася на ўсё жыццё, прычым пастаянна даводзілася памятаць, якая рука адпаведная.

Многія прадукты, як вьндліна, квашаная капуста і агуркі, салёныя рыжыкі, канфіцюры, булкі і пірагі, а нават часам хлеб і масла, вырабляліся хатнім спосабам. Іх якасць павінна была быць лепшая, чым крамных вырабаў. Вепрука білі два разы на год, перад Калядамі і Вялікаднем. Каўбасы і шынкі прэпараваў

бацька, пасля чаго старавер Юлін забіраў іх у сваю вяндыярню, дзе яны вэндзіліся амаль два тыдні, пасля чаго вярталіся ў нашу кладоўку. Вырабы, падрыхтаваныя перад Калядамі, віселі ў кладоўцы некалькі месяцаў і падаваліся аж на велікодны стол, а тое, што вэндзілася перад Вялікаднем, вісела да Каляд. За гэты час каўбасы і шынкі пакрываліся белаі і сухой бышцам плесняй, пры тым захоўвалі мяккасць, свежасць і незабыўны смак.

Вядома, не было ў Дукштах ніякіх праблем з азёрнай рыбай. Лавілі яе на вудачку бацька з старэйшымі сынамі, акрамя таго куплялі ў акалічных рыбакоў. На патэльнію ішлі плоткі, акуні, шчупакі і ліны, таксама карасі са сваёй сажалкі. Даволі рэдка трапляла на стол сялява і бадай ніколі — карп і пструг. Злоўленыя намі або купленыя шчупакі часта паймаў мастэрскую фаршыравала жыдоўка Ціпка, якая

2. Аднагадовы Юрачка.
Дукшты, 1930 г.

жыла насупраць нашага дома. Таксама вырабляла яна незабыўныя жыдоўскія галкі.

Бацькі імкнуліся выхаваць сыноў у беларускім духу — прывіць ім веданне беларускай мовы і нацыянальную свядомасць. Гэтаму не спрыяла дукштанскае асяроддзе. На вуліцах панавалі польская, жыдоўская, часам расійская мовы, а ў сарады, калі акалічныя сяляне прыязджалі на рынак, яшчэ і літоўская. Паколькі вуліца не гарманізавала з выхаваўчым напрамкам бацькоў, у дашкольным узросце мне, як правіла, не дазвалялася пакідаць свой панадворак. Такім чынам я мог быць застрахаваны ад непажаданых знешніх уплываў.

Асноўную ролю ў выхаваўчым працэсе павінен быў адыграць родны дом, у якім бесперашкодна панавала беларуская атмасфера. Толькі па-беларуску гаварылі бацькі між сабою і з дзецьмі і патрабавалі, каб і сыны між сабою так гаварылі. З такой мэтай была запрошана з Браслаўшчыны служанка Яня, якая не толькі дапамагала маме ў хатніх занятках, але і пашырала невялікі сямейны беларускамоўны круг. На сценах пакояў віселі партрэты Багушэвіча з вусамі, Купалы і Сваяка ў сутане, якіх я ўмеў пазнаваць яшчэ на руках у мамы або таты.

Адукацыйная сістэма была прадуманая і паслядоўная. Вядома, асноўную ролю выконвала маці, якая акрамя ідэйнай матывацыі мела яшчэ і адпаведную прафесіянальную падрыхтоўку. Яна вельмі часта чытала мне розныя апавяданні па-беларуску (памятаецца, між іншым, „Мышанё Пік” В. Біянкі). Вядома, былі і казкі, але, здаецца, гэтым жанрам маці асабліва не захаплялася — магчыма, не лічыла патрэбным развіваць у дзіцяці фантастычныя ўяўленні.

Затое значную перавагу мелі беларускія вершы, якія пад наглядом мамы вучыў на памяць і дэкламаваў пад час візітаў цёткаў, дзядзькоў і іншых

гасцей. Шмат пазней зразумеў, што гэта былі пераважна вершы Янкі Купалы, якія засявалі ў свядомасці патрыятычныя зярняткі, як „Я шавец маладзец”, „Жылі ў бацькі тры сыны” і інш. Значны ўплыў на фармаванне нацыянальнай свядомасці меў, у прыватнасці, наступны верш, магчыма, крыху мадыфікаваны мамай:

Беларуская старонка мяне ўздавала,
Маці ў мове беларускай песні мне спявала.

Гэта мова і край родны над усё мне мілы,
Не магу іх адчурацца да самай магілы.

Не магу іх адчурацца, як рукі, як вока,
Няхай слава Беларусі плыве ў свет шырока.

Падобную, калі не большую, ролю ў выхаваўчым працэсе адыгрывалі песні. Мама мела добры голас і слых, часта спявала і так перадавала мне беларускую песенную культуру, якую засвоіла ў 20-я г. у Вільні. На ўсё жыццё захаваліся ў маёй памяці песні: „Ах ты, Нёман-рака, ці ты думаў, ці сніў”, „Ці свет ці світае”, „Зорка Венера” і многія іншыя. Вядома, і тут праявілася ідэйная накіраванасць: ужо ў дашкольным узросце я ведаў гімн „Мы выйдзем шчыльнымі радамі”, „Люблю я край, старонку гэту”, „Не пагаснуць зоркі ў небе”, ці такую песню, якую ніколі пазней не давялося пачуць:

Не пара, не пара, не пара
Маскалям ні палякам служыць,
Адыйшла цёмна ноч, наступіла зара
Нам пара Беларусі служыць.

Усё гэта адпаведна ўспрымалася розумам і ўяўленнем. Можна, таму ігнараваліся мамай фальклорныя песні, якія не ўплывалі на развіццё нацыянальнага пачуцця. У 1936 ці 1937 г. баць-

ка прывёз з Вільні шэсць пласцінак з запісанымі Забэйдавымі песнямі, аднак і яны не выклікалі асаблівага ўражання. А калі з'явіўся новы добры радыёпрыёмнік, мы не раз шукалі духоўнай стравы ў Менску, які карміў нас бальшавіцкімі рэвалюцыйнымі песнямі.

Не памятаю, калі і як я засвоіў неабходную ў тагачасных умовах польскую мову. Часам здавалася, што ў першыя гады жыцця, калі яшчэ гуляў на сваім панадворку і не бегаў па вуліцы, я аднолькава ведаў абедзве мовы — беларускую і польскую. Аднак на самай справе было не так — першая была беларуская, а польская прыйшла пазней. Як успамінала мама, калі мне было два ці тры гады, адведала нас нейкая жанчына і запытала мяне: „Jak ty się nazywasz? Jureczek?“, на што я адказаў: „Nie Jureczek, а Юрчка!”

3. Бацькі Браніслаў і Марыя з сынамі Юркам і малодшым Андрэем. Дукшты, 1932 г.

Гаварыць па-польску вучыла мама, а не вуліца, што мела істотнае значэнне — я засвоіў літаратурную польскую мову з правільным вымаўленнем і акцэнтам. Дзякуючы гэтаму не меў ніякіх моўных праблем у школе і быў у лепшым становішчы, чым большасць аднакласнікаў, якія карысталіся асаблівай мясцовай пальшчызнай, ці, як тады іранічна заўважалася, гаварылі па-польскаму, а не па-польску. Мама часта чытала адпаведныя апавяданні па-польску і для раўнавагі — па-расійску, між іншым, творы Лермантава, якога вельмі любіла, адначасова тлумачачы значэнне незразумелых слоў. Гэты кампаратыўны метад быў добрай разумовай гімнастыкай, якая прычынілася да таго, што ў будучыні я вывучаў іншыя мовы лёгка і з прыемнасцю.

З беларушчынай былі свае праблемы, якія стварала адсутнасць у мястэчку свайго нацыянальнага асяроддзя. Гэтага не маглі замяніць рэдкія і кароткатрывалыя выезды да дзядзькоў і цёткаў на Беласточчыну і Дзісеншчыну ці прынагодныя візіты бацькавых супрацоўнікаў: Марыяна Пецюкевіча, Язэпа Малецкага, Уладзіслава Казлоўскага і іншых, якія, едучы з Вільні на Браслаўшчыну, чакалі ў Дукштах перасадкі на вузкакалейку, якой ехалі далей на Браслаўшчыну. Або сустрэчы з мастаком Пятром Сергіевічам, які ў 1937 г. рэстаўраваў фрэскі ў Старадукштанскім касцёле і не раз бываў у нас, пра што напамінае зроблены тады ім мой партрэт.

Доўгі час мне здавалася, што, акрамя нашай сям'і, беларусаў у Дукштах не было. Іх і сапраўды было вельмі мала, і я не меў да іх ніякага дачынення. Адным з дукштанскіх беларусаў быў звозчык Пузын, які жыў у маленькай беднай хатцы на краі мястэчка, недалёка ад царкоўкі. Мае равеснікі казалі, быццам было ў яго 12 дзяцей, што наўрад ці адпавядала сапраўднасці. Цэлы тыдзень раз'язджаў ён з

сваім каняжкам, а ў суботу звычайна співаўся і п'яны вяртаўся дамоў, выкрыкваючы па-беларуску розныя глупствы. Раз пачуў і запомніў: „...не паеду, не паеду, на скрай свету не паеду!” А местачковая дзетвара бегла за ім і па-беларуску крычала: „П'яніца за водкай цягнецца...”

Калі Пузын вяртаўся ў сваю хату, усёй шматлюднай сям'і загадваў спяваць. Гэта былі незвычайныя канцэрты беларускіх песень. Спевакі сядзелі за сталом, а мы, хлапчукі, стаялі пад вокнамі, глядзелі і слухалі. Тады ўпершыню пачуў і запомніў песню „Што б я гэта знала, што за мужам ліха”.

Яшчэ быў сусед Бугель. Ён быў сталяром, пабудаваў сабе прыгожую невялікую хатку, але жывіў сам, без сям'і. З ім я гаварыў па-беларуску. У 1936 г. Бугель падараваў мне чорнага шчанюка, пра якога

4. Сям'я Туронкаў: бацька, маці, Юрка, Андрэй і Міхась на руках у Веранікі. Дукшты, 1936 г.

5. Партрэт Юрыя Туронка, зроблены мастаком Пятром Сергіевічам. Дукшты, 1937 г.

яшчэ будзе гаворка. Па-беларуску гаварыў і сусед Баравік, які меў у мястэчку табачную краму.

Не памятаю мастачкі Вольгі Пракаповіч, якая пакінула трывалую памяць пра сябе ў выглядзе алейнага партрэта малога Юрачкі, што шчасліва захаваўся і экспанаваная на выстаўцы твораў беларускіх мастакоў у Беластоку. На партрэце не пазначана дата (відаць, 1930 ці 1931 г.), толькі ініцыялы Вольгі Пракаповіч. Ад мамы ведаю, што яна жыла са сваёй маці каля Дукштаў у мясцовасці Чорны Брод (ці Чырвоны Брод). Мама гаварыла з ёй па-расійску і называла яе „беларускай рускай культуры”. Для мяне гэта было новае паняцце, якога я не разумеў, а мама не тлумачыла. Шмат гадоў пазней устанавіў, што мастачка афармляла вокладкі віленскага квартальніка „Калоссе” (1935–1939). Відаць, у той час яна жыла ў Вільні. Не ведаю, чаму пра яе няма звестак у беларускіх энцыклапедыях і іншых даведніках.

„Беларусамі рускай культуры” былі таксама Лянцэвічы, якія жылі ў даволі прасторным доме над Чыгуначным возерам. І там панавала расійшчына. Жонка Лянцэвіча, якую мы называлі „Бля-бля”, выхоўвалася ў сірацінцы пад апекай расійскай царыцы і нібыта таму не ведала беларускай мовы. Яна вельмі любіла дзяцей (сваіх не мела) і часта арганізоўвала ў сваёй хаце розныя дзіцячыя гульні і прадстаўленні на польскай мове, на якія мама мяне прыводзіла. Прыблізна ў палове 30-х г. Лянцэвічы выехалі ў Вільню.

Школа

На пачатку верасня 1936 г. я пайшоў у школу, а дакладней — некалькі разоў вадзіла мяне мама. Гэта выклікала мае пратэсты, бо іншыя дзеці не карысталіся такой апекай. Неўзабаве і я пачаў хадзіць самастойна. Кіраўніком пачатковай школы ў той час быў нейкі Немчык з Пазняншчыны. Жыў ён недалёка ад нас і з жонкай размаўляў па-нямецку. Мяне гэта не здзіўляла — я часта чуў беларускую, польскую і рускую мовы, але ўсё ж выклікала цікавасць — нямецкая была навіной. Маімі настаўнікамі былі ў першым класе Васілойдзь, у другім — Салкевіч і ў трэцім — Малахвей. Усе нетутэйшыя, прыбывалі і выбывалі, вучылі і не пакінулі па сабе ў маёй памяці ніякіх успамінаў.

Ад пачатку школьнай вучобы я рабіў спісы маіх аднакласнікаў, але сёння, калі пішу ўспамін пра школу, ад пераважнай большасці толькі запісаныя прозвішчы і засталіся. Памятаю некаторых аднакласнікаў: Стась Будзіч, які памёр у 1938 г., Стась Чэрвінскі, з якім часта біліся пасля заняткаў, суседстаравер Ванька Зінкоў, слаўны „разбойнік” Гарба-

чаўскі, Юлік Густайціс — сын мясцовага камуніста — і Юрка Кічка, які ў першым класе зімой уваліўся ў неглыбокую яму на школьным панадворку, пасля чаго сушылі ў класе на печы ягоную вопратку і пасадзілі побач са мной. Так мы і прасядзелі разам шэсць гадоў. З дзяўчатамі дружбы не было, акрамя Люсі Валансевіч, якая мне вельмі падабалася. Вынікам гэтага пачуцця быў любоўны лісцік, які тайком палажыў у кішэнь яе плашча. Знайшоў яго ейны бацька і зрабіў беднай Люсі авантуру. У Дукштах вучылася яна толькі адзін год, пасля чаго кудысь выехала з бацькамі.

У першым класе вучылася 37 хлопцаў і дзяўчат з мястэчка і бліжэйшых вёсак. Заняткі адбываліся на польскай мове, але на перапынках бывала парознаму. Дзеці з мястэчка размаўлялі паміж сабой лепш ці горш па-польску, але вясковыя шапталіся па-літоўску. Аднак наўрад ці хто з нас разумеў тады значэнне нацыянальнай прыналежнасці сяброў — гэта прыйшло з часам, а пакуль што асноўным ідэнтыфікатарам адметнасці было веравызнанне. А ў гэтых адносінах структура вучняў была амаль аднародная: жыдоў не было ўвогуле — яны мелі ў Дукштах дзве свае школы (ідыш і габрайскую), старавераў было чатыры, так што каля 90% аднакласнікаў было каталіцкага веравызнання і ўдзельнічала ва ўроках рэлігіі, якія праводзіў ксёндз Ступкевіч.

На гэтых уроках вывучаліся, вядома, па-польску, штодзённыя малітвы, якія мы павінны былі ведаць на памяць. Але я ўжо ведаў гэтыя малітвы па-беларуску, бо крыху раней мяне ім навучыла мама. Неяк ксёндз Ступкевіч загадаў мне сказаць даўгаватую малітву „Верую”, прычым я забытаўся і не патрапіў сказаць яе да канца. Калі ксёндз пачаў мяне сароміць за няведанне гэтай малітвы, я адказаў, што не так, што я яе ведаю, толькі на бе-

ларускай мове. „Добра, — сказаў ксёндз Ступкевіч, які паходзіў з Ракава і цудоўна ведаў гэтую мову, — тады гавары па-беларуску”. І я адказаў выдатна, здзіўляючы ксяндза і аднакласнікаў.

Розныя смешнасці выходзілі ў Кічкі, які слабава-та ведаў польскую мову і Ісуса Хрыста памясціў „на травіцы Бога Айца”, замест „на правіцы”, ці спяваў „do walki z szarta romosa” замест „przemosa”. Усё ж прыцягваліся мы да прыслугоўвання ў касцельных набажэнствах і падрыхтаваліся да першай камуніі, якая адбылася 26 траўня 1938 г.

У дзяржаўныя святы — 3 траўня і 11 лістапада — нашы школьнікі павінны былі ўдзельнічаць у „дэфілядах” і іншых урачыстасцях, якія ладзіліся ў Дукштах, а крыху раней даглядаць магілы салдат на невялікім ваенным магільніку. Цікава, што на гэтым магільніку, які знаходзіўся побач з царкоўкай, былі тры сектары салдат, што загінулі ў гады Першай сусветнай вайны — расійскіх, нямецкіх і польскіх. Усе магілы адпаведна даглядаліся і выглядалі падобна. Затое магілы двух нямецкіх салдат, якія загінулі ў ліпені 1944 г. пад час абароны мястэчка і былі пахаваныя каля касцёла, былі разбураны і знівеляваны байцамі Чырвонай Арміі.

Мама даглядала і выхоўвала трох сыноў: мяне, Андрэя і Міхася, рыхтавала ежу, працавала ў агародзе. Дапамагала ёй служанка Яня з Браслаўшчыны, якую недзе ў 1936 г. замяніла літоўка Вераніка. Мама пастаянна сачыла за маёй школьнай адукацыяй і рэлігійным выхаваннем, акрамя таго, вучыла чытаць і пісаць па-беларуску лацінкай і кірыліцай, карыстаючыся даступным тады лемантаром Паўловіча „Першыя зярняткі”. Адначасова тлумачыла прычыну з’яўлення дваістай алфавітнай сістэмы, якая зыходзіла з праваслаўна-каталіцкай структуры адзінай беларускай нацыі. Пад несумненным уплы-

6. Бацька з Юркамі і Андрэем купаюцца ў Дзвіне непадалёк ад Друі. 1938 г.

вам свайго брата айца Язэпа Рэшэця імкнулася выказаць неабходнасць царкоўнай уніі, якая, на яе думку, павінна элімінаваць расійскія і польскія ўплывы ў беларускім народзе і садзейнічаць умацаванню нацыянальнай самасвядомасці. Пакуль што гэтая індэкстрынацыя не мела практычных наступстваў.

Дзякуючы наглядзе мамы я не меў ніякіх праблем у школьнай адукацыі, прычым трактаваў школу як нецікавую неабходнасць. Не засталіся ў памяці педагагічныя якасці настаўнікаў. Акрамя Юркі Кічкі і Ванькі Зінкова не было бліжэйшых кантактаў з аднакласнікамі. Затое займалі мяне „ваенныя аперацыі”, у якіх можна было праяўляць розныя ініцыятывы. Арганізоўваліся банды хлапчукоў, якія ваявалі паміж сабой, не робячы, аднак, узаем-

на ніякай шкоды. Мы часта хадзілі на пагарэлішча пабудаванага ў 1916 г. нямецкага амуніцыйнага магазіна, дзе яшчэ 20 гадоў пасля вайны знаходзілі заржавелыя патроны з порахам, які выкарыстоўвалі для самаробных пісталетаў, т. зв. прапіданаў. Дарэчы, бацька вучыў іх канструяваць і бяспечна імі карыстацца („страляючы заўсёды трымайце іх вышэй вачэй”).

Нашым палігонам была т. зв. Гебрайская горка, на якой стаяла жыдоўская школа, а таксама Тумалінскі лес. Аднак будаваныя там нашы буды часта разбураліся войскамі праціўніка, у сувязі з чым узнікла ідэя збудавання саліднай казармы. На тое мае байцы здабылі ў тартаку некалькі дошак і злажылі іх пад нашай верандай. Аднак увесь геройскі пачын быў раскрыты бацькамі, якія загадалі мне вярнуць крадзеныя дошкі і перапрасіць уласніка тартака. Было сорамна і балюча.

Мама не ўхваляла гэтай ваеншчыны, імкнулася накіраваць мае зацікаўленні ў больш мірны бок, між іншым, на гадоўлю трусой, якая патрабавала нямала часу і захадаў. Таксама дазволіла трымаць малога сабачку, якога падараваў мне сусед Бугель. Собачка быў чорны з белымі лапкамі і белым галыштукам, магчыма, таму назвалі яго Жукам. Ён хутка вырас, быў агрэсіўны, давялося яго прывязаць. Аднак неяк сарваўся з ланцуга і пакусаў нагу хворай жанчыны, якая ішла да бацькі. Гэта вырашыла лёс Жука — вясной 1938 г. вывезлі ў мяшку („каб не бачыў дарогі вярнуцца”) у далёкую вёску за Дзісенскім возерам, але на гэтым не закончылася яго гісторыя.

У 1938 г. адбыліся дзве „далёкія” паездкі па-за Дукшты. Вясной паехаў з мамай у Вільню, ездзілі гарадскімі аўтобусамі „арбонамі”, абедалі ў сталовай на вуліцы Мастовай (запомніўся смачны гарохавы суп), глядзелі ваенную дэманстрацыю з удзелам та-

тарскай конніцы і выкрыкамі салдат „Na Kowno, na Kowno!”. А летам уся наша сям’я паехала вузкакалейкай Дуکشты — Друя да бацькавых братоў і сясцёр. Наведалі Новы Пагост, Друю, пабывалі ў дзядзькі Яна ў Ідолце, у цёткі Фартуні Вайніловіч і на канец у дзядзькі Ігната ў Стайках над Дзвіной, купаліся ў рацэ. Тады ўпершыню пабачыў кавалачак Беларусі, пазнаёміўся з дваюраднымі братамі і сёстрамі. Аднак уражанні з гэтай паездкі былі далёкія ад захаплення.

Нішто не прадказвала няшчасця. У палове верасня бацьку паклікалі да хворага, які жыў у вёсцы недзе за Дзісенскім возерам. Было яшчэ даволі цёпла, але мама раіла яму ўзяць з сабою плашч. Тата, відаць, не хацеў спрачацца, плашч узяў, але пакінуў яго ў аптэцы. Праз вялікае возера ехаў туды і назад маторнай лодкай і моцна прастудзіўся. Тры дні хварэў, была высокая гарачка і ніякай медычнай дапамогі. Лячыўся сам. Вечарам мы ўсе сядзелі ў пакоі побач з бацькавай спальняй, раптам тата выйшаў у бялізне і сказаў: „Чаму радыё маўчыць? Уключыце радыё” і сам наставіў нейкую музыку.

Памятаю цяжкое дыханне таты, а таксама як 19 верасня раніцай бабуня, якая тады знаходзілася ў нас, разбудзіла мяне і сказала: „Ідзі, перажагнай тату”. Я не разумеў, у чым справа, хацелася спаць, устаў, памаліўся і зноў пайшоў у пасцель. Аднак спаць не мог — пачаўся нейкі шум, гэта прыйшоў ксёндз Ступкевіч, якога паклікала мама, але ж была ўжо агонія. Тата памёр 19 верасня 1938 г. Пазней да маёй запіскі ў дзённіку мама дапісала: „у 5 гадзін і 30 мінут”.

Калі памёр тата, маме было 33 гады, мне — дзевяць, Андрэю — 7 і Міхасю — тры.

У школу, вядома, я не пайшоў, але там ужо ведалі. Пад дыктоўку настаўніка аднакласнікі запісалі ў сваіх сшытках сумную вестку, якую я пазней

перапісаў са сшытка Юркі Кічкі: „Dziś Jurka Turonka niema w szkole, bo dziś rano zmarł jego tatuś. Biedny Jureczek został sierotką”.

Як адбывалася падрыхтоўка да паховінаў, я доўгі час не ведаў. Мама была хворая, непрытомная, нічым не магла заняцца. Памятаю толькі цырульніка, якога прасілі агаліць тату, а таксама як я сядзеў каля труны і адганяў мухі. Развітацца з татам прыехалі дзядзькі Уладзюк і Віцька, таксама цёця Лёня з Трыпуцёў, якая, між іншым, даглядала маіх братоў. Толькі амаль паўстагоддзя пазней, калі пісаў кнігу пра Вацлава Іваноўскага і на гэтай падставе сустрэўся з Тамашом Занам, даведаўся ад яго, што менавіта ён быў арганізатарам паховінаў, прычым не адбылося без ускладненняў.

Гэта Зан прапанаваў пахаваць тату не на агульных парафіяльных могілках каля вёскі Канюкі, а побач з касцёлам у Старых Дукштах, дзе былі пахаваныя ягоныя продкі і іншыя мясцовыя знакамітасці. Мама пагадзілася з прапановай Зана, але ксёндз Ступкевіч не мог выканаць абрад пахавання на тэрыторыі Старадукштанскай парафіі без згоды яе параха. Зан неяк вырашыў гэтае пытанне, і пахаванне адбылося з удзелам ксяндза Ступкевіча.

Быў прыгожы вераснёўскі дзень, калі пахавальнае шэсце цягнулася з мястэчка ў адлеглыя каля трох кіламетраў Старыя Дукшты. Было мноства людзей, шмат вяскоў, між іншым, ад жыдоўскай абшчыны.

Не прыбыў на пахаванне таты ніводзін яго супрацоўнік на беларускай ніве.

Пасля смерці бацькі наступілі істотныя змены ў жыцці нашай сям’і. Мама, як толькі паздаравала, выехала ў Вільню і з дапамогай бацькавых калег пачала працаваць ва Ubezpieczalni Społecznej на вуліцы Міцкевіча. Такім чынам зарабляла гро-

шы на бягучыя патрэбы. Ужо тады планавала прадаць дукштанскі дом і вярнуцца на радзіму на Беласточчыну. Дзеці заставаліся ў Дукштах пад апекай бабуні. Летам 1939 г. прыехала цёця Фэльця і забрала мяне з Андрэем у Трыпуці, а бабуня з чатырохгадовым Міхасём засталіся ў Дукштах. У Трыпуцях былі няшмат старэйшыя за нас сыны цёці Лёні — Стась і Генюсь — і сыны цёці Фэльці — Зютак і Геронім, акрамя іх — суседскія дзеці Каліноўскія і Кузьміцкія. Было весела, гулялі, будавалі палаткі ў лесе. У Дукшты вярнуліся пад канец жніўня 1939 г. — набліжаўся новы школьны год і гістарычныя падзеі, якія паўплывалі на лёсы мільёнаў людзей.

Вайна

1 верасня 1939 г. пачалася польска-нямецкая вайна, але ў нас пакуль што было даволі спакойна. Пачаліся заняткі ў школе, аднак вучыліся мы нядоўга — каля дзесяці дзён. У Дукшты наплывалі ўцекачы з цэнтральнай Польшчы, якіх размяшчалі ў школе і на прыватных кватэрах. Некалькі дзён яны кватаравалі і ў нашым доме. Мама ўсё яшчэ была ў Вільні, а мы вельмі непакоіліся.

17 верасня Чырвоная Армія пачала займаць усходнія абшары польскай дзяржавы. Над Дукштамі праляталі польскія самалёты, якія кіраваліся ў Латвію. Паявіліся савецкія, якія вышуквалі пункты канцэнтрацыі польскіх войскаў. У маёнтку Бержанікі іх абстралялі з вінтовак польскія салдаты. Самалёты адляцелі і неўзабаве прыляцелі ў большай колькасці, разбамбілі маёнтак і чыгуначную станцыю ў Дукштах. Я глядзеў на самалёты, бачыў малыя пункцікі, якія падалі з самалётаў, думаў, што

гэта лістоўкі, і пачаў бегчы ў бок станцыі, каб іх падабраць. Але гэтыя „лістоўкі” раптам пачалі выбухаць, і я хутка павярнуў назад.

Недзе 20 верасня прыйшла ў Дукшты калона савецкіх байцоў. Была адпаведна арганізаваная сустрэча: прывітальная брама, партрэты Леніна і Сталіна, чырвоныя сцягі, транспаранты, стол з хлебам і соллю. Байцы і мясцовыя актывісты выступалі з прамовамі, спявалі „Інтэрнацыянал”. Хаця ад байцоў здалёк моцна пахла дзёгцем, дукштанскія маскоўкі-стараверкі захапляліся: „Какие они хорошие”.

Неўзабаве, ранняй раніцай (было яшчэ цёмна), нехта моцна пастукаў у нашы дзверы. Прыйшлі два чырвонаармейцы, прынеслі з сабой палову свежазарэзанага барана і прасілі: „Бабушка, сварі суп”. Бабуня распаліла печ, зварыла ім капусту з баранінай, салдаты з’елі колькі змаглі і пайшлі, пакінуўшы нам большую частку прынесенага мяса. Хапіла нам яго на даўжэйшы час. А з мясам былі тады немалыя праблемы — купіць яго за грошы было немагчыма, ды і грошай ніякіх не было — залатоўкі ўжо не ўжываліся, а рублі яшчэ не ўводзіліся.

Урэшце пад канец верасня вярнулася мама. Прыехала з Вільні з вялікімі цяжкасцямі, бо чыгунка яшчэ не працавала. Была вельмі змучаная і галодная — як жа ёй смакавала „чырвонаармейская” бараніна! З мамай жыць стала веселей і, здавалася, неяк бяспечней.

Аднаўлю некалькі эпізодаў, якія часта ўспаміналіся. Наш дом быў вялікі і пасля смерці таты часткова пуставаў — кабінет і пачакальня не выкарыстоўваліся. У канцы верасня ці на пачатку кастрычніка нейкае начальства загадала нам прыняць на начлег некалькі дзясяткаў байцоў. Спаліны на падлозе, сціснутыя, як селядцы ў бочцы.

Праз тонкую сценку чуваць было іх ціхія песні і нараканні на рыбу, якою пастаянна кармілі. Пасля двух ці трох начэй яны недзе зніклі, але пакінулі па сабе ўзорны парадак. А іншым разам начавалі тры камандзіры.

Нямала было ў Дукштах дарослых і дзяцей, якія падлізваліся да новай улады, імкнуліся ёй прыслыжыцца. Адноўчы нейкі баец нешта рабіў пры самаходзе, а малы жыдок так адазваўся да яго: „О, тепэр будет хагашо, тепэр будет руска панства”. Салдат, відаць, не зразумеў польскае слова *панства*, глянуў на жыдка абьякава і сказаў: „У нас панов нет”.

Незабыўны быў пачын майго аднакласніка Юлька Густайціса. Адноўчы ён даў мне на вуліцы пяць вінтовачных патронаў і, сустрэўшы праз некалькі мінут двух байцоў, паказаў на мяне і далажыў: „Таварышы, ён мае патроны”. Байцы запыталі мяне, адкуль я ўзяў гэтыя патроны, на што я адказаў, што іх даў мне гэты мой калега. Байцы патроны забралі і запыталі, ці нам вядома, у каго ёсць „оружие”. Я нават не ведаў, што значыць гэтае слова, а Густайціс адказаў: „Ведаю, у Зана”. Салдаты нас хвалілі, называлі „арламі”, забралі ў машыну і павезлі ў Старыя Дукшты шукаць тое „оружие”. Мне было вельмі сорамна, бо там мяне ведалі, таму я адмовіўся ісці ў палац і застаўся каля машыны. Нічога яны там не знайшлі, злавалі і хацелі нас пакінуць у Старых Дукштах, каб ішлі дамоў пешкі. Але мы неяк адпрасіліся і разам паехалі ў мястэчка.

Пакуль што нас не адпусцілі. Салдаты прыехалі ў наш дом, поркаліся ў скрыні з маімі цацкамі і знайшлі фінскі нож у прыгожым футарале, які назвалі „холодным оружием” і хацелі забраць. Аднак абышлося пратэстамі і тлумачэннямі мамы, што такое „оружие” маюць у нас многія дзеці. Відаць, ім спадабалася мая фінка.

Хаця савецкія ўлады восенню 1939 г. арыштоўвалі Антона Луцкевіча, Янку Пазняка і некаторых іншых вядомых беларускіх дзеячаў і вывозілі іх на ўсход, але ў нас сваіх парадкаў не заводзілі, не арганізоўвалі адміністрацыі, міліцыі, не ўводзілі сваёй валюты, не адкрывалі школ. У той час адбываліся савецка-літоўскія перагаворы, у выніку якіх 10 кастрычніка 1939 г. быў падпісаны трактат, сілай якога заходнія раёны Віленшчыны былі перададзены Літве.

Некалькі дзён пазней літоўскі самалёт раскідаў над мястэчкам лістоўкі, у якіх паведамлялася, што карэнныя жыхары Віленскага краю з'яўляюцца літоўцамі, часткова здэнацыяналізаванымі, і вяртаюцца на ўлонне бацькаўшчыны. Гэта нас крыху непакоіла — мама несумненна не была такім карэнным жыхаром, але дзеці, якія нарадзіліся ў Вільні ці Дукштах, ужо маглі імі быць. Неяк у палове ці ў канцы кастрычніка прыбыў у Дукшты атрадзік літоўскіх салдат, была арганізавана адміністрацыя, паліцыя, адкрыты харчовыя магазіны, уведзена валюта — „літас”.

Пачаліся заняткі ў школе, але гэта была ўжо школа з літоўскай мовай навучання. Толькі цяпер выявілася нацыянальная структура вучняў, якая раней намі проста не заўважалася. Калі я вярнуўся ў свой чацвёрты клас, аказалася, што бадай 80% маіх аднакласнікаў гаварылі па-літоўску і „забыліся” нават разумець польскую мову. Я і некалькі іншых вучняў, якія не ведалі літоўскай мовы, апынуліся ў драматычным становішчы — адны ўвогуле адмовіліся хадзіць у школу, а іншыя нейкі час вучыліся па лемантарах.

Аднак засваенне літоўскай мовы адбылося незвычайна хутка. Гэтаму спрыяла школьная атмасфера (гаварыць па-польску лічылася непрыстойна) і паслядоўная літуанізацыя грамадскага жыцця, між іншым, прозвішчаў. Згодна з патрабаваннем лі-

тоўскай граматыкі паўсюдна дадаваліся да прозвішчаў літоўскія канчаткі, але часам мянялася цэлае прозвішча. Так, напрыклад, мой школьны калега Чайкоўскі, дарэчы літовец, атрымаў прозвішча *Petré* (літ. чайка). З маім былі пэўныя клопаты, і не раз яго мянялі: Туронкас, Туронекас, Туронка. Літоўскую мову я вывучыў хутка, прычым меў нават пэўную перавагу над літоўскімі аднакласнікамі — я вывучаў літаратурную мову, тады як значная іх частка пакуль што не магла вызваліцца ад мясцовай гаворкі. У выніку на канец школьнага года я меў па літоўскай мове лепшую адзнаку, чым некаторыя літоўскія вучні.

Пад час васьмімесячнай прыналежнасці да незалежнай Літоўскай Рэспублікі нашы матэрыяльныя ўмовы не былі лёгкія. У крамах — усяго даволі, але нашы пакупныя магчымасці былі вельмі абмежаваныя. Мама не працавала, бо не ведала літоўскай мовы. Давялося здаць большую частку нашага дома прыбыламу літоўскаму службоўцу. Плаціў ён 35 літаў на месяц, акрамя таго, мама часам прадавала нейкія рэчы. Мы моцна пацясніліся, займалі два пакоі, было невыгодна і цяжка вучыцца.

На пачатку 1940 г. я цяжка хварэў і тры тыдні праляжаў у віленскім шпіталі — аперавалі апендыцыт. Там адведала мяне па просьбе мамы Галька Фёдарова, якая падаравала мне тры альбомы паштовых марак. З таго часу некалькі гадоў займаўся філатэліяй.

15 чэрвеня 1940 г. на заканчэнне школьнага года планавалася так званае Свята спорту, а днём раней адбывалася на рынкавай плошчы ў Дукштах рэпетыцыя гімнастычных паказаў. Раптам раздаўся недзе за мястэчкам працяглы шум матораў, і школьнікі пабеглі глядзець, што робіцца на дарозе. А там з-за недалёкай усходняй граніцы ішлі самаходы і танкі з

чырвонаармейцамі. Пачыналася савецкая акупацыя незалежнай Літвы.

Неўзабаве пачаліся так званыя сацыялістычныя пераўтварэнні, адбыліся выбары ў Народны сейм, які апавяціў Літву савецкай рэспублікай. Літва, Латвія і Эстонія ўвайшлі ў склад СССР. Былі адменены ранейшыя нацыянальныя і моўныя абмежаванні, і мама атрымала працу ў сельскагаспадарчым кааператыве.

Новая ўлада, ужо чацвёртая на працягу мінулых 12 месяцаў, мела ў Дукштах сваіх прыхільнікаў і праціўнікаў, а немалая частка жыхароў проста чакала яе практычных дзеянняў. Аднак ці не пераважная частка насельніцтва сумнявалася ў трываласці савецкай улады, на што паказвалі вялікія транспарты войска і рознага ўзбраення, якія кіраваліся на заходнюю граніцу. Успрымаліся яны як падрыхтоўка да вайны, вынікі якой маглі быць розныя.

Мы, школьнікі, бадай не цікавіліся вялікай палітыкай, дэкларацыямі ўлады ці канцэнтрацыяй войскаў на граніцы з Нямеччынай, бо былі яшчэ замалыя. На пачатку верасня 1940 г. як звычайна пачаліся заняткі ў школе, я быў ужо ў пятым класе. Змяніліся партрэты дзяржаўных кіраўнікоў, некаторыя настаўнікі, крыху іншай была праграма навучання. Спыніліся ўрокі рэлігіі, а новым прадметам стала руская мова, якую я вывучаў лёгка — ужо ведаў кірыліцу, у больш складаных выпадках дапамагала мама. Мовай навучання надалей заставалася літоўская, на гэтай мове вучыліся спяваць „Інтэрнацыянал” і папулярныя савецкія песні („Если завтра война”, „Три танкиста” і інш.), пераклады якіх былі падрыхтаваныя раней. Усё гэта стрымлівала пашырэнне расійшчыны. Не памятаю, ці паспелі тады стварыць піянерскую арганізацыю, таксама не было яшчэ антырэлігійнай прапаганды.

Савецкія пераўтварэнні здаваліся памяркоўнымі і адносна доўга не парушалі ўсталяванага ладу жыцця. Аднак вясной 1941 г. час ад часу разыходзіліся чуткі аб магчымай дэпартацыі людзей на ўсход. Людзі непакоіліся, але пакуль што за пагалоскамі не ішлі ніякія дзеянні. Ды ўсё ж чуткі не былі прадметам прапаганды „ворагаў народа”: у чэрвені на чыгуначную станцыю ў Дукштах падставілі вялікі састаў таварных вагонаў, а функцыянеры НКВД раз’язджалі ноччу па аколiцы і па падрыхтаваных спісах хапалі людзей. Пагрузка эшалона цягнулася некалькі дзён.

Жыхароў мястэчка апанаваў жах. Усе чакалі найгоршага. Наша бабуня, навучаная бежанскім вопытам пад час Першай сусветнай вайны, рыхтавала сухары на выпадак нежаданага далёкага падарожжа і, хаця не ўмела чытаць, спаліла кніжку Аляхновіча „У капшчорох ГПУ”, што, на яе думку, павінна было адхіліць пагрозу няшчасця. Некаторыя не начавалі дома, імкнуліся недзе прыхавацца, іншыя танулі ў адчаі, падалі духам. Дукштанскі ветэрынар не вытрымаў тэрору, пакончыў жыццё самагубствам — брытвай перарэзаў сабе горла. Труп палажылі ў ятцы. Бачыў, як жанчыны на каленях маліліся на вуліцы: „Божа, сашлі вайну!”. Для многіх жыхароў мястэчка вайна ўяўлялася вызваленнем ад тэрору НКВД і вывазкі на ўсход.

У нядзелю 22 чэрвеня, калі мы вярталіся з касцёла, людзі на вуліцы шапталіся, што ўжо пачалася вайна. Радыё не пацвярджала гэтай весткі, але яна ўсё больш пашыралася і да вечара ўжо бадай ніхто не сумняваўся.

На другі дзень, у панядзелак, я вырашыў вярнуць майму сябру Вітаўту Мяшкенасу, які жыў у вёсцы Гіруцішкі, пазычаную ў яго кніжку — лічыўся з тым, што аддаць яе пад час ваенных дзеянняў можа быць цяжка ці немагчыма. На дарозе паміж мястэч-

кам і Гіруцішкамі пачуў гул самалётаў, а калі яны наблізіліся, пабачыў на іх чорныя нямецкія крыжы. На ўсякі выпадак схаваўся ў прыдарожны роў, але праз хвіліну самалёты адляцелі, зноў стала ціха. Калі я ўзышоў на пагорак, пабачыў доўгія штукі льнянога палатна, разасланя на полі ў нейкія зігзагі, і хлопчаў, якія беглі з прылеску і падымалі скінутыя з самалётаў вінтоўкі. Гэта былі літоўскія партызаны, якія зараз жа арганізавалі ў Дукштах самаахову і не дапусцілі падпалаў ці іншых дыверсій з боку магчымых „істребітэлей”. Чарговая змена ўлады адбылася хутка і спакойна — у аўторак над Дукштамі зноў лунаў літоўскі сцяг. Адступлення чырвонаармейцаў я ўжо не бачыў. Зніклі недзе і мясцовыя актывісты.

Немцы прыйшлі ў Дукшты ў чацвер 26 чэрвеня. Ехалі ў адкрытых самаходах па дарозе ўздоўж чыгункі ў напрамку Дзвінска. Не было прывітальнай брамы, але мноства людзей абсыпалі іх кветкамі — так выражалі сваю радасць за вызваленне ад саветаў. Нейкі атрад застаўся ў Дукштах на начлег, а мы прыглядаліся да нямецкіх салдатаў. Адны майстравалі доўгі стол і лаўкі на вячэру, іншыя купаліся ў Чыгуначным возеры ў мястэчку. Пасля вячэры адпачывалі. Памятаю, як адзін салдат сеў на пянёчку і граў на акардэоне. Яго акружылі людзі, сярод якіх быў нейкі старавер з барадой і ў доўгай кашулі. Салдат яго заўважыў і зайграў рускую песню „Волга, Волга, мать родная”. У старавера пацяклі слёзы, якія абціраў рукавом.

Калі дзiesiąткі гадоў пазней расказаў пра гэтую сустрэчу маёй варшаўскай знаёмай Цаліне Тышка, яна была глыбока абурана і папракнула мяне ў прапагандзе фашызму. Але ўжо назаўтра прасіла прабачэння — яе муж, які ў 1941 г. жыў на Віленшчыне, не толькі пацвердзіў мой расповед пра сустрэчу немцаў, але дабавіў нямала іншых дэталяў, аб чым

не мелі ўяўлення варшавякі, якія не ведалі савецкай рэчаіснасці.

Публічны суд над савецкімі прыслужнікамі, якія сваімі даносамі прычыніліся да дэпартацыі насельніцтва „на белыя мядзведзі”, адбыўся ў ліпені 1941 г. у Дукштах. Расправа адбылася на палянцы каля Чыгуначнага возера, мабыць, з той мэтай, каб кожны зацікаўлены мог прыслухоўвацца і ацаніць прысуд. За сталом сядзелі функцыянеры Einsatzkommando і літоўскія начальнікі. Выступалі сведкі, эмацыянальна даказвалі вінаватасць памагатых НКВД. Тады восем чалавек прысудзілі да расстрэлу, а ў тым ліку літоўца Густайціса, бацьку майго школьнага калегі. Пасля некалькіх тыдняў дазволілі іх эксгумацыю і пахаванне на могілках.

У першыя месяцы нямецкай акупацыі жыды надалей заставаліся ў сваіх дамах, да якіх прыбіваліся дошчачкі з надпісам „Ghetto”. Такое было дукштанскае гета, насельнікі якога, нягледзячы на забарону, не былі шчыльна ізаляваныя, маглі патаемна выходзіць, нешта купляць і прадаваць. Восенню 1941 г. літоўскія паліцыянты выгналі іх з дамоў, сфармавалі калону, пагналі ў лес і там расстралялі. Жыды гінулі пакорна, не ратаваліся ўцёкамі. Памятаю, як хрысціянскія гіены кідаліся да апусцелых жыдоўскіх дамоў і разбіралі старое шмаццё і іншае „дабро”. Мясцічка апусцела амаль напалавіну. Пазней ніхто не хацеў згадаць гэтае масавае забойства. Памяць аб жыдоўскіх насельніках хутка загінула, да чаго, здаецца, у нейкай меры прычыніліся самі жыды. Яны здаўна жылі сваім адасобленым жыццём, мелі асобныя школы і крамы, не ўваходзілі ў блізкія кантакты з нежыдоўскім насельніцтвам. Памятаю, як яны выклялі жыдоўскую дзяўчыну, якая асмелілася выйсці замуж за літоўца, як падлізваліся да кожнай улады, не выключаючы нямецкай (О, ця-

пер будзе парадак!), і за гэтую крывадушнасць нашы людзі іх не любілі.

Позняй восенню 1941 г. нямецкае камандаванне перадало літоўскім уладам частку савецкіх ваенна-палонных для іх выкарыстання ў гаспадарцы. Калгасаў у нас не было, таму іх пасылалі ў дзяржаўныя маёнткі і размяркоўвалі сярод індывідуальных гаспадароў на вёсках і сем'яў у мястэчку. Тады войт нашай гміны перадаў нам двух палонных і загадаў даць ім нейкую работу, прыстанак і харчаванне. Жылі яны ў нас да сакавіка 1942 г., калі разышлася чутка, што іх будуць забіраць у лагеры. Памятаю, як палонныя абмяркоўвалі з мамай пытанне, што ім рабіць далей — вяртацца ў лагер ці ісці ў лес. Не ведаю, адкуль браўся ў іх такі давер да нас. Урэшце адной ноччу яны зніклі без развітання. Мы пра іх больш нічога не чулі. Хутчэй за ўсё, пайшлі ў недалёкую Беларусь, бо на падтрымку літоўскіх сялян яны не спадзяваліся.

Вясной 1942 г. мама, якая працавала ў дукштанскім кааператыве, пачала рэгулярна прыносіць тыднёвік „Беларускі Голас” (лацінкай), які выдаваўся ў Вільні. Не ведаю, як мама даставала яго ў Дукштах. Магчыма, тым быў нейкі пункт продажу газет. „Беларускі Голас” быў асноўнай крыніцай інфармацыі з беларускага жыцця, і мы з цікавасцю чыталі гэты часопіс. Было ў ім усяго пакрысе: гістарычныя матэрыялы, паведамленні з франтоў вайны, палітычныя каментары, інфармацыя з Літвы, Латвіі, затое расчароўвалі бягучыя звесткі з Беларусі.

Восенню 1942 г. нас наведаў татаў знаёмы Уладзіслаў Казлоўскі, які з нейкім „васточнікам” ехаў на Браслаўшчыну і ў Дукштах чакаў перасадкі на вузкакалейку. Казлоўскі расказваў пра цяжкое становішча ў Менску, русіфікацыю насельніцтва, дзейнасць Беларускай Народнай Самапомачы. Тады „васточнік” пазычыў бацькаў світэр, якога так і не вярнуў. Ін-

шым разам наведаў нас Уладзіслаў Пецюкевіч, які таксама ехаў на Браслаўшчыну. Ён працаваў акруговым начальнікам паліцыі ў Беларусі, меў пісталет, які дазволіў мне крыху патрымаць. Неўзабаве ён загінуў у барацьбе з партызанамі.

Летам 1942 г. зазірнуў да нас Эдзька Туронак, сын майго дзядзькі Уладзіслава, які з групай хлопцаў з Браслаўшчыны ехаў на працу ў Нямеччыну. Усе яны чакалі ў Дукштах перасадкі на нармальную чыгунку і каля станцыі спявалі беларускія песні. Эдзька працаваў на гаспадарцы ў прыгожай мясцовасці Гайдэсгайм над Рэйнам, прысылаў мне адтуль паштоўкі ў Вільню, але пасля вайны не вярнуўся дамоў, застаўся ў Польшчы, адведваў нас у Варшаве ў 1970-я г.

Дзіўная была гэтая вузкакалейка — вагонікі падобныя да трамваяў. Цягнікі курсавалі ў той час рэдка і нерэгулярна, а ў паравозіках палілі дровы. Карысталіся „чыгункай” Дукшты — Друя пераважна мясцовыя жыхары, прычым, на добры лад, ніхто не ведаў, якое прадпрыемства займалася яе эксплуатацыяй — беларускае ці літоўскае. Пасля вайны вузкакалейку ліквідавалі, хаця для Браслаўшчыны яна была нейкім „акном у вялікі свет”.

Нягледзячы на ваенныя ўмовы школа надалей працавала нармальна. Вярнулася Пагоня, прыхаваная недзе за савецкім часам. З праграмы навучання знікла руская мова, якой, аднак, не замяніла нямецкая. Крыху пацярпелі даваенныя падручнікі гісторыі Літвы, з якіх трэба было выказаць нямілыя нямецкаму воку ілюстрацыі, але тэкст заставаўся без змен. Некаторыя цяжкасці я меў з рашэннем складаных арыфметычных задач, але з астатнімі прадметамі не было ніякіх праблем.

Пад канец траўня 1942 г. адбыліся выпускныя экзамены, і неўзабаве я развітаўся з Дукштанскай пачатковай школай.

ПЕРШАЯ ВІЛЕНСКАЯ ГІМНАЗІЯ

Згодна з тагачаснай сістэмай адукацыі ў Літве выпускнікі чатырохкласнай пачатковай школы прымаліся ў першы клас гімназіі, пяцікласнай школы — у другі клас і шасцікласнай школы — у трэці клас гімназіі. Агульны тэрмін навучання ў пачатковай і сярэдняй агульнаадукацыйнай школе ў кожным выпадку складаў 12 гадоў.

Такім чынам, пасля сканчэння шасцікласнай пачатковай школы ў Дукштах і паспяховай здачы ўступных экзаменаў я мог паступіць у трэці клас гімназіі. Аднак такая перспектыва мяне не задавальняла, бо трое маіх аднакласнікаў — Альфонсас Гаспарунас, Онуце Петкельце і Леакадыя Шалнайце, закончыўшы пяць класаў Дукштанскай школы, ужо восенню 1941 г. нейкім чынам паступілі не ў другі, а ў трэці клас гімназіі і праз год павінны былі вучыцца ў чацвёртым класе, тады як мяне чакаў толькі трэці клас. Асаблівую ролю адыграла мая тагачасная любоў — Онуце, якая, будучы ў вышэйшым класе, магла ігнараваць калегу з ніжэйшага класа. Па гэтай прычыне я вырашыў засвоіць пад час летніх канікулаў курс трэцяга класа і падрыхтавацца да экзаменаў у чацвёрты клас гімназіі.

Онуце была, бадай, найважнейшай матывацый маіх імкненняў, таму ўсе іншыя ўмовы, ад якіх залежала паступленне ў гімназію, здаваліся мне другараднымі і мала мяне хвалявалі. Дарэчы, час быў ваенны, але ўсходні фронт адкаціўся далёка — немцы даходзілі да Волгі і на Эльбрусе вывесілі

свой ваенны сцяг. У Літве ваенныя дзеянні амаль не адчуваліся, было даволі спакойна, ва ўсякім разе для вучняў. Працавалі пачатковыя школы, гімназіі, нават некаторыя факультэты Віленскага ўніверсітэта.

Усё ж мая задума была мала рэальнай. Папершае, у мамы не было сродкаў, каб забяспечыць маё бытаванне ў горадзе, у якім я спадзяваўся вучыцца ў гімназіі, і, па-другое, не было там знаёмых, у якіх можна было б прыпыніцца на час вучобы. Па гэтай прычыне, нягледзячы на паспяховы вынік уступных экзаменаў, нельга было вучыцца ў Свянцянскай гімназіі — інтэрната нам не было. Падобна было і ў раённым цэнтры Зарасай.

Летам 1942 г. надзея на паступленне ў гімназію слабела, аднак усё яшчэ крыху спадзяваўся на поспех і зубрыў алгебру, геаметрыю і іншыя прадметы, у чым мне дапамагаў крыху старэйшы калега з вёскі Канюкі Сцяпонас Шарка, з якім даволі часта гулялі ў шахматы. Урэшце ў верасні запрасілі некалькіх выпускнікоў Дукштанскай школы ў далучаны з Беларусі да Літвы невялікі гарадок Відзы, дзе праектавалася заснаванне літоўскай гімназіі. 17 верасня паехалі ў Відзы, уступныя экзамены прайшлі паспяхова, але кандыдатаў было недастаткова, і ў выніку планаваная гімназія не адкрылася.

Справа выглядала безнадзейна. Пасля вяртання з Відзаў мой старэйшы на два гады калега Альфонсас Мікштас нечакана запрапанаваў: „Юргіс, едзем у Вільню! Калі пашанцуе, застанемся, а калі не — вернемся дамоў”. Мая мама баялася пусціць 13-гадовага сына, але неяк дазволіла ехаць разам з „больш вопытным” калегам і сказала на развітанне: „Пойдзе мой сыночак пракладаць дарожкі”.

22 верасня 1942 г. мы прыехалі цягніком у Вільню. Нашы клункі занёс за два кілаграмы хлеба нейкі

насілышчык. Прыпыніліся на адну ноч у знаёмага Мікштаса старавера Балнасава, начавалі на падлозе. Яшчэ ў той самы дзень пад вечар зрабілі першую разведку — пайшлі ў гімназію, якая знаходзілася на Вялікай вуліцы побач з касцёлам св. Казіміра. На панадворку сустрэлі нейкага дзядзьку, які запытаў, чаго нам трэба. „Вучыцца!” — аднагалосна адказалі мы. „О, гэта вельмі добра”, — сказаў незнаёмы і пацікавіўся, адкуль мы прыехалі і як завемся. „Ту-ронак з мястэчка Дукштас”, — адказаў я, пасля чаго наш суразмоўца запытаў: „Ці твой бацька лекар?” „Так, — адказаў я, — але восенню 1938 года памёр”. Незнаёмы неяк задумаўся і сказаў нам прыйсці заўтра ў 8 гадзін да дырэктара гімназіі.

7. Вучні IV “б” класа Першай віленскай гімназіі з настаўніцай М. Грыбаўскене. Трэці справа ў першым радзе Юры Туронак. Травень 1943 г.

Калі назаўтра раніцай я з'явіўся да дырэктара Першай віленскай гімназіі, аказалася, што быў ім наш учарашні суразмоўца — зваўся ён Труканас. Мая справа была аформлена хутка і нечакана паспяхова: дырэктар прыняў мяне ў гімназію, вызваліў ад платы за вучобу (100 райхсмарак у год) і даў накіраванне ў інтэрнат. Паколькі ўступныя экзамены адбыліся раней, мяне прынялі ў IV „б” клас, з тым, што на працягу месяца настаўнікі павінны праверыць маю падрыхтаванасць да заняткаў у гэтым класе. Гэта было ўсё, пра што я мог тады толькі марыць.

Напрыканцы навучальнага года сакратар педагогічнай рады гімназіі Юлія Жукаўскайце перадала мне запрашэнне дырэктара Труканаса зайсці на яго кватэру. 2 чэрвеня 1943 г. прыйшоў я да дырэктара, які мне сказаў: „Часы няпэўныя, і невядома, ці дзвядзецца яшчэ сустрэцца. Таму хачу табе сказаць, што я ведаў твайго бацьку. У 20-я гады разам жылі, вучыліся і дзейнічалі ў Вільні — я змагаўся за маю Літву, а ён за сваю Беларусь. Разам цярпелі ад палякаў за гэтую нашу дзейнасць”. Пасля размовы дырэктар Труканас прапанаваў мне паснедаць, а праз нейкі час правёў на вакзал, купіў білет і адправіў у Дукшты на летнія канікулы. Тады я зразумеў, што было прычынай паспяховага вырашэння складанага пытання аб паступленні ў гімназію.

Вынікі настаўніцкай праверкі, якая замяніла ўступныя экзамены, відаць, былі здавальняючыя. 27 кастрычніка 1942 г. я атрымаў статус вучня Першай віленскай гімназіі і праз два дні мне далі адпаведнае асабовае пасведчанне.

Восенню 1942 г. у Вільні дзейнічалі тры агульнаадукацыйныя гімназіі з літоўскай мовай навучання — Першая і Трэцяя для хлопцаў, Другая — для дзяўчат, а таксама Беларуска-расійская гімназія і некалькі сярэдніх прафесіянальных школ. Калісь

Ketvirtoji klasėje galioja iki 1943 mt. rug. mėn. 15 d.	WILNAER GYMNASIUM I VILNIAUS I-ji GIMNAZIJA
Penktoji klasėje galioja iki 1944 mt. rugėžio 15 d.	SCHUELER AUSWEIS MOKINIO ASMENS LIUDIJIMAS
 1944 m. [Signature]	

„Nacionalis“, Kaunas - 2527

Es wird hiermit bescheinigt, dass Turonka Jurgis geboren am <u>26. IV</u> 1929. Schüler des Wilnaer Gymnasiums I ist.	Turonka Jurgis gimęs 1929 mt. <u>IV</u> mn. <u>26</u> d. yra Vilniaus I-os Gimnazijos mokinys.
 Turonka Jurgis <small>(Handschrift)</small>	[Signature] Sekretorius Nr. <u>3110</u> 1942 m. <u>X</u> mn. <u>29</u> d.

8. Асабісты білет гімназіста.

нашу гімназію вялі айцы езуіты, і таму змяшчалася яна ў колішнім манастырскім будынку побач з касцёлам св. Казіміра. У наш час гімназія была свецкай, але неяк захоўваліся даўнія традыцыі. Настаўнікам рэлігіі быў езуіт айцец Ёзас Паўкштас, які штодзень перад заняткамі кіраваў вучнёўскай малітвай, на якую складалася ягонае кароткае маральнае павучанне і наступная песня ў выкананні гімназітаў:

Marija, Marija, skaišciausia lelija,
 Tu švieti aukštai ant dangaus
 Palengvink vergija, pagelbėk žmonja,
 Išgelbėk nuo priešo baisaus***.

Кожны з нас мог па-рознаму разумець словы малітвы да найсвяцейшай Дзевы Марыі пра аблягчэнне няволі і паратунак ад страшнага ворага. Гэтымі ворагамі маглі быць палякі і саветы, якія пераследавалі незалежніцкія памкненні літоўцаў, але многія лічылі, што адносяцца яны і да немцаў, якія здаўна імкнуліся запаланіць літоўскі і іншыя народы Прыбалтыкі.

Пад час летніх канікулаў 1943 г. нямецкія ўлады стварылі ў будынку нашай гімназіі ваенны лазарэт, а гімназія атрымала на вуліцы Уосто (да вайны — Партовай) цеснае і неадпаведнае памяшканне, у сувязі з чым заняткі адбываліся з восені практычна цэлы дзень — з раніцы і пасля абеду.

У 1943/44 г. дырэктарам гімназіі надалей заставаўся Труканас, які пасля „вызвалення” Чырвонай Арміяй быў рэпрэсаваны, але выжыў і вярнуўся з лагера. У маім класе заняткаў ён не меў. Першы год апякункай нашага класа была М. Грыбаўскене, а

*** Марыя, Марыя, прачыстая лілея, Ты свеціш высока ў нябёсах, аблегчы няволю, паратуй чалавецтва, збаў ад страшнага ворага.

пазней выдатная літуаністка Она Дабрылайце, якая значную ўвагу аддавала гісторыі літоўскай і сусветнай літаратуры. Выкладчыкам нямецкай мовы быў Сіскінас, які быццам прыбыў з Клайпеды пасля яе далучэння ў 1939 г. да Нямеччыны. Сіскінас быў добрым педагогам, займальна прывіваў нам зацікаўленне нямецкай мовай і культурай. Мы вывучалі творчасць Шылера, якім Сіскінас, відаць, асабліва захапляўся, вучылі вершы нямецкіх паэтаў, песні, глядзелі дастасаваныя да нашых ведаў нямецкія фільмы.

Незабыўны быў старэнькі прафесар лацініст Сокалаvas. Ён быў рускі, але дастаткова ведаў літоўскую мову, прытым выкладаў, займальна спалучаючы лацінскую мову са звесткамі пра культуру антычнага Рыма. Запомнілася першая лекцыя, якую Сокалаvas пачаў ад напісання крэйдаў на дошцы наступнага тэксту, які мы павінны былі перапісаць і вывучыць на памяць: „Lingua Latina clara et levis est. Nostra lingua filia linguae latinae est. Variarum linguae sunt. Linguae novae sunt, linguae antiquae sunt. Lituania patria nostra suam linguam habet”.

Сокалаvas цудоўна выкладаў лацінскую граматыку, што неўзабаве адыграла істотную ролю пры вывучэнні іншых моў.

Стары прафесар жыў з дачкой Вольгай. Нашы аднакласнікі неяк даведаліся, што яны галадаюць, і сабралі крыху прадуктаў, але прафесар прыняў толькі хлеб — казаў, што ад яго адмовіцца неэтычна.

Настаўнікам матэматыкі быў А. Умбрасас. Ён рознымі спосабамі імкнуўся разбудзіць маё зацікаўленне гэтым прадметам, але гэта яму не ўдалося. На маё шчасце, у літоўскіх гімназіях агульная ацэнка матэматыкі складалася з трох „падацэнак” — па арыфметыцы, алгебры і геаметрыі, і мае добрыя „падацэнкі” па арыфметыцы і геаметрыі

кампенсавалі пастаянныя двойкі па алгебры. Цікава, што на сваіх уроках Умбрасас не раз крытычна ацэньваў парадкі нямецкіх акупацыйных улад, што выклікала ўражанне пра яго прыхільнасць да літоўскага нацыянальнага ці камуністычнага падполля.

Лепш, чым матэматыка, давалася мне фізіка, якую выкладаў Генрыкас Ёнайціс. Таксама вучылі нас яго жонка А. Ёнайцене, П. Ляўдантас і Э. Вайнене, хоць і не памятаю, якім прадметам. Настаўнікам музыкі быў М. Курыла, які, між іншым, кіраваў гімназічным хорам. На пачатку 1944 г. мы рыхтавалі для Віленскага радыё песню „Nurimk sesut, gana gaudoti”, але па невядомых нам прычынах у эфір яна не пайшла. Усё ж вывучаная цудоўная песня назаўсёды засталася ў памяці.

У гады нямецкай акупацыі вучыцца было даволі цяжка. Акрамя клопатаў з памяшканнем гімназіі адчуваўся недахоп падручнікаў, што часткова кампенсавалі запісы ў нашых сшытках. Трэба, аднак, падкрэсліць, што ў школьнай праграме не было месца для так званай фашысцкай прапаганды ці іншых формаў палітычнай індактрынацыі.

Значную нестабільнасць выказвала колькасць вучняў майго класа. Калі ў 1942/43 г. вучылася каля 40 юнакоў, то ў наступным школьным годзе іх колькасць зменшылася бадай напалову. Некаторыя старэйшыя калегі хаваліся ад мабілізацыі ў літоўскі легіён СС ці вязджалі ў іншыя школы, або па розных прычынах спынялі вучобу. Значная частка калег жыла з бацькамі ці ў найманых кватэрах. Блізкіх кантактаў з імі ў мяне не было, і ўсё ж застаўся на доўгія гады добры ўспамін аб некаторых. Хударлявы і нясмелы Бронюс Крумініс з часам стаў выдатным архітэктарам і адным з праектантаў рэканструкцыі Троцкага замка (памёр у 2000 г.). Уладас Нарбутас стаў лекарам, сустрэў яго выпадкова ў 1979 г.

на пляжы ў Паланзе. Запомніліся Баліс Яўра, Ёнас Лаўрынайціс, Ёнас Грыгоніс, Стасіс Вансявічус, якога празывалі „Усас”.

Маючы накіраванне дырэктара Труканаса, у верасні 1942 г. я пасяліўся ў інтэрнаце на вуліцы Lietuvos Tarybos. На добры лад, гэта быў нейкі зборны пункт для прыезджых вучняў, якіх з часам рассялялі ў сапраўдныя інтэрнаты. Знаходзіўся ён на далёкім Антокалі, за касцёлам св. Пятра і Паўла. Адсюль да гімназіі было каля пяці кіламетраў. Пакуль Вілія не замерзла, мы карысталіся параходамі, праезд каштаваў некалькі фенігаў. На прыстані выходзілі, міналі казармы, у якіх украінскія ваякі вучыліся маршыраваць, спяваючы адну і тую песню „Распрагайце, хлопцы, коней” на маршавы манер. Адтуль ішлі пехатой на Вялікую вуліцу ў гімназію. У гэтым інтэрнаце пазнаёміўся з Здзіславам Мікульскім, палякам з Кены, які не хацеў частаваць атрыманымі прадуктамі і сырыя яйкі схаваў пад падушку, на якую хлопцы яго піхнулі, і яйкі ператварыліся ў яечню.

Здаецца, позняй восенню 1942 г. частку хлопцаў перавялі ў інтэрнат, які знаходзіўся ў цэнтры горада на вуліцы св. Філіпа № 3, а праз некалькі месяцаў — на вуліцу Субач № 19. У абодвух інтэрнатах умовы былі падобныя: залы, у якіх нярэдка змяшчалася каля 20 ложкаў, зімой не ацяпляліся, іх маладыя насельнікі шумелі, у выніку чаго магчымасці спакойна вучыцца былі вельмі абмежаваныя. Затое істотнае значэнне мелі інтэрнацкія сталойкі, у якіх мы атрымлівалі сціплыя снаданні, абеды і вячэры. Наогул харчаванне было кепскае і мы часта былі галодныя. Дапамагала прадуктовая картачка, якую прысылала мама. На яе можна было купіць у краме хлеб, маргарын, мармелад ці нешта іншае. Сёння здзіўляюся, як у той ваенны час літоўскія асветныя ўлады здолелі даць вучням нават такія ўмовы.

Пастаянная нястача цяпла і калорый гнала мяне дамоў, дзе можна было пагрэцца і пажывіцца. Аднак ездзіць у Дукшты чыгункай было няпроста — патрабаваліся пропускі, якія звычайна выдаваліся ўладамі тры разы на год — на Каляды, Вялікдзень і летнія канікулы. Таму пры немцах і пазней пры саветах даводзілася карыстацца ваеннымі транспартамі, што было небяспечна і трывала часам цэлы дзень або даўжэй. Вось некаторыя эпізоды з гэтых паездак.

Аднойчы вясной 1943 г. я рашыў паехаць у Дукшты без пропуска. У Вільні выйшлі на перон было немагчыма — нямецкія жандары не прапусkali. Тады з калегам пайшлі ў Новую Вільню і там пашанцавала прычапіцца да ваеннага эшалона, з якога нас выгналі ахоўнікі на станцыі Швенчонелай. Там усю ноч чакалі нейкага іншага эшалона. На станцыі шмат цывільных і ваенных пасажыраў. Мы выцягнулі свае бутэрброды, тады падышоў да нас нейкі літоўскі салдат і, пачуўшы нашу літоўскую гутарку, сказаў, што ён дэзерцёр з Данскога фронту, уцякае дамоў, доўга не еў, і папрасіў хоць кавалачак хлеба. Даў яму свой бутэрброд, бо Дукшты былі ўжо недалёка.

Іншым разам удалося ўлезці ў тармазную будку эшалона, якім везлі на ўсходні фронт прыкрытыя нечым танкі. У той будцы не было на чым прысесці, і праз нейкі час я абапёрся на сценку і прыціснуў няшчасны тормаз. У голым полі цягнік затрымаўся, выскачылі ахоўнікі з аўтаматамі, якія, магчыма, падазравалі дыверсію і пачалі шукаць дыверсантаў. Здавалася, што надыдзе мой канец. Аднак пакуль ахоўнік дайшоў да маёй будкі, яго апярэдзіў мясцовы чыгуначнік, які працаваў на паравозе. Ён ведаў, што нехта сядзіць у будцы, але не рабіў шуму, толькі спусціў пару і даў сігнал ад'езду. Ахоўнікі хутка паселі ў вагоны, і мы даехалі да чар-

говай станцыі, на якой я ўцёк з гэтага эшалона. Я ўпэўнены, што дапамога чыгуначніка выбавіла мяне ад кулі ахоўніка.

Студзень 1944 г. На Віленскі вакзал познім вечарам прыбываюць нашы вучні з усіх напрамкаў — з Гродна, Дзвінска, Маладэчна, Каўнаса, якія пасля зімовых канікулаў вяртаюцца ў гімназію. Назбіралася некалькі дзясяткаў хлопцаў, але ісці ноччу без пропуску рызыкаўна, сядзець на вакзале холадна, акрамя таго, заўтра трэба ісці на заняткі. На прапанову заўсёды ініцыятыўнага Мікштаса хлопцы сфармавалі калону, на нямецкі манер сталі тройкамі і рушылі ў напрамку інтэрната. Раптам на Завальнай вуліцы напаткалі нямецкіх жандараў, але маршыруем смела, тупаем ботамі, а Мікштас наперадзе калоны ў нямецкай пілотцы, салютуе нямецкім салдатам. Яны нас не чапалі, не правяралі і гэтаксама адсалютавалі нам. Відаць, наша ўпэўненасць іх пераконвала, што мы — нейкая рабочая калона і што ўсё ў парадку. А мы цешыліся, што абманулі патруль і спакойна дайшлі да сваіх ложкаў у інтэрнаце.

На пачатку 1945 г., ужо ў савецкі час, калега, які працаваў у адміністрацыі ўніверсітэта, украў там пэўную колькасць пустых бланкаў на чыгуначныя пропускі. Іншы інтэрнацкі калега выпісваў на іх прозвішчы, кірунак і мэту падарожжа (заўсёды — „служебно”). На канец прыбівалі пячатку з трохкутным зялёным штэмпелем, якую хлопцы ўкралі ў магазіне кааператыва „Рута”, крыху яе пакручвалі, каб замазаць літары штэмпеля, і „пропуск” быў гатовы.

З такім пропускам стаю ў чарзе да білетнай касы, а перада мной нейкі службовец з пасведчаннем партыйнага камітэта. Але касір адмаўляецца прадаць яму білет, кажа, што „удостоверение” павінна быць на адпаведным бланку. Спрачаюцца доўга, нарэшце касір кліча: „Следующий!”. Падыходжу да касы, па-

даю свой лішавы пропуск, касір глянуў на яго, паказвае службоўцу і гаворыць: „Вот, таких надо!”.

У час нямецкай акупацыі беларускае жыццё ў Вільні рэдка заўважалася голым вокам. Даваенныя дзеячы пераважна выехалі ў Беларусь, а афіцыйныя аб’явы друкаваліся на нямецкай, літоўскай і польскай мовах. Праўда, дзейнічаў Беларускі камітэт, Беларуска-расійская гімназія і настаўніцкая семінарыя, да якіх не было ў мяне аніякай справы. З праваслаўных цэркваў веяла расійшчынай, і толькі ў адным са шматлікіх касцёлаў адбываліся набажэнствы з казаннем і спевамі на беларускай мове, якія я час ад часу наведваў. Немалое значэнне меў выдаваны ў Вільні штотыднёвік „Беларускі Голас”, даступны ў гарадскіх кіёсках. І гэта было, бадай, усё.

Цяжкасі ваеннага жыцця ў значнай меры лагодзіла кіна-тэатральнае мастацтва. У час нямецкай акупацыі ў Вільні дзейнічалі оперны і драматычны тэатры і пяць даступных для цывільнага насельніцтва кінатэатраў „Casino”, „Adrija”, „Muza”, „Чыгуначны” і час ад часу „Soldatentheatr II”. Білеты былі танныя і мы, школьнікі, маглі бадай штотыдзень пайсці ў кіно ці тэатр.

З восені 1942 да вясны 1944 г., гэта значыць крыху больш чым за год прабывання ў Вільні, я глядзеў чатыры оперы — „Rigoletto”, „Traviata”, „Madam Butterfly”, „Faust”, а таксама некалькі літоўскіх п’ес, з якіх запомніліся „Naujieji žmonės”, „Vidurnakšio vaidokliai” і „Vincas Kudirka”. Аднак большае значэнне мелі нямецкія кінафільмы, некаторыя з іх пакінулі незабыўнае па сённяшні дзень уражанне. Перш за ўсё гэта былі мастацкія, упершыню бачаныя, каляровыя фільмы „Die goldene Stadt”, „Münchhausen” і некалькі чорна-белых: „Tiger von Eschnapur”, „Das indische Grabmal”, „Die Reise nach Tilsit”, „Andalusische Nächte”, „La Habanera”, „Vom

9. Юры Туронак сярод старэйшых калег па гімназіі. Кастрычнік 1943 г.

Schicksal verweht”, „Zirkus Zaran”, „Lache Bajazzo”, „Gasparone”, „Doktor Krippen an Board”.

Акрамя кінахронікі выразную прапагандыскую накіраванасць мелі два фільмы, якія мне давялося паглядзець. Адзін з іх антысеміцкі („Jüd Süß”) і другі — пра лёс паволжскіх немцаў у гады калектывізацыі. Агулам, як сведчаць мае тагачасныя запіскі, я бачыў не менш за 30 нямецкіх кінафільмаў і захапляўся такімі акцёрамі, як Heinz Rühman, Olga Tschachova, Kristine Söderbaum, Zara Länder, Theo Lingen, здымкі якіх захоўваў дзясяткі гадоў. Гэта быў своеасаблівы жыццёвы рэкорд кінаманыі — такога ўражання не выклікалі пасляваенныя стандартныя савецкія кінафільмы, хаця Любоўю Арловай, несумненна, захапляўся.

Значнае ўражанне пакінулі таксама канцэрты вакальна-інструментальнай групы Вермахта, якія

з вясны 1943 г., калі дазваляла надвор'е, кожнай раніцы адбываліся на плошчы Ажэшкі ў Вільні. Я часта хадзіў на гэтыя канцэрты і запомніў песню „Heimat, deine Sterne”, якую спяваў нямецкі саліст у вермахтаўскай уніформе.

Аднак не толькі канцэрты вабілі мяне на плошчу Ажэшкі. Кожнай раніцай вывешвалі там, на адным доме, вялізную карту, якая паказвала, як пасля сталінградскага паражэння немцы з дня на дзень „скарачалі” свой усходні фронт. Гэта было бадай адзіным маім зацікаўленнем пераменным ходам вайны.

У сакавіку 1944 г. разышліся чуткі аб праектаванай мабілізацыі юнакоў, якім споўнілася 15 гадоў, на дапаможную службу ў Люфтвафэ на тэрыторыі Нямеччыны. Праўда, такая магчымасць прыцягвала некаторых нашых гімназістаў, але літоўскія асветныя ўлады не ўхвалялі гэтых намераў і рашылі неадкладна закончыць наша навучанне і распусціць гімназістаў пад апеку і адказнасць бацькоў. У выніку ў нашай і іншых гімназіях заняткі спыніліся 5 красавіка 1944 г., і прыезджыя вучні былі вымушаны вярнуцца з Вільні дамоў.

8 красавіка я развітаўся з інтэрнацкімі сябрамі і выехаў у Дукшты. У маім вагоне таксама ехалі студэнты Віленскай беларускай настаўніцкай семінарыі. З прыемнасцю слухаў іх беларускія патрыятычныя песні.

У Дукштах пакуль што ўсё выглядала па-старому. Адзінай заўважнай навіной была Flugwache — авіяцыйны пост, які месціўся ў занятай немцамі палове нашага дома. Салдаты пабудавалі ў мястэчку маяк, сачылі за рухам самалётаў і звесткі перадавалі ў мясцовую нямецкую камендатуру. Авіяцыйны пост абслугоўвалі два немцы і чатыры латышы. Сценкі паміж пакоямі ў нашым доме былі тонкія, і я чуў і

ŠVIETIMO VADYBA
Vilniaus G. p. Gimnazija

PAŽYMĖJIMAS

Šiuo raštu pažymima, kad *Garanta Juozas*
 gimęs 1929 metų *Balandžio*
 mėnesio *26* dieną *Dulitės, Lėvų, Epibi*
 1942 metų *Spalio* mėnesio *27* dieną įstojo į *Vilniaus*
1-os Gimnazijos ketiną klasę.
 1943-44 mokslo metų pabaigoje buvo perkeltas iš *penktos*
 klasės į *šeštą* ir būdamas *labai gerai* elgesio,
 1944 metų *Balandžio* mėnesio *5* dieną *buvo*
penktu klasių kursą.

Garantos Juozas visuomeninis
 subrendimas įvertintas taip:

1. Drausmingumas	<i>labai gerai</i>
2. Tvarkingumas	<i>labai gerai</i>
3. Darbiškumas	<i>gerai</i>

Garantos Juozas mokėjimas
penktu klasių kurso įvertintas taip:

1. <i>R. kalb</i> tikybos	<i>labai gerai</i>
2. Lietuvių kalbos	<i>patenkinamai</i>
3. Vokiečių kalbos	<i>gerai</i>
4. _____ kalbos	_____
5. Lotynų kalbos	<i>gerai</i>
6. Ispanų	<i>gerai</i>
7. Visuomenės mokslai	_____
8. Filosofijos pradmenys	_____

10. Пасведчанне гімназіі.

здзіўляўся, чаму гэтыя „латышы” гавораць паміж сабой і спяваюць па-беларуску. Хутка аказалася, што гэта былі беларусы з Латвіі, Пецька Кузьміцкі і Камароўскі.

29 чэрвеня Пецька Кузьміцкі і сапраўдны латыш Паўль Сляўцітайс спраўлялі свае імяніны і, відаць, добра вышлі. Было цёплае, прыемнае надвор’е, мы сядзелі на панадворку і бачылі, як Пецька Кузьміцкі ва ўніформе Люфтвафэ, з вінтоўкай ішоў п’яны на варту і спяваў: „С нами Сталин родной, он железной рукой” і г. д. (словы з папулярнай тады песні „Если завтра война”). Уражанне было незвычайнае, незабыўнае.

На пачатку чэрвеня 1944 г. у Дукшты прыбыло нейкае войска, быццам для барацьбы з партызанамі. Аднак для мяне гэта былі дзіўныя звесткі, бо ў нашай аколiцы ніякіх партызанаў не назіралася. Хутка аказалася, што гэта быў эстонскі атрад СС. Адноічы па нашай вуліцы ішоў эстонскі патруль і адзін салдат зайшоў на наш панадворак. Я сядзеў ля акна, чытаў і занепакоіўся, што гэтаму „эсэсаўцу” трэба. А ён падышоў да клумбы з белымі ружамі, памацаў пальцамі адну ружачку, паглядзеў на яе, панюхаў, палюбаваўся і не абарваўшы спакойна адышоў.

Шмат гадоў пазней на выстаўцы ў Балгарыі я сустрэў эстонца, які пад час вайны служыў палкоўнікам Чырвонай Арміі. Ён быў вельмі ўражаны маім расказам пра такую культуру свайго суродзіча — салдата эстонскага легіёна СС — і часта запрашаў мяне ў свой павільён на сяброўскую гутарку.

Літоўскія асветныя ўлады, якія ставіліся адмоўна да службы юнакоў у Люфтвафэ і заўчасна распусцілі гімназістаў дамоў, дзейнічалі занадта паспешліва. На тэрыторыі Літвы вярбоўка пачалася толькі ў палове чэрвеня 1944 г., таму мы маглі б спакойна вучыцца яшчэ два месяцы. 16 чэрвеня ў Дукштах адбыўся

сход моладзі, але нягледзячы на агітацыю толькі двое хлопцаў згадзіліся паступіць на гэтую службу.

Хачу яшчэ вярнуцца да лёсу нашага сабакі Жука, якога ў 1938 г. мае бацькі аддалі нейкаму гаспадару за Дзісенскім возерам. Вось жа вясной 1944 г., калі парадкаваў веранду, пачуў скробат у дзверы. Гэта быў нейкі сабака, якога я два разы адагнаў, але ён усё вяртаўся. Калі ён пачаў скробаць трэці раз, я адчыніў дзверы і ўважліва да яго прыгледзеўся — ён быў чорны з белымі лапкамі і гальштукам. Нарэшце пазнаў яго і крыкнуў: „Жук!!!” Тады ён кінуўся да маіх грудзей і скавытаў з радасці, што я яго пазнаў. Жук вярнуўся пасля шасці гадоў і застаўся ў нас, але хутка загінуў пад час франтавых дзеянняў.

23 чэрвеня 1944 г. над Дняпром пачалося магутнае наступленне Чырвонай Арміі. Мы пра яго нічога не чулі — не было радыё ці іншых крыніц інфармацыі. Толькі напрыканцы чэрвеня пачулі гром гармат, спачатку недзе далёка, потым штораз бліжэй. На пачатку ліпеня пачаўся артылерыйскі абстрэл мястэчка Дукшты, які доўжыўся некалькі дзён і начэй. Абарона немцаў была слабая. Праўда, яны адстрэльваліся, але мелі толькі дзве гарматы, якія кожны раз перавозілі на новае месца, што, магчыма, дэзарыентавала праціўніка. Пачаліся пажары, згарэла большая частка мястэчка. 9 ліпеня выехалі нашы латышы, а праз некалькі гадзін загарэўся наш дом, ратаваць які не было магчымасці. Разам з ім згарэлі бацькавы калекцыі старых беларускіх кніг і часопісаў.

Мама, бабка і малодшыя браты сядзелі ў пограбе на панадворку, а я зрабіў сабе „сховішча” на дне сухой канавы і чытаў. Але доўга там ляжаць не хацелася, і я часта вылазіў, сядзеў і ляжаў побач з маім сховішчам. Адночы выбух снарада здзьмухнуў мяне ў канаву, іншым разам нейкае жалеза ўпала не далей аднаго метра ад мяне. Я пацікавіўся, што гэта за

жалеза і адкуль яно тут узялося, даткнуўся да яго і моцна апёк руку. А гэта быў вялікі асколак бомбы, якую савецкі лётчык кінуў на нямецкую зенітку, што страляла на суседнім панадворку. Ад зеніткі і тых, хто яе абслугоўваў, нават і следу не засталася.

Ноччу з 10 на 11 ліпеня адзін нямецкі салдат заахвочваў нас выехаць на захад, бо заўтра, казаў, „тут будуць рускія”. Ён развітаўся з намі, пасля чаго нямецкія салдаты адступілі. Так для нас скончылася нямецкая акупацыя.

***

11 ліпеня ад раніцы пачаўся незвычайна моцны артылерыйскі абстрэл мястэчка, у якім ужо не было ніводнага немца. Абстрэл доўжыўся да поўдня і прычыніў новыя шматлікія пажары. Да таго ж панавала невыносная гарачыня — проста не было чым дыхаць.

У другой палове дня выпаў жаданы дождж, які хутка ачышчаў паветра. Каля 16 гадзін я пабачыў савецкага салдата, які вылез з кустоў і крыкнуў: „Эй, пацан, немцев у вас нет?”, на што я адказаў, што яны ўжо ўночы выйшлі. Гэта быў разведчык, які ракетай паведаміў свайму атраду, што небяспекі няма.

Неўзабаве прыбылі савецкія танкі. Іх сустрэкалі жыхары мястэчка, якія вылазілі з сваіх сховішчаў. Адзін танк падняў ствол сваёй гарматы і выстраліў. Перапалоханыя людзі пачалі ўцякаць, а байцы смяюцца: „Не бойцеся, гэта салют — здабылі ж крупный населенный пункт!”. Да людзей прамовіў афіцэр, які абвясціў вяртанне савецкай улады, савецкіх парадкаў, „мужчыны — у армію, жанчыны — да працы”, сказаў. Ён гаварыў аб вызваленні, але простыя чырвонаармейцы, відаць ігнаравалі казённую дыялектыку. Я бачыў, як яны маршыравалі па вуліцы і чуў, як спявалі свае песні з такім вось прыпевам:

Белоруссия родная, Украина золотая.
Наше счастье дорогое,
Мы своими штыками овладим.

Вызваленне і „овладение” штыкамі... Гэта дастаткова тлумачыла характар адносін савецкай улады да беларускага пытання. Афіцыйных і рэальных. Аднак усведамленне гэтай ісціны практычных наступстваў пакуль што не мела. Асноўнае было — выжыць. Наша сям’я засталася без даху над галавой, да таго частку нашага „добра”, выратаванага ад пажару, разрабавалі местачковыя гіены. Таму няцяжка было нам змясціцца ў адным пакойчыку, які прызначыла новая ўлада. Гэта ёй нічога не каштавала. Праўда, маці надалей працавала ў сельскагаспадарчым кааператыве, аднак цэлы год не выдавалі там зарплату, а адзіным заробкам быў хлеб, які бясплатна давалі ў дукштанскай пякарні. Матэрыяльнае становішча нашай сям’і тады было горшае, чым у час нямецкай акупацыі.

Таму 1 верасня 1944 г. з ахвотай і надзеяй на лепшае бытаванне паехаў я ў Вільню працягваць сваю вучобу ў гімназіі. Надзіва, змены, якія адбыліся з вяртаннем савецкай улады, пакуль што былі нязначныя. Выбыў недзе Труканас, але дырэктарам гімназіі быў ранейшы настаўнік фізікі Генрыкас Ёнайціс. Таксама выбылі Она Дабрылайце і Сіскінас, а прыбылі новыя — Дзірмаўскас, Вайтэкунас і Хаетайце — настаўніца нямецкай мовы. Сакратаром педагагічнай рады надалей заставалася Юлія Жукаўскайце.

Пакуль што ранейшых настаўнікаў не рэпрэсавалі, а прафесар Віленскага ўніверсітэта Тадас Іванаўскас, дарэчы, родны брат нашага Вацлава Іваноўскага, у 1946 г. атрымаў нават савецкі медаль „За доблестный труд в годы Великой Отечественной

войны” за тое, што ў той цяжкі час рупіўся пра адукацыю літоўскай моладзі. А беларускія педагогі за тое самае гібелі ў савецкіх турмах і лагерах.

Нязначна змянілася ў гімназіі і праграма навучання: не было ўжо ўрокаў рэлігіі, затое нямецкая мова надалей вывучалася, а новым прадметам была руская мова. Паправілася дысцыпліна, ад якой залежала прызнанне бясплатнага пражывання ў інтэрнаце на вуліцы Якуба Ясінскага № 20/22, у якім значна палепшылася харчаванне і медыцынская апека.

У 1944/45 г. у маім шостым класе было 16 вучняў, а ў іх ліку — некалькі новых, між іншых Ромас Пятраўскас, які раней жыў з бацькамі ў Расіі. Цяпер ягоны бацька быў нейкім важным службоўцам Савецкай Літвы і атрымаў кватэру на вуліцы Гедымінаса № 8. Вясной 1945 г. усім вучням, якім споўнілася 16 гадоў, выдаваліся савецкія пашпарты. Відаць, па гэтым пытанні выклікалі мяне да дырэктара гімназіі. Там размаўляў са мной нейкі службовец з міліцыі, і пашпарт быў прызначаны, аднак, не ведаючы яшчэ маміных планаў, я ўстрымаўся з яго атрыманнем. Няшмат бракавала, і меў бы грамадзянства Савецкага Саюза.

5 чэрвеня 1945 г. я атрымаў пасведчанне Першай гімназіі аб пераводзе ў сёмы клас і выехаў на летнія канікулы ў Дукшты. Там становішча не змянілася, бо палепшыцца не магло. Перш за ўсё ў малым пакойчыку было надзвычай цесна, а невялікая чыгунная плітка не магла замяніць нармальную кухню, што маме і бабуні значна ўскладняла гатаванне абедару. Гэтым разам інтэрнацкая сталожка была значна лепшай.

Магчыма, таму мама пастаралася забяспечыць дзецям лепшыя ўмовы летняга адпачынку ў бацькавых братоў і сястры на Браслаўшчыне. Верагодна, пры гэтым браўся пад увагу і эканамічны разлік. У свой час мой бацька дапамагаў ім грашыма, цяпер

жа спатрэбілася некаторая іх дапамога. Мне невядома, калі і як была арганізавана гэтая кампенсацыя.

Калі на пачатку чэрвеня прыехаў я ў Дукшты, там ужо чакалі мяне тры дзяўчыны з Друйска і аколiцы — Лёля, Люся і Дзюня. 7 ліпеня я паехаў з імі вузкакалейкай у Друйск, а адтуль пайшлі пехатой да цёткі Антанiны Каравай, якая жыла ў невялікай вёсцы Масальшчына. Цётка сустрэла мяне прыхiльна, павячэралі, пагаварылі і пайшоў спаць.

У цёткі Антанiны я правёў цэлы месяц. Яе муж, Каравай, быў апантаны манiяй вялікасці — ён лічыў сябе не звычайным мужыком, а нашчадкам князёў Масальскіх, пра што мелася сведчыць назва вёскі Масальшчына. Па-беларуску ён гаварыў нармальна, але лічыў сябе палякам. У той час у яго хаваліся два былыя палiцыянты з Латвіі, з якімі я праводзіў бессэнсоўныя гутаркі пра спадзяваную новую вайну заходніх дзяржаў з Савецкім Саюзам. З большай цікавасцю прыглядаўся да мясцовага насельнiцтва і вывучаў яго нацыянальнае стаўленне.

Да Каравая часам заходзілі паўпанкі Сакалоўскі і Дрангоўскі, якім цікава было пагаварыць са мною пра новую палiтычную сітуацыю ва ўсходняй Еўропе. Звычайна канчаліся яны гарачымі спрэчкамі пра лёс „усходніх крэсаў”. Такія паўпанкі распаўсюджвалі сярод насельнiцтва погляды, што неўзабаве Польшча будзе „ад мора да мора і аж па Катывь”. Гэта быццам неабходнасць, бо трэба зрабіць адно „панства”, здольнае абаранiцца ад Усходу і Захаду. Пад іх уплывам многія маладыя хлопцы запiсваліся палякамі, каб не служыць у Чырвонай Арміі. Яны не прырэчылі, што пры немцах пачало тут арганiзоўвацца беларускае жыццё, самаахова, рух моладзі, але паводле іх гэта было нямецкай інтрыгай, накіраванай супраць польскіх інтарэсаў. Адноўчы яны „паведамiлі”, што ў мясцовым сельсавеце нехта заявіў, што ўся Беларусь

будзе адзелена ад Савецкага Саюза і далучана да Польшчы.

Аднак нягледзячы на такія пажаданні прапагандысты польскай справы не мелі адвагі арганізоўваць нейкую дзейнасць на карысць вяртання польскай дзяржаўнасці. Ужо пры першай нагодзе пераважная іх большасць выехала на ўключаныя ў Польшчу былыя нямецкія землі, а сярод іх і пан Сакалоўскі, якога ў 1946 г. выпадкова сустрэў у Ольштыне.

Такіх дзіваў не бачыў у дзядзькі Яна Туронка, які жыў у Ідолце. У яго гасцяваў два тыдні, пазнаёміўся з ягонай жонкай Тоняй і маімі дваюраднымі братамі і сёстрамі — Яняй, Сцёпам і блізнятамі Славуком і Славуняй. У адрозненне ад Масальшчыны ў Ідолце пераважала беларуская атмасфера. Пакуль што дзядзька Ян цвёрда займаў беларускую нацыянальную пазіцыю, аднак напрыканцы 1970-х г. хіліўся у бок савецкага патрыятызму, на што паказвалі ягоныя вершы, якія дасылаў мне ў Варшаву. Тыдзень часу гасцяваў у дзядзькі Ігната, які жыў у Стайках над Дзвіной, непадалёк ад Друі. Пры немцах ён быў мясцовым солтысам і захаваў беларускія нацыянальныя погляды, але рэпрэсаваны не быў. Некалькі разоў вадзіў ягоную дачку Крысю ў Друю, дзе марыянскі студэнт Казімір Саруль рыхтаваў яе да першай споведзі і камуніі. Ігнатава жонка Яніна была ў многіх адносінах прывабнай жанчынай і, здаецца, дазваляла сабе пагуляць, што прычынілася да распаду сям'і і выезду Ігната ў Дзвінск, дзе ён жыў да смерці.

Мала пацешыла мяне не раз хвалёная Браслаўшчына і нацыянальная свядомасць яе беларускага насельніцтва. Шасцігадовае пражыванне ў літоўскім асяроддзі, вучоба ў літоўскіх школах зрабілі сваё, і я ўжо не бачыў аналогіі паміж беларусамі і літоўцамі. На жаль, павінен быў згадзіцца з ацэнкай літоўскіх калег, што пакуль што беларусы — не

нацыя, а этнаграфічная маса. На гэта перш за ўсё паказвала стаўленне да нацыянальнага пытання — калі літоўцы верылі ў сябе, арыентаваліся на сябе, то беларусы ці, дакладней, тыя, з кім я сутыкнуўся на Браслаўшчыне, аглядаліся на Польшчу і чакалі ад яе нейкага збаўлення. Здавалася, што пасля адыходу немцаў Польшча была адзінай іх надзеяй.

30 ліпеня 1945 г. вярнуўся ў Дукшты, але нешта цягнула мяне ў Вільню, дзе, нягледзячы на канікулы, спадзяваўся сустрэць сваіх калег і падмацавацца маральна. 2 жніўня прыехаў у Вільню, адведаў ксяндза Уладзіслава Чарняўскага, атрымаў ад яго некалькі беларускіх кніжак, паабедаў і пайшоў на сустрэчу пераможнай Чырвонай Арміі, якая якраз тады адбывалася. Гэта была цікавая імпрэза, якая прыцягнула маіх калег з горада і правінцыі. Пасля афіцыйнай часткі пачаўся марш 16-й літоўскай дывізіі пад камандаваннем генерала Маціяўскаса — чырвонаармейцы спявалі знаёмыя нам літоўскія паходныя песні. Заканчэнне ўрачыстасці адбылося на Лукішскай плошчы, на трыбуне прысутнічалі Антанас Снечкус, Юстас Палецкіс і іншыя. Сустрэча арміі адбывалася ў атмасферы, якой я, на жаль, не перажываў на Браслаўшчыне. Літоўцы хутка нібыта пераарыентоўваліся — знешне ўхвалялі савецкую рэчаіснасць, калі яна ўшаноўвала іх нацыянальныя пачуцці і спадзяванні. Гэта была важная ісціна, якая дазволіла той нешматлікай нацыі перажыць розныя ліхалецці і ў нядрэннай маральнай кандыцыі дачакацца развалу Савецкай імперыі. У Беларусі ж было па-іншаму — адны па традыцыі надалей аглядаліся на Маскву, а другія — на Польшчу.

***

Павінен шчыра прызнацца — я не хацеў вызджаць у Польшчу. Не вабіла мяне гэтая чужая краіна,

таксама не адчуваў ніякай патрэбы пакідаць Вільню, дзе я нарадзіўся і рыхтаваўся да жыцця. Марыў пра тое, каб тут закончыць гімназію, атрымаць вышэйшую адукацыю і працаваць на карысць Беларусі, якую лічыў сваёй Бацькаўшчынай. Ведаў літоўскую мову, меў нямала добрых сяброў і сябровак, не хацеў шукаць шчасця-долі на чужым далёкім полі. Сталася інакш без майго ўдзелу і супраць маёй волі.

Пасля смерці бацькі мая мама хацела прадаць дом у Дукштах і вярнуцца на сваю радзіму — Беласточчыну, дзе жылі яе браты і сёстры. Але пачалася вайна, узніклі новыя граніцы, і гэты намер давалося адкласці на пасляваенны час. У ліпені 1944 г. згарэў наш дом, сям'я засталася без даху над галавой. Нішто маму не затрымлівала ў Дукштах, і яна рашыла вярнуцца на радзіму ў рамках перасяленчай акцыі, якая тады адбывалася. Аднак пасля ваянных дзеянняў па савецка-польскім дагаворы яе радзіма была перададзена Польшчы. Калі б не гэтая карэкцыя, мы апынуліся б у савецкім Беластоку.

Пасля летніх канікулаў 1 верасня я вярнуўся ў Вільню, працягваў вучыцца ў сёмым класе. Да атэстата сталасці заставаліся два гады. Надалей жыў у інтэрнаце на вуліцы Ясінскага, дзе ўмовы былі што раз лепшыя. Аднак вучыўся ўсяго тры тыдні. Мама прыслала вестку, патрабавала хутка вярнуцца ў Дукшты — там ужо чакалі транспарту. Іншага выйсця не было, заставацца самому было немагчыма. 21 верасня развітаўся з Вільняй, але не развітаўся з найлепшымі сябрамі — Большкам Петрулёнісам, Шаркам, Мікштасам, Мяшкенасам. Мне было сумна і сорамна.

11 кастрычніка пакінулі Дукшты. На станцыі Вірбаліс кантроль дакументаў і развітанне з Савецкім Саюзам. Далей Усходняя Прусія — Інстэрбург, Гердаўэн, Коршэн. Нарэшце 14 кастрычніка выгрузілі

нас на станцыі Растэнбург, сёння Кентшын. У Бела-сток маглі ехаць асобна і за ўласны кошт.

За мной засталіся Дукшты, Вільня, бацькава магіла, хвалюючыя ўспаміны і мноства літоўскіх песень, а перада мною — няведамая будучыня.

- 51a -

Główny Pełnomocnik
Polskiego Komitetu Wyzwolenia
Narodowego

Lenkijos Tautinio Išsivadavimo
Komiteto Vyriausiasis Įgaliotinis

27 III 1945 r.

9647-48-49-50-9651 F 8

Karta ewakuacyjna

Evakuacijos lapas

Wydana obywatelowi
Duotas pilieciui

mieszkańcowi
gyventojui

Dukla

powiatu (ulicy)
apskritis (gatvės)

Dukla

gminy (miasta)
valstaius (miesto)

jako dowód, że za pozwoleniem Głównego Pełnomocnika, Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego dla ewakuacji patrymit, kad jis Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto Vyriausiojo Įgaliotinio evakuacijai Lietuvos TSR te-

na teritorijon Lietuvos SRR evakuuje się do

Pragyta

gminy
valstij

województwa
vaivadija.

Wraz z nim ewakuuje się następujące członkowie tego rodziny:
Su juo kartu evakuojasi šie jo šeimos nariai:

Nazwisko, imię, imię ojca Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Słownik do głowy ożiny Santyki su šeimos naria	Miesiąc i rok urodzenia Gimimo metai ir mėnuo	U w a g a P a s t a b a
<i>Turonek Jęży S. Antoni</i>	<i>syn</i>	<i>26.12.1939</i>	<i>Handwritten notes and stamps</i>
<i>Turonek Antoni S.</i>	<i>syn</i>	<i>24.02.1931</i>	
<i>Turonek Michał</i>	<i>syn</i>	<i>20.11.1925</i>	
<i>Turonek Anna s. Jęży</i>	<i>syn</i>	<i>1932</i>	

Obywateli
Pilietis

Turonek A.

przewozi z sobą koni, rogaczny, świń, owiec, kóz, inwentarza: plu-
su swoim weźsi arkiją galvijų, kiauš, svių, ożką inwentariaus: plū-
gów, siewników, grabarek, produktów żywnościowych, w tym ziarna, krup, cut, is jų grūdų, kruopų,
gų, siejamų maszyn, grębiarnų maszyn, mąsto produktų
maki i t. l., przedmiotów użytku domowego, masy, mąstym do bycia
misy i kt. namų apyvokos daiktų.

PEŁNOMOCNIK
K. W. SZYBORSKI
M. P. A. V.

Rejonowy Pełnomocnik dla ewakuacji
Rajoninis Įgaliotinis evakuacijai

rejonu
rajonui (podpis) - (parašas)

rejonu
rajonui (podpis) - (parašas)

ПРАЦЯГ АДУКАЦЫІ Ў ПОЛЬШЧЫ

На радзіме мамы ў вёсцы Рушчаны каля Харошчы жылі яе браты Станіслаў і Антон Рэшэці, а ў Трыпуцях пад Беластокам — сёстры Феліцыя Касцючык і Леанарда Валентыновіч. Ніхто там нас не чакаў — дзядзькі і цёткі мелі свае сем'і і невялікія хаткі, а атрымаць кватэру ў разбураным Беластоку было немагчыма. Таму давялося на пэўны час раздзяліцца: маці з братам Андрэем засталася ў Растэнбургу (Кентшыне), другі брат Міхась пайшоў да дзядзькоў у Рушчаны, а я з бабкай — да трыпуцёўскіх цёткаў.

Каля 20 кастрычніка нейкі хлопец паказаў мне дарогу ў гімназію і ліцэй на Варшаўскай вуліцы ў Беластоку. Дырэктар школы Серафіновіч аглядзеў мае дакументы і прыняў у першы клас ліцэя. Было невымоўна цяжка жыць і вучыцца. Штодзень з Трыпуцёў ездзіў у Беласток і назад, але цягнікі хадзілі нерэгулярна, бывала, часам увогуле не хадзілі — не давозілі на час вугалю з Сілезіі. Тады даводзілася або „начаваць” у абгарэлым будынку вакзала, або скакаць каля станцыі ў Трыпуцях з тых цягнікоў, якія ішлі ў Варшаву і мелі прызапашанае паліва. Да таго ж, трэба было вельмі рана ўставаць.

Яшчэ большыя праблемы стварала мая недасканалая палышчызна, у прыватнасці невядомая і часта незразумелая тэрміналогія, што выклікала розныя з'едлівыя насмешкі аднакласнікаў. Не было падручнікаў, у цёткі не давалі доўга вучыцца, дом не быў электрыфікаваны, усе сядзелі пры карасінавай лампе, а паліва да яе вельмі эканомілі. Часта сума-

ваў па Вільні, якая, нягледзячы на ваенныя ўмовы, уяўлялася мне вяршыняй культуры і прагрэсу. Не раз думалася, навошта яе пакінуў. Але іншага выйсця не было.

У цёці Лёні было штораз горш. Праўда, дбала пра мяне так, як пра родных сваіх сыноў Стася і Генюся, але яны мяне не пераносілі: абодва былі на два гады старэйшыя за мяне, але пад час нямецкай акупацыі не вучыліся і цяпер хадзілі ў трэці клас гімназіі. Такім чынам я іх апярэджаў на чатыры гады, што выклікала зайздасць і розныя насмешкі. Яшчэ горшы быў лёс Міхася, які адзін месяц жыў у дзядзькі Антона, пасля чаго той яго выгнаў да іншага дзядзькі, быццам па прычыне, што ён не адзіны дзядзька.

У беластоцкім ліцэі перажываў не толькі моўныя цяжкасці. Не раз даводзілася функцыянаваць на пагранічны канспірацыі. Як мне тады здавалася, агульная атмасфера была моцна нацыяналістычная, а выхаваная ў акоўскіх традыцыях большасць аднакласнікаў ідэйна салідарызавалася з антыкамуністычным падполлем. Польскай палітычнай барацьбой я не цікавіўся, дарэчы, не вельмі я разумеў, і ў вачах калег лічыўся „нерасшыфраваным”. Бадай усе аднакласнікі былі на некалькі гадоў старэйшыя за мяне, больш палітычна дасведчаныя, у час акупацыі яны не вучыліся і не ведалі, што мне тады было ўсяго 16 гадоў. Мая аднакласніца Яся Юшкевіч, якая лічыла, што я вучыўся ў польскай гімназіі, неяк запытала: „Памятаеш, як мы світалі ў гімназіі, калі спявалі літоўскі гімн?”. Адказаў ёй ухіліста. Па-першае, пад час маёй вучобы я нічога не чуў пра польскую гімназію ў Вільні і, па-другое, быў тады на супрацьлеглым баку барыкады.

Аднойчы прафесар Класоўскі, настаўнік гісторыі, якой я цікавіўся і якую, здавалася, нядрэнна ведаў, загадаў мне расказаць пра Грунвальд-

скую бітву. Адказаў так, як нас вучылі ў Вільні: уся перамога над крыжаносцамі была вынікам мілітарнага генія Вітаўта Вялікага, тады як польскі кароль Ягайла не пакідаў сваёй палаткі і маліўся. У Вільні за такі адказ, магчыма, атрымаў бы нядрэнную адзнаку, а тут зарабіў „двойку” пад гучны смех настаўніка і аднакласнікаў. Такім чынам да ранейшых дасведчанняў дабавіўся яшчэ крытыцызм да гістарычных ісцін, фабрыкаваных прыхільнікамі палітычнай праўды на ўжытак бягучай прапаганды. Гэты крытыцызм застаўся мне на ўсё жыццё і абумовіў незалежны характар пазнейшых гістарычных распрацовак.

21 снежня 1945 г. выехаў да мамы, а Міхась застаўся ў Рушчанах. Каляды святкавалі ўтраіх: мама, Андрэй і я. Вілея была бяднейшая, чым у ваенныя гады ў Дукштах — не мелі селядцоў і рыбы. Невясёлая таксама была сустрэча новага 1946 года.

5 студзеня прыехала цёця Лёня з Міхасём. Выглядаў ён страшна. Нягледзячы на ўсе цяжкасці, Міхась застаўся ў мамы — тут, прынамсі, не грызлі яго вошы. На другі дзень цёця Лёня і я выехалі ў Трыпуці, па дарозе затрымаліся ў Ольштыне. Цёця гаварыла з дырэктарам ліцэя Хаміцкім, які згадзіўся прыняць мяне на вучобу пасля першага паўгоддзя. У Ольштыне не было праблем з памяшканнем. Пры школе была бурса — невялікі інтэрнат для прыезджых вучняў. Нарэшце засвяціла яснайшая перспектыва.

Вярнуліся ў Трыпуці. У Беластоку вучыўся да канца студзеня. Але 20 студзеня ў ліцэі былі танцы. Не было адпаведнага цягніка, таму пасля абеду пайшоў на станцыю Бацюты (прыкладна за пяць кіламетраў) з надзеяй забрацца на варшаўскі цягнік, які там затрымліваўся. Аднак замест цягніка

прыбыў паравоз з санітарным вагонам. На гэтым паравозе, на вугалі, чорны ад сажы, прыехаў у Беласток на танцы. Вайсковы аркестр граў, між іншым, „На позицію девушка провожала бойца”.

1 лютага атрымаў у ліцэі пасведчанне за першае паўгоддзе 1945/46 г., а ў ім тры „двойкі”: па матэматыцы, прыродзе і нямецкай мове. Такое здарылася ўпершыню. Вяртаюся ў Трыпуці, але цягнік спыніўся ў Клепачах і далей не паехаў — нешта сапсавалася ў паравозе. Давялося некалькі кіламетраў ісці пехатой.

На наступны дзень прыехаў у Ольштын, апынуўся ў бурсе, адразу пачуўся свабодней. Не адчуваў ужо непрыхільных адносін маіх дваюрадных братоў, таксама зніклі вялікія праблемы з даездам — бурса была ў будынку ліцэя. Тут, на вялікае маё здзіўленне, сустрэў Здзіслава Мікульскага, якому калісь інтэрнацкія хлопцы ў Вільні зрабілі сырую яечню пад падушкай, і цалкам натуральна, так як раней, пачалі гаварыць па-літоўску. Пазнаёміўся з новымі калегамі-„рэпатрыянтамі” — Напалеонам Навумовічам з Вільні і Івашкам Фаертагам з Глыбокага, які падараваў мне частку знішчанага падручніка Язэпа Найдзюка „Беларусь учора і сямня” і ўсё заахвочваў не забываць родную беларускую мову — з імі не раз можна было паўспамінаць мінулае. У Ольштыне значная частка аднакласнікаў мела падобныя да маіх моўныя праблемы. Жылося бедна, але весялей і больш упэўнена, чым у Трыпуцях і Беластоку.

Тут усё было іншае, нейкае бліжэйшае. З Свянцян паходзіў дырэктар Хаміцкі, матэматык Запаснік і настаўніца рускай мовы Гуткоўская. Адноўчы яна загадала мне прачытаць нейкі тэкст Лермантава і прачытанае расказаць „своими словами”. Я гаварыў лёгка, свабодна, а вочы настаўніцы ўсё больш рас-

шыраліся, урэшце яна сказала: „Очень хорошо, но теперь расскажите все это на русском, а не на белорусском языке”. Было крыху смешна, аднак заўвага настаўніцы паспрыяла больш уважліваму вывучэнню абедзвюх моў.

Разнастайным было паходжанне вучняў майго класа. Усе перасяленцы — з Беларусі, Літвы, Украіны, таксама з Варшавы, Торуня і іншых раёнаў Польшчы. Іх бацькі займалі кватэры немцаў, якія выязджалі ці выганяліся польскімі ўладамі ў Нямеччыну. Кожны адчуваў, што сядзіць не „на сваім”, але не палемізаваў з выказваннямі дзяржаўных прыхільнікаў палітычнай праўды аб нібыта прапольскім характары Ольштына, сфабрыкаванымі на ўзор нямецкай выдумкі аб пранямецкім горадзе Кракаў (*urdeutsche Stadt Krakau*).

Перасяленцы з Беларусі лічылі сябе палякамі і былі адкрытыя для паланізацыі. Яны, як правіла, ведалі беларускую мову, але пераважна ў гэтым не прызнаваліся, канспіраваліся. Інакш прадстаўляліся варшавякі і калегі з іншых раёнаў Польшчы, якіх часта называлі „сапраўднымі” палякамі. Яны былі свабодныя ад крэсовых комплексаў, дзейнічалі ў моладзевых арганізацыях, цікавіліся пытаннямі перабудовы грамадска-палітычнага ладу.

У бурсе давалі малако, але сталоўкі не было — снеданні і вячэры рыхтавалі самі, а абедалі пераважна ў бясплатных сталоўках Грамадскай апекі. Зрэдку атрымлівалі пачкі Дапамогавай арганізацыі Аб’яднаных Нацый UNRRA, там бывалі амерыканскія папяросы, якія мы прадавалі і мелі крыху грошай на свае сціплыя расходы. У той час дапамога мамы была недастатковая. Нямала унраўскіх прадуктаў атрымлівала школа. Іх трымалі ў суседнім з нашай бурсай пакоі, да якога мы хутка зрабілі ключ і па-таемна выносілі кансервы. Тады здабыў камплект

кубачкаў для кавы, з якіх апошні стаіць на маім сталі, калі пішу гэтыя ўспаміны.

Напрадвесні 1946 г. у Польшчы адбывалася падрыхтоўка т. зв. першага агульнапольскага злёту моладзі ў Шчэціне пад лозунгам „Trzymamy straż nad Odrą”. Нам хацелася пабачыць Шчэцін, але ўдзельнічаць у злёце маглі члены пракамуністычнай арганізацыі Związek Walki Młodych (ZWM) і гарцэрства, да якіх мы не належалі. Тады група нашых ліцэістаў заснавала фактычна фіктыўную арганізацыю — школьны гурток Ligi Morskiej, і пасля яго рэгістрацыі я і некалькі калег атрымалі неабходнае накіраванне, бясплатныя білеты і 11 красавіка паехалі на злёт.

Больш, чым тая імпрэза, мяне цікавіў падараваны Сталіным новай Польшчы нямецкі горад Шчэцін, які цяпер прапагандаваўся як „адвечны” польскі горад. Ён знаходзіўся ўжо за Одрай, прыкладна за 80 км на поўнач ад Берліна. Жыло там яшчэ шмат немцаў, якіх паступова выганялі на Захад. Горад быў вельмі прыгожы, амаль не разбураны вайной. На вакзале арганізатары далі нам талоны на харчаванне і сказалі пашукаць сабе на начлег пустую нямецкую кватэру. З Наўмовічам і Лазарэвічам мы лёгка знайшлі такую кватэру, з якой выгналі немцаў, можа, некалькі гадзін таму. У спальні ляжалі амаль цёплыя пярыны, а на сталі стаялі кубачкі з недапітай кавай. Уражанне было незвычайнае.

Глядзелі порт, плавалі па Шчэцінскім заліве, бачылі замак, дзе нарадзілася расійская царыца Кацярына II, на вуліцах гаварылі з нямецкімі дзяўчатамі. На нейкай плошчы сфармаваліся калоны моладзі — некалькі тысяч юнакоў і дзяўчат, а з трыбуны прамаўлялі кіраўнікі Народнай Польшчы — Берут, Гамулка, магчыма, і іншыя. Адно ма-

ладзя людзі скандавалі: „Mikołajczyk — do Londynu!”, а іншыя: „Bierut — do Moskwy!”. Нічога новага...

15 красавіка паехалі ў Ольштын. Па дарозе наведалі Торунь, купаліся ў Вісле. Потым знаёміліся з крыжацкай сталіцай Марыенбург (цяпер — Мальбарк) і шчасліва вярнуліся ў Ольштын.

Пад канец красавіка дырэкцыя ліцэя арганізавала экскурсію ў Варшаву. Я ўпершыню пабачыў польскую сталіцу, але не ўяўляў сабе маштабу разбурэнняў. Стары горад фактычна не існаваў, на вуліцы Новы Свят усе дамы разваленыя, а пасярэдзіне вуліцы вузкая сцэжка для пешаходаў. Побач з разбураным мостам Панятоўскага пабудаваны пантоны. Ацалелі, аднак, універсітэцкі гарадок і Польскі тэатр, у якім глядзелі п'есу „Лілля Венета”.

Вясной 1946 г. выпадкова сустрэў у Ольштыне нашу віленскую знаёмую Фёдараву і яе дачку Гальку, якая ў 1940 г. падаравала мне свае альбомы з паштовымі маркамі. Фёдарова збіралася пераехаць у Беласток і была гатова перадаць маме сваю ольштынскую кватэру. Але мама не выкарыстала гэтую прапанову, хаця марыла пра выезд у Беласток або Ольштын. Асноўнай прычынай было наша існаванне на мяжы крайняй беднасці, а на прапанаваную Фёдаравай аперацыю патрэбныя былі перш за ўсё грошы, якіх мы не мелі. Пастаянныя нястачы не ўплывалі на паляпшэнне самаадчування нашай сям'і. Магчыма, таму часта вяртаўся ў думках у Дукшты і Вільню, але гэтыя ўспаміны не аблягчалі становішча. Трэба было вучыцца і станавіцца на ногі.

З драматычнага становішча ў Беластоку я крыху падняўся ў Ольштыне, але ўсё яшчэ не дасягнуў жаданага ўзроўню. Праўда, маё захапленне Онуцей дазволіла мне ў 1942 г. паступіць у чацвёрты клас гімназіі і такім чынам на адзін год скараціць вучобу, але вынік быў не найлепшы: я да гэтай

пары не здолеў апанаваць як трэба матэматыку, у прыватнасці алгебру, і перайшоў у другі клас ліцэя з „двойкай” па гэтым прадмеце.

А гэта мела вельмі істотнае значэнне. Згодна з тагачаснымі правіламі, „двойка” пры пераводзе ў апошні клас ліцэя абазначала неабходнасць яе выпраўлення на выпускных экзаменах, дадаткова да планаваных гуманітарных прадметаў, з якімі асаблівых праблем у мяне не было. Я вельмі баяўся, што за адзін апошні год вучобы не здолею вывучыць матэматыку, чаго не змог дасягнуць за ўсе папярэднія гады. Надзея была невялікая, але альтэрнатывы не меў — трэба было ўсе сілы накіраваць на матэматыку, ад якой залежаў лёс атэстата сталасці, вышэйшай адукацыі і жыццёвай самастойнасці.

У такой сітуацыі ў другім класе ліцэя давялося адмовіцца ад сяброўскіх сустрэч, экскурсій, пакінуць разважанні пра свой лёс і заняцца падрыхтоўкай да выпускных экзаменаў разам з няшчаснай матэматыкай. Аднак, на жаль, вынікі надалей не цешылі і не давалі надзеі на поспех — за першае паўгоддзе 1946/47 г. адзнака па матэматыцы не палепшылася. Цяпер можна было спадзявацца толькі на цуд.

І сапраўды здарыўся цуд. 19 траўня 1947 г. пачаліся матуральныя экзамены, але мяне не клікалі здаваць матэматыку. Я, хоць вельмі хваляваўся, не цікавіўся чаму. Экзамены па гуманітарных прадметах прайшлі паспяхова і 28 траўня 1947 г. атрымаў атэстат сталасці з подпісамі дырэктара Хаміцкага, паланісткі Цывінскай, русісткі Гуткоўскай, гісторыка Мяшкоўскага, Зофіі Барэйка, В. Качкоўскай і іншых настаўнікаў.

Праз некалькі дзён я развітаўся з ліцэем. У сакратарыяце атрымаў розныя асабістыя дакументы, сярод якіх было другое (!) пасведчанне сканчэння першага класа ліцэя, якое ўласнаручна напісаў

настаўнік матэматыкі і класны апякун Запаснік. У гэтым пасведчанні па матэматыцы віднела... „тройка”. Не ведаю, хто паспрыяў выпраўленню адзнакі. Так ці інакш нехта прызнаў, што матэматыка з мяне не будзе і не хацеў перашкодзіць у далейшай адукацыі, адпаведнай маім зацікаўленням.

Вясной 1947 г. адведаў мяне нейкі незнаёмы (Свідэр?), які паведаміў, што Віцька Туронак жыве ў пасёлку Нова Вёсь каля Лембарка на Памор’і. Віцька быў малодшым братам майго бацькі, нейкі час вучыўся ў Беларускай гімназіі ў Вільні, часта прыязджаў у Дукшты, вучыў тады мяне беларускім вершам, аднак хутка перавёўся ў Друйскую гімназію, якую закончыў у 1935 г. і паступіў у афіцэрскую школу. Яго прыцягвала пальшчызна, што давяло да разрыву адносін з маім бацькам.

З таго часу Віцька ў нас ужо не бываў, толькі адзін раз, у верасні 1938 г., прыехаў на пахаванне бацькі. Праз год, калі пачалася вайна, ён уцёк у Літву і хаваўся ў нейкім маёнтку. Больш мы пра яго нічога не ведалі. І вось праз некалькі гадоў Віцька знайшоўся — быў млынаром на Памор’і. Хутка паслаў яму ліст, паведаміў адрас мамы і атрымаў запрашэнне прыехаць да яго на летнія канікулы. Але раней паехала да яго мама. Пра іх сустрэчу я нічога не ведаў, мяркую, што мама прасіла яго аказаць мне фінансавую дапамогу ў далейшай адукацыі, як частковую кампенсацыю за такую дапамогу, якую некалі аказалі яму мае бацькі.

У ліпені 1947 г. я прыехаў у Нову Вёсь і прабыў там амаль два месяцы. Пасля немцаў там застаўся млын, які адміністраваў Віцька. Млын даваў немалыя даходы, чым пераважна карысталіся сямейнікі ягонай жонкі Аляксандры — яе пажылая маці Давідовіч з Ашмяншчыны, сястра Ірына, брат Ту-сек — студэнт Кракаўскага ўніверсітэта і, магчы-

ма, іншыя. Відаць, акрамя даўніх разрахункаў, гэта была прычына, якая схіляла Віцьку дапамагаць не толькі Давідовічам, але і яго сямейнікам Туронкам.

Тут я ўпершыню даведаўся, што пад час нямецкай акупацыі Віцька камандаваў нейкім польскім партызанскім атрадам на Ашмяншчыне. Пра гэта, аднак, ён гаварыў мала. Часам толькі пасля добрай вышпўкі ўспамінаў пра баі з савецкімі партызанамі ці пра разгон літоўскіх салдат т. зв. арміі генерала П्लехавічуса. Больш гаваркімі былі ягоная жонка і цешча, якая ўсё перажывала калецтва яе сына Туська, якому ампутавалі нагу, і ганьбіла Віцькавых „змагароў” за начное забойства праваслаўнага святара, ягонай дачкі і сяброўкі — настаўніц мясцовай школы.

Час ад часу ў Віцькі гасцявалі ягоныя сябры — былыя партызанскія камандзіры, якія, нягледзячы на маю прысутнасць, абмяркоўвалі свае колішнія подзвігі і магчымасці падпольнай дзейнасці ў па-

12. Выпускнікі Ольштынскага ліцэя з дырэктарам і настаўнікамі. Травень 1947 г.

сляваеннай Польшчы. Прыходзілі часам да Віцькі ягонья падначаленыя, якія жылі ў Новай Весі і звярталіся да яго „пане каменданце”. Такім чынам я нечакана і несвядома трапіў у „асінае гняздо” віленскіх акоўцаў, якія да мяне, як да сваяка Віцькі, адносіліся даверліва, тым больш што я не выказваў ніякага зацікаўлення іх справамі і ні пра што не распытваў.

Але з самім Віцькам не раз разважалі пра палітычныя аспекты мінулае вайны, пра яе наступствы і перспектывы. Ён верыў у непазбежнасць збройнага канфлікту паміж заходнімі дзяржавамі і СССР, імкнуўся гуртаваць сілы для будучага змагання. Абодва памыляліся — не маглі ўявіць, што праз сорок гадоў і без зброі адбудзеца развал Саветаў Саюза. Аднак нашы дыскусіі не ўплывалі на ўзаемаадносіны. Ён ухваляў мой намер паступіць у Гандлёвую Акадэмію ў Шчэціне і абяцаў фінансавую дапамогу. На той час Акадэмія была недзяржаўнай, за вучобу, экзамены і да т. п. трэба было плаціць, так што без яго дапамогі ажыццяўленне маёй задумы было б немагчымым — стыпендыя яшчэ не давала, а мама мела на ўтрыманні двух меншых хлопцаў.

У канцы верасня 1947 г. выехаў у Шчэцін. Па рэкамендацыі Віцькі прыпыніўся на некалькі дзён у ягонага калегі лекара Бальца і на пачатку кастрычніка стаў студэнтам Акадэміі і насельнікам інтэрната, які знаходзіўся насупраць школы. Грошы, прыкладна па палове, дасылалі мама і Віцька, аднак не менш 1/3 часткі гэтых сродкаў складала плата за вучобу. Усё ж маё матэрыяльнае становішча было крыху лепшым, чым у Ольштыне.

Не збыліся мае спадзяванні на дапамогу цёткі Антаніны, якая з сям’ёй выехала з Масальшчыны і апынулася ў невялікім горадзе Мешковіце над Одрай. Пад час ваенных дзеянняў савецкія салда-

ты паставілі там слуп з надпісам: „Берлін — 55 км”. Магчыма, надпіс быў не зусім дакладны, але да Берліна было адсюль сапраўды ўжо вельмі блізка. Восенню 1947 г. адведаў цётку два разы, прывозіў крыху харчоў, але пасля пратэстаў яе мужа Каравая больш туды не ездзіў.

Усё ж гэтага было мала. Каравай і ягоны брат Язэп лічылі сябе палякамі і не пераносілі маёй беларускасці. 24 лістапада, калі ў іх гасцяваў Віцька, яны стараліся мне пашкодзіць, бэспілі мяне за беларускі нацыяналізм і нібыта антыпольскае стаўленне. Аднак Віцька з імі не пагаджаўся і надалей адносіўся да мяне прыхільна. У 1948 г. некалькі разоў прыязджаў да яго ў Нову Весь, праводзіў там летнія канікулы.

Аднак у снежні таго года здарылася бяда. Цётка Аляксандра кінула Віцьку і выехала да сястры ў Лодзь, а праз нейкі час эмігравала з дачкой Ізай у Аўстралію, дзе трагічна загінула. Памерла старэйшая дачка Бажэнка, а Віцьку арыштавалі за яго партызанскую антысавеччыну і пасляваенную канспірацыю. Каля пяці гадоў сядзеў ён у гданьскай турме, і нашы кантакты спыніліся. Справа Віцькі не мела для мяне адмоўных наступстваў. На пачатку 1949 г. нашу Акадэмію нацыяналізавалі, перайменавалі ў Вышэйшую эканамічную школу, а мне прызначылі стыпендыю, якая з верхам кампенсавала страту ягонай дапамогі.

Матэрыяльнае становішча было наогул задавальняючае, купіў нядрэнны касцюм, лепш харчаваўся. Паспяхова ажыццяўлялася вучэбная праграма і экзамены, у сувязі з чым рашыў закончыць вучобу да летніх канікулаў і восенню 1950 г. паступіць на магістарскі курс у Галоўнай школе планавання і статыстыкі ў Варшаве. Згодна з выбранай спецыялізацыяй рыхтаваўся да працы ў ведамстве

замежнага гандлю: вивучаў англійскую, рускую і нямецкую мовы, палітычную эканомію, міжнароднае права, консульскую тэхніку і найбольш любімы прадмет — эканамічную геаграфію пад кіраўніцтвам прафесара Юліюша Мікалайскага.

Восенню 1949 г. прафесар вызначыў тэму маёй дыпломнай працы „Клімат і перспектывы развіцця сельскай гаспадаркі ў Афрыцы”, і я з цікавасцю заняўся яе падрыхтоўкай. У снежні, едучы на Каляды да мамы, наведаў Варшаву, дзе спадзяваўся дастаць адпаведную літаратуру. Мне пашанцавала купіць у кнігарні перакладзеную на рускую мову кнігу англійскага географа-эканаміста Фіцджэральда „Афрыка”, і я чытаў яе ў цягніку, па дарозе ў Кентшын.

13. Мама з сынамі. Злева направа: Юры, Андрэй і Міхась. Кентшын, 1951 г.

Разам са мной ехаў нейкі незнаёмы пажылы чалавек. Ён папрасіў паглядзець кнігу і запытаўся, чаму я займаюся пытаннем Афрыкі. Я яму адказаў, і на наступнае яго пытанне, што думаю рабіць пасля сканчэння вучобы ў Шчэціне, сказаў, што мару пра магістарскія студыі па эканамічнай геаграфіі ў Галоўнай школе планавання і статыстыкі. Калі даехалі да Ольштына, незнаёмы на развітанне сказаў: „Калі закончыце вучобу ў Шчэціне і прыедзеце ў Варшаву, прыходзьце да мяне, я — Флешар”. Гэтае прозвішча было мне невядомае, аднак на ўсякі выпадак пастараўся яго запомніць.

У віры бягучых заняткаў слабела настальгія па Вільні, але ўсё ж спрабаваў аднавіць кантакты з літоўскімі калегамі. Восенню 1947 г. напісаў Большку Петрулёнісу і Сцяпану Шарку. Даволі хутка атрымаў іх адказы, якія здаліся нецікавымі, напісанымі быццам пад вока цензуры. Не было ўжо агульнай справы, кожны з нас пайшоў сваім шляхам, меў свае праблемы. Магчыма, таму перапіска надоўга спынілася.

Затое не спыніліся пошукі беларускіх аднадумцаў, з якімі хацелася не толькі абмяркоўваць пытанні нядаўняй мінуўшчыны, але і наладзіць пастаянную сувязь і працаваць для захавання сваёй нацыянальнай тоеснасці. Але сярод шчэцінскіх калег я іх не знаходзіў. Прыглядаўся між іншым да малых Пеці і Зоі, якія, здавалася, былі беларусамі, аднак яны канспіраваліся і, магчыма, асцерагаліся кантактаў з незнаёмым калегам. Здаецца, яны рабілі правільна. Толькі шмат пазней даведаўся, што якраз тады, у 1948–1949 г., па ўказанні беларускіх чэкістаў польскія органы бяспекі пачалі вышукваць, арыштоўваць і дэпартаваць у СССР дзеячаў СБМ і іншых беларускіх арганізацый, якія пасля вайны апынуліся ў Польшчы.

Нялёгка было наладзіць кантакт і з беларусамі, якія апынуліся на Захадзе. У гэтым дапамог мне айцец Язэп Рэшэць, які жыў у Злучаных Штатах Амерыкі. На маю просьбу ён даслаў адрасы Цэнтралі беларускіх студэнцкіх арганізацый у Марбургу (ФРГ) і Васіля Лукашыка — у Швецыі. Гэта быў нібыта першы крок. Неўзабаве напісаў у Марбург, прасіў прыслаць нейкую эмігранцкую літаратуру. 24 лютага 1948 г. атрымаў ліст ад дасюль невядомага Барыса Рагулі, які абяцаў „пастарацца выканаць кожную маю просьбу”. Аднак замест літаратуры атрымаў з Марбурга віншавальную картачку з нагоды 25 сакавіка, і перапіска назаўсёды спынілася. Былі падобныя спробы наладзіць сувязь з Лукашыкам. Вясной 1949 г. атрымаў яго кароткі ліст, выдзенаю Згуртаваннем беларускіх скаўтаў у Вердане паштоўку з велікоднымі віншаваннямі і статут Беларускага таварыства ў Скандынавіі. Усё было нецікава і знехваціла мяне да далейшай перапіскі з ім.

Марныя былі вынікі разведкі і ў дружскіх марыянаў, дэпартаваных у 1938 г. у варшаўскія Бяляны. Летам 1948 г. адведаў іх манастыр, пазнаёміўся з айцом Язэпам Дашутам і аднавіў нядаўняе знаёмства з Казімірам Сарулём. Аднак, нягледзячы на іх несумненны давер, не атрымаў ніякіх звестак пра беларусаў у Польшчы. Далі мне толькі адрас Пятра Сіповіча, які вучыўся ў Познані. Не радавала і Беласточчына, дзе пасля ліквідацыі ў 1946 г. беларускіх школ не было відавочнай нацыянальнай актыўнасці — адны баяліся дэпартацыі ў Савецкі Саюз, іншыя займаліся сваёй кар’ерай (часта ў партыйным апарате, войску і органах бяспекі). Выглядала, што ў 1948–1949 г. у Польшчы не існавала ніякага беларускага руху і не было людзей, зацікаўленых у яго рэанімацыі.

Сярод шчэцінскіх калег найбольш запомніўся Ян Дульян, студэнт з Памор'я, з якім амаль тры гады пражылі ў адным інтэрнацкім пакоі. Ён часта разважаў пра палітычнае становішча Польшчы, пытанне яе ўсходніх і заходніх граніц і інш. Спачатку ён быў прыхільнікам Мікалайчыка і яго Людовай партыі, але з часам усё больш хіліўся налева і перастаў абзываць мяне бальшавіком за мае выказванні на тэму былых усходніх крэсаў. У суседнім пакоі жылі старэйшы за нас дзівак Ян Станько з падкракаўскай вёскі Вадовіцэ і Юры Вэлнінскі з Быдгашчы, часта заглядаў Лешак Бэлдоўскі, з якім некалькі разоў плавалі да ягонай сястры ў Свінауйсце над самым морам. Усходнія пытанні ім былі незразумелыя, і ў нашых дыскусіях яны не ўдзельнічалі.

Абыякава ставіліся да іх і студэнты з Сілезіі, сярод якіх было некалькі прыхаваных немцаў (між іншым, Норберт Кліма), якія пазней, карыстаючыся рознымі магчымасцямі, выязджалі ў Нямеччыну. Не было асаблівай дружбы і з дзяўчатамі: яны, як правіла, імкнуліся выйсці замуж і шукалі перспектыўных партнёраў, якім на той час я яшчэ не быў.

Немалая частка калег даволі індывідуальна ставілася да ідэйных перамен у Польшчы. Яны перш за ўсё імкнуліся закончыць вучобу і рабіць кар'еру ў знешнегандлёвых фірмах або за мяжой, ведалі, што ў новых палітычных умовах, якія ў 1948 г. адкрылі шлях да саветызацыі Польшчы, вырашальнай прадпасылкай рэалізацыі задум будзе прыналежнасць да кіраўнічай камуністычнай партыі — Польскай Рабочай Партыі (PPR). Фактычна ідэалагічная пазіцыя гэтых прыстасаванцаў залежала, аднак, ад таго, адкуль вецер вее, што адлюстроўвала наступная песенька, якую радасна спявалі на студэнцкіх балях (на мелодыю папулярнай „Grunt, to rodzinka”):

Gdy na jesieni ustrój się zmieni
 I demokracja weźmie ster,
 To wtedy tato z całą rebiatą
 Zapisze się do Pe-pe-e-r.

Gdy na jesieni ustrój się zmieni
 I demokracja weźmie w łeb,
 To wtedy tato z całą rebiatą
 Zapisze się do En-es-ze-et.

У 1949/50 г. такія „ідэалісты” кіравалі партыйным камітэтам, з якім вымушаны быў лічыцца нават рэктар Акадэміі. Яны дзейнічалі бескампрамісна, маючы на ўвазе перш за ўсё свае асабістыя інтарэсы. Значэння гэтай мафіі я пакуль што не ведаў ды й не бачыў патрэбы ёю цікавіцца — напрыканцы чэрвеня 1950 г. я здаў усе экзамены, з рэктарата атрымаў пасведчанне пра сканчэнне вучобы (дыплом прыслалі праз некалькі месяцаў) і назаўсёды пакінуў Шчэцін.

На пачатку ліпеня прыехаў у Кентшын. Вестку пра сканчэнне вучобы мама ўспрыняла спакойна, без асаблівай радасці. Па-першае, яна верыла ў мае магчымасці і працавітасць, і таму закончаная адукацыя не была для яе нечаканасцю. Па-другое, мае перспектывы ацэньвала без аптымізму: іншая справа — лекар, інжынер, гэта канкрэтныя прафесіі, а эканаміст? Што гэта такое — чыноўнік, бухгалтар ці нешта падобнае?.. Ды ўрэшце і я нічога не мог сказаць пра свае прафесійныя намеры. Усё думаў, якім чынам буду надалей пракладаць свае дарожкі.

Усё ж трэба было адпаведна адзначыць заканчэнне важнага этапу. Дамовіўся з Фаертагам і паехалі ў горы. Захапляліся прыродай, начамі гулялі ў рэстаранах, днямі адпачывалі.

ВАРШАВА — ШТО ДАЛЕЙ?

У Шчэціне я рыхтаваўся да працы ў ведамстве замежнага гандлю. Гэта дазвалялі мае тэарэтычныя веды і месячная практыка ў варшаўскім імпартна-экспартным прадпрыемстве Варімэкс, якую адбыў у жніўні 1949 г. Аднак практычнае знаёмства з гэтай прафесіяй не выклікала захаплення — прадпрыемства аказалася звычайным бюро, у якім патрабавалася выконваць загады кіраўніцтва, з чым даволі паспяхова спраўляўся нават некваліфікаваны персанал.

А мне наіўна марылася пра лепшую пазіцыю, якая давала б магчымасць ажыццяўляць свае ініцыятывы. Відаць, таму на пачатку жніўня 1950 г. зайшоў у дэпартамент кадраў міністэрства замежнага гандлю ў Варшаве, службовец якога вясной 1950 г. прыязджаў у Шчэцін і запрашаў нашых студэнтаў на працу. У міністэрстве сустрэў гэтага самага службоўца, які аказаўся віцэ-дырэктарам дэпартаменту кадраў, прадставіўся і сказаў: „Вучобу закончыў і згодна з Вашым запрашэннем прыбываю да працы”. Віцэ-дырэктар загадаў пакінуць адпаведныя паперы і прыйсці праз тыдзень.

Наступная сустрэча была кароткая. Перш за ўсё віцэ-дырэктара цікавіла, чаму я не член партыі ці хаця б моладзевай арганізацыі, на што я адказаў, што не магу акцэптаваць некаторых ідэалагічных прынцыпаў партыі. Віцэ-дырэктар нібыта здзівіўся і сказаў: „Не разумею, як гэта магчыма — у вашай заліковай кніжцы стаіць добрая адзнака па

марксізме-ленінізме”. Адказаў яму так: „Ведаеце, я перажыў ужо сем розных палітычных рэжымаў, і калі б успрымаў усё тое, чаму мяне вучылі ў школах, мне давалося б сем разоў мяняць свае ідэалагічныя погляды”. Сустрэча закончылася рапэннем: „Такім, як вы, няма месца ў міністэрстве, лепш пашукайце якую-небудзь працу ў прадпрыемстве замежнага гандлю”.

Вяртаючыся з міністэрства, сустрэў на вуліцы калегу, які параў разведаць магчымасць працы ў ім-партна-экспартным прадпрыемстве хімічных вырабаў ЦІЭХ, дзе быццам добра плацяць. Неадкладна зайшоў туды, але дзяўчына ў аддзеле кадраў сказала пакінуць паперы і прыйсці праз тыдзень, бо зараз няма дырэктара. Але напрыканцы нашай размовы вярнуўся дырэктар, запрасіў мяне ў свой кабінет, паглядзеў паперы і выгукнуў: „Ах, доктар Браніслаў Туронак... вузкакалейка Дукшты — Друя... калісь з Вашым бацькам там рыбу лавілі. Калі хочаце паступіць на працу?”. Хутка ўсё было аформлена, і 18 жніўня 1950 г. я стаў працаўніком фірмы ЦІЭХ.

Кватэры не было, але дзякуючы прыхільнасці айца Язэпа Дашуты прыпыніўся ў аднапакаёвым памяшканні стоража марыянскага манастыра ў Бялянах. Хутка, аднак, знайшоў невялікі пакойчык у Рэмбертове пад Варшавай, адкуль электрычным цягніком даязджаў да працы. Штодзённы даезд туды і назад займаў каля дзвюх гадзін, аднак гэтую немалую страту часу ў пэўнай меры кампенсавала сталойка ЦІЭХа, дзе абеды выдаваліся пад час працы.

У 1950 г. я быў адным з нешматлікіх працаўнікоў ЦІЭХа, якія мелі закончаную спецыяльную адукацыю, аднак некалькі гадоў займаў сціплую пасаду рэферэнта з такім заробкам, які толькі ў два разы перавышаў мае студэнцкія даходы. Асноўнай прычынай, якая стрымлівала службовы рост, была мая

беспартыйнасць. Не раз кіраўнікі партарганізацыі нашага прадпрыемства заахвочвалі мяне ўступіць у партыю, без чаго, казалі, не магу чакаць службовага росту. Яны спасылаліся на поспехі маіх калег, якія хутка прызначаліся на кіраўнічыя пасады, а маю беспартыйнасць лічылі вынікам слабых прафесійных амбіцый, бо палітычных засцярог да мяне не мелі.

На добры лад, партарганізацыя правільна ацэньвала мае адносіны да працы — асаблівых амбіцый у мяне сапраўды не было. Дзейнасць у гэтай фірме была для мяне, па сутнасці, прыказкавай „службішкай”, якая давала магчымасць утрымацца на паверхні жыцця, рэгулярна аплачваць кватэру, забяспечыць харчаванне, часам набываць нейкую вопратку і ўрэшце памагаць маме. Паколькі вялікіх прэтэнзій у мяне не было, гэты сціплы заробак пакуль што задавальняў.

Вядома, заробак не даваўся дарам. Я стараўся салідна працаваць, рыхтаваў праекты рацыяналізацыі дзейнасці фірмы і аналітычныя агляды становішча на міжнародным рынку нашых асноўных экспертных вырабаў. Ініцыяваў арганізацыю самастойных бартэрных здзелак без удзелу пасрэднікаў, якія за свае паслугі бралі немалыя камісійныя. Цікавіўся таксама стварэннем шляхам супрацоўніцтва з замежнымі агентамі ЦІЭХа службы даследавання попыту і канкурэнцыі на рынках асноўных нашых экспертных вырабаў.

Мае ініцыятывы і вынікі працы станюўча ацэньваў намеснік генеральнага дырэктара М. Гольдграбер, жыд па нацыянальнасці, які па невядомых прычынах адносіўся да мяне прыхільна. Праўда, ён не мог ігнараваць пазіцыю партарганізацыі, тым не менш садзейнічаў павышэнню майго заробку, акрамя таго, вызначыў мяне кандыдатам польскага знешнегандлёвага ведамства на далейшую вучобу ў Маскоўскім

інстытуце замежнага гандлю. Аднак у нашым міністэрстве вышэйшай адукацыі мая кандыдатура не прайшла — я не вытрымаў моцнай канкурэнцыі партыйных дзеячаў.

Больш паспяховай была ініцыятыва Гольдграбера, у выніку якой мяне прызначылі прадстаўніком фірмы ЦІЭХ у ведамаснай аналітычна-інфармацыйнай службе пад кіраўніцтвам Польшкай знешнегандлёвай палаты. У Палаце ацэнвалі мяне як спецыяліста ў галіне доследаў міжнароднага рынку хімічных вырабаў, што ў недалёкай будучыні адыграла важную ролю ў вырашэнні пытання маёй прафесійнай працы.

Такім чынам, я часам карыстаўся прыхільнасцю кіраўніцтва фірмы, аднак становішча надалей заставалася складаным і няпэўным. Пакуль што трымаўся ЦІЭХа, але адначасова шукаў іншых магчымасцяў рэалізацыі сваіх зацікаўленняў. Значную няпэўнасць выклікала пытанне ваеннай службы. У 1950 г. прызываліся ў армію мае ровеснікі, але ніякая ваенная ўстанова не магла паведаміць мне пра прызыў, бо за тры месяцы 1950 г. (ліпень — верасень) я чатыры разы змяняў месца пастаяннага пражывання, і ў выніку мае дакументы блукалі па Польшчы. Таму баяўся, што прызыву своечасова не атрымаю, наступствам чаго магло быць абвінавачванне ў свядомым адхіленні ад ваеннай службы.

Гэтага я не хацеў і 27 верасня 1950 г. дабравольна пайшоў на прызыўную камісію, адпаведную маёй тагачаснай прапісцы. Камісія была захоплена маімі паводзінамі, праверыла дакументы і рашыла, што, маючы закончаную вышэйшую адукацыю, я не падлягаю прызыву ў армію, і ў выніку я атрымаў ваенную кніжку са званнем афіцэра рэзерву.

Пасля гэтага часовага развітання з арміяй я ўжо мог спакойна планаваць сваю дзейнасць. Неўзабаве

рашыў паступаць на магістарскі курс у Галоўнай школе планавання і статыстыкі ў Варшаве. На той час яна была адзінай у Польшчы эканамічнай навучальнай установай, якая мела права даваць магістарскія дыпломы. У кастрычніку 1950 г. занёс прашэнне ў сакратарыят школы, аднак там яго не прынялі і паведамлілі, што такое прашэнне неабходна высласць у рэктарат Вышэйшай эканамічнай школы ў Шчэціне, які пасля ўхвалення маёй просьбы прышле ў ГШПіС маю кандыдатуру на магістарскі курс.

Я быў моцна расчараваны — разумеў, што тая ці іншая пазіцыя шчэцінскага рэктарата будзе толькі фармальным наступствам рашэння партыйнага камітэта гэтай навучальнай установы, які на магістарскі курс прызначыць сваіх кандыдатаў. Здавалася, што няма ўжо ніякай надзеі на атрыманне магістарскага дыплама.

І тады я ўспомніў нейкага пана Флешара, які ў выпадку цяжкасцяў з паступленнем на магістарскі курс запрашаў мяне зайсці да яго на кафедру эканамічнай геаграфіі ГШПіС. Кім быў гэты чалавек, я не ведаў, аднак неадкладна зайшоў на кафедру. А там паведамлілі, што прафесар (!) Флешар зараз у рэктараце. Пайшоў у рэктарат і там на дзвярах кабінета прачытаў надпіс: „Прарэктар Флешар”. Ну, здавалася, ядрэнна...

Спачатку ён мяне не пазнаў, але пасля кароткай размовы ўспомніў і ўсклікнуў: „Ах, так, помню, Афрыка, Афрыка!..” і без лішняй дыскусіі напісаў на маім прашэнні „Przozę przyjąć”. І тады, і пазней, калі рашалася ўся справа, ніхто ў ГШПіС дакладна не ведаў, што значыць піфійская рэзалюцыя прарэктара — прыняць рашэнне на разгляд ці прыняць мяне на магістарскі курс. Калі з рэзалюцыяй прарэктара вярнуўся ў сакратарыят, жанчына прыняла

маё прашэнне і коратка сказала: „Так, цяпер іншая справа”.

Дапамога прафесара Флешара была несумненнай, але не цалкам для яго бескарыснай. Ён імкнуўся развінуць дзейнасць сваёй кафедры і прыцягнуць да яе маладых людзей, зацікаўленых пытаннямі эканамічнай геаграфіі. Відаць, прафесар лічыў мяне адпаведным кандыдатам, у сувязі з чым прапанаваў мне спачатку няштатную асістэнтуру і запрашаў удзельнічаць у пасяджэннях кафедры.

Нарэшце ў студзені 1951 г. спецыяльная камісія прыняла рашэнне аб дапушчэнні на магістарскі курс прапанаваных кандыдатаў. З цікавасцю паехаў у школу глянуць на вывешаныя на калідоры спісы. Там сустрэў шчэцінскіх актывістаў, якія кінуліся да мяне з прэтэнзіяй і запытаннем, якім цудам я знаходжуся сярод прынятых, тады як іх камісія адкінула. „Мы ж цябе не рэкамендавалі!” — казалі яны, на што я спакойна адказаў: „Я тут працую”. Пазней выведаў падрабязнасці: з ліку 60 кандыдатаў, прапанаваных парткамам шчэцінскай вучэльні, на магістарскі курс прынялі толькі 17.

Згодна з указаннем прафесара Флешара на пачатку 1951 г. заняўся распрацоўкай магістарскай дысертацыі на тэму „Сельская гаспадарка на Блізкім Усходзе”, а мой калега Міхал Гільчук — „Сельская гаспадарка сярэднеазіяцкіх рэспублік СССР”. Абедзве тэмы павінны былі паказаць уплыў прыроднага асяроддзя на сельскагаспадарчую вытворчасць гэтых двух палітычна розных раёнаў і даказаць перавагу сацыялістычнай эканамічнай сістэмы.

Тэма дысертацыі мяне мала цікавіла, але выканаць яе было неабходна — ад гэтага далежаў лёс дыплама, які даваў лепшыя жыццёвыя магчымасці. Працаваў інтэнсіўна, выкарыстаў прадугледжаны законам навуковы адпачынак і ў снежні 1951 г. ды-

сертацыя была завершана і ўхвалена прафесарам і рэцэнзентамі. У лістападзе здаў усе экзамены, аднак магістарскага дыплама давялося крыху пачакаць — атрымаў яго толькі на пачатку 1953 г.

Тым часам бедны калега Гільчук змагаўся з незалежнымі ад яго праблемамі. Пасля смерці Сталіна (5.03.1953) быў апублікаваны артыкул Л. Берыі, прысвечаны, між іншым, пытанням эканомікі сярэднеазіяцкіх рэспублік СССР, якога ён не паспеў выкарыстаць у сваёй дысертацыі і быў вымушаны яе перапрацаваць з улікам думак вялікага чэкіста. Аднак неўзабаве Берыю забілі, і ягоныя погляды сталі „варожымі”, у сувязі з чым аўтар дысертацыі быў чарговы раз вымушаны яе перапрацаваць, гэтым разам з выключэннем шкодных думак новага „ворага народа”. Справа зацягнулася, да чаго таксама прычынілася прызначэнне Флешара рэктарам Вышэйшай эканамічнай школы ў Познані, якому, магчыма, ужо надакучыла даказваць перавагі сацыялістычнай гаспадаркі.

Пасля завяршэння магістарскай працэдуры і некалькімесячнага няштатнага супрацоўніцтва 1 снежня 1951 г. я быў прызначаны асістэнтам кафедры эканамічнай геаграфіі. Гэтае становішча не змянілася на працягу наступных пяці гадоў, калі пасля выезду Флешара ў Познань кафедрай кіраваў прафесар Яцэк Рудзінскі. З увагі на маю асноўную працу ў ЦЭХу мне былі даручаны дыдактычныя заняткі з студэнтамі-завочнікамі, якія адбываліся вечарам. Пераважную частку маіх студэнтаў складалі афіцэры польскага войска і функцыянеры органаў дзяржаўнай бяспекі, сярод якіх нярэдка сустракаліся інтэлігентныя, добра падрыхтаваныя людзі.

Акрамя дыдактычных заняткаў удзельнічаў у рэалізацыі навуковых праграм, якія абмяркоўваліся на пасяджэннях супрацоўнікаў кафедры. Першай

была падрыхтоўка калектыўнага рэферата на Ленінскую сесію ў Галоўнай школе планавання і статыстыкі аб значэнні працы Леніна „Развіццё капіталізму ў Расіі” для эканамічнай геаграфіі. Сесія адбылася 9 сакавіка 1954 г., пасля якой наш рэферат быў надрукаваны ў „Навуковых сшытках” школы.

Чарговай тэмай, якая ў 1954–1955 г. выконвалася ў рамках кафедры, была геаграфічна-эканамічная манаграфія „Злучаныя Штаты Паўночнай Амерыкі”. Рыхтавала яе група супрацоўнікаў: прафесары Яцэк Рудзінскі, Ігнацы Жэндоўскі і асістэнты Станіслаў Завадскі, Юзік Зялінскі, Янка Келясінская і Юры Туронак. Праца ішла марудна, некаторыя раздзелы кнігі давялося перапрацоўваць згодна з указаннем рэцэнзентаў і патрабаваннем рэдактараў Дзяржаўнага навуковага выдавецтва, у выніку чаго яе выданне зацягнулася да 1958 г.

Так, пачынаючы са снежня 1951 г., я працаваў на дзвюх пасадах — у ЦІЭХу і ГШПіС. Праўда, праца на кафедры павялічыла на 50% мае ціэхаўскія даходы, аднак мала мяне задавальняла, галоўным чынам з увагі на яе празмерную, часта абсурдную палітызацыю і казкі пра сталінскія планы ператварэння прыроды. Таксама ў ЦІЭХу не спынялася партыйная блакада і працягваліся дыскусіі з начальнікамі аддзела кадраў, які „па-сяброўску” раіў адмовіцца ад асістэнтуры і прысвяціць свой вольны час палітычнай рабоце ў фірме.

У такім становішчы я ўсё яшчэ спадзяваўся знайсці сферу дзейнасці, адпаведную маім зацікаўленням. Гэтая ідэя доўгі час выношвалася ў падсвядомасці і толькі пад уплывам вопыту на кафедры і першамайскай трансляцыі мінскага радыё летам 1952 г. сфармавалася ў цвёрдае рашэнне: вывучаць гісторыю эканамічнага развіцця Беларусі. Здавалася, такая праблематыка, адпаведная профілю ву-

чэльні, магла б быць тэмай маёй будучай доктарскай дысертацыі.

З гэтага часу ўсе вольныя ад службовых заняткаў хвіліны праводзіў у варшаўскіх бібліятэках і архіве Статыстычнага ўпраўлення, у якіх неспадзявана аказалася шмат расійскіх, савецкіх і польскіх публікацый і матэрыялаў па гэтым пытанні. На іх падставе апрацаваў падрабязны аналіз развіцця перш за ўсё сельскагаспадарчай вытворчасці параўнаўча ва ўсходняй і заходняй частках Беларусі, між іншым, паказаў яе рэгрэс у БССР, які ў 1930-я г. адбыўся ў выніку гвалтоўнай калектывізацыі.

Аднак у 1950-я г., калі прыклад СССР лічыўся асноўным канонам развіцця Польшчы і іншых сатэліцкіх краін, калі ў іх ажыццяўлялася палітыка калектывізацыі сельскай гаспадаркі, такія вынікі маіх доследаў не адпавядалі „адзіна правільным” ідэалагічным нормам. Паводле іх не факты абумоўлівалі такія ці іншыя вывады, а наадварот — яны, факты, павінны былі служыць ілюстрацыяй загадзя вызначаных палітычна правільных тэзісаў.

З такім прынцыпам я не мог згадзіцца і, нягледзячы на гатоўнасць заняцца доктарскай дысертацыяй, таксама не згадзіўся на рэалізацыю прапанаванай новым кіраўніком кафедры прафесарам Рудзінскім тэмы аб перспектывах польскага экспарту. На распрацоўку такой тэмы мне проста шкада было часу, і надалей я займаўся пытаннямі беларускай эканомікі, што дазволіла зразумець складаныя грамадскія ўмовы побыту насельніцтва маёй уяўнай Бацькаўшчыны. Такім чынам самастойныя навуковыя доследы замянялі беларускую арганізацыйную дзейнасць, якой не было ў Польшчы да сярэдзіны 1950-х г.

Аднак вырашыць дылему — ЦІЭХ ці ГШПіС, — якая ўсё больш мяне непакоіла, было няпроста. Спа-

лучэнне ў адной установе бюралістыкі і навукі здавалася нерэальным і бессэнсоўным, а выбар адной сферы дзейнасці ўскладнялі прапанаваныя фінансавыя ўмовы. Важнае рашэнне даспела ў 1954 г., да чаго прычыніўся дырэктар Гольдграбер, рэкамендацыя якога запачаткавала кантакт і спачатку няштатнае супрацоўніцтва з Польскай знешнегандлёвай палатай. Там ужо з 1953 г. прапанавалі падрыхтоўку невялікіх артыкулаў, якія рэкламавалі вырабы польскай хімічнай прамысловасці на замежных рынках, за што, дарэчы, плацілі добрыя ганарары.

Урэшце на пачатку снежня 1954 г. прэзідэнт Палаты Галь і шэф аддзялення эканамічных доследаў Тадэвуш Віт запрасілі мяне на размову. Яны прапанавалі штатную працу ў гэтым аддзяленні Палаты, добрыя яе ўмовы і заробак, які перавышаў агульны заробак у ЦІЭХу і ГШПіС. Прытым не закраналіся пытанні партыйнай прыналежнасці ці ідэалогіі. У гэтых адносінах бралася пад увагу толькі адно — выкананне аналітычных распрацовак становішча на рынку вырабаў хімічнай прамысловасці. Прапанаваныя ўмовы я прыняў і выказаў гатоўнасць ужо з пачаткам 1955 г. перайсці на працу ў Палату, пра што паведаміў у адзел кадраў ЦІЭХ.

І вось толькі цяпер, пасля пяцігадовых прыдзірак, пачалося нечаканае. Партарганізацыя замоўкла, а дырэкцыя фірмы адмовілася мяне адпусціць, прапанавала прэміі, замежныя камандзіроўкі, і нарэшце ў ліпені 1955 г. прызначылі мяне кіраўніком секцыі цэн і вывучэння рынкаў. Гэта, аднак, не паўплывала на маё рашэнне, для ажыццяўлення якога спатрэбілася нават інтэрвенцыя міністэрства замежнага гандлю. Нарэшце, пасля некалькімесячнай бюракратычнай валакіты, дырэкцыя ЦІЭХ згадзілася на мой службовы пераход у Палату, і 31 студзеня 1956 г. я развітаўся з гэтай фірмай.

Затое для прафесара Рудзінскага мая адмова ад працы на кафедры эканамічнай геаграфіі не была нечаканай. Ён таксама не пераносіў празмернай палітызацыі навуковай працы і праз нейкі час пайшоў на іншую пасаду. Не апраўдаліся спадзяванні прафесара Флешара на паспяховае развіццё кафедры, якое ў тагачасных палітычных умовах наўрад ці было магчымым. Неўзабаве пакінулі кафедру асістэнты Вітэк Кусінскі, Тадзік Гоф і, магчыма, іншыя, якія перайшлі на працу на факультэт геаграфіі Варшаўскага ўніверсітэта. Таксама пайшлі Юзік Зялінскі і Янка Келясінская (неўзабаве — Ленарціха), якія следам за мной перайшлі ў Палату. Там тройка колішніх супрацоўнікаў працавала да пенсіі.

ВЯЛІКІ ПЕРАЛОМ

2 лютага 1956 г. кіраўніцтва Польскай знешне-гандлёвай палаты заключыла са мной дагавор аб працы, асноўныя палажэнні якога не мяняліся на працягу амаль сарака наступных гадоў. Ужо сам гэты факт быў дастатковым сведчаннем таго, што праца ў Палаце мяне задавальняла. Так закончыўся некалькігадовы перыяд пошукаў на той час аптымальнай прафесійнай дзейнасці.

Маёй асноўнай задачай было даследаванне сітуацыі на міжнародным рынку хімічных вырабаў і сыравіны для хімічнай прамысловасці, перш за ўсё тых, якія былі прадметам экспарту польскай прамысловасці. Падставай аналітычных распрацовак была статыстычная інфармацыя, публікаваная ў афіцыйных штомесячных даведніках бадай усіх краін заходняй Еўропы і ЗША. Багатыя калекцыі гэтых даведнікаў знаходзіліся ў бібліятэках Палаты і Галоўнага статыстычнага ўпраўлення. Яны дазвалялі сачыць за развіццём попыту, прадукцыі, канкурэнцыі і цэн выбраных вырабаў у краінах, куды пастаўляліся польскія хімікаты.

Асноўныя параметры рынку, якія можна было вызначыць на падставе бягучай статыстычнай інфармацыі, дапаўняліся звесткамі аб рэалізаванай і планаванай разбудове вытворчых магутнасцяў, якія публікаваліся ў замежных перыёдыках і паведамляліся афіцыйнымі службамі. Такім чынам даступныя матэрыялы дазвалялі вызначыць тэндэнцыі і верагодныя перспектывы развіцця попыту на

рынках, якія былі прадметам зацікаўлення польскай хімічнай прамысловасці.

Акрамя аналітычных доследаў я павінен быў цікавіцца агульным становішчам эканомікі партнёрскіх краін і вывучаць экспертныя магчымасці польскай хімічнай прамысловасці.

Пераважная частка распрацовак і інфармацыйных матэрыялаў прызначалася да публікацыі ў выданнях Палаты — спачатку ў штомесячных бюлетэнях, а з красавіка 1957 г. у газеце „Rynki Zagraniczne”, якая выходзіла тры разы на тыдзень. Ініцыятарам і першым галоўным рэдактарам газеты быў Тадэвуш Віт (Witt), якога неўзабаве замяніў выдатны журналіст і эканаміст Багдан Ланчкоўскі (Łączkowski). Нашы журналісты павінны былі падрыхтаваць для газеты як мінімум адзін артыкул на месяц, што ў меру росту дасведчання не было асабліва цяжка. Мяркую, што за гады маёй працы ў Палаце (1956–1994) падрыхтаваў для нашай газеты каля 300 артыкулаў і вялікую колькасць розных інфармацыйных матэрыялаў.

Праца ў Палаце, у прыватнасці публікацыі, даволі хутка прынеслі мне вядомасць і прызнанне ў ведамстве хімічнай прамысловасці, што спрыяла наладжванню кантактаў і супрацоўніцтва. Міністр хімічнай прамысловасці Антон Рэдлінскі ведаў мяне асабіста і кожны год запрашаў на прэс-канферэнцыю з нагоды ведамаснай урачыстасці — Дня хіміка. Не раз рыхтаваў розныя экспертызы для эканамічнага аддзялення Цэнтральнага камітэта ПАРП, Планавай камісіі і Інстытута эканомікі хімічнай прамысловасці, якім кіраваў мой прыяцель Ежы Гдыня.

Асабліва добры ўспамін пакінула шматгадовае супрацоўніцтва з Тэафілам Бабраўніцкім, галоўным рэдактарам штомесячніка „Chemik”, які вы-

14. Супрацоўнікі рэдакцыі „Rynki Zagraniczne”. Сядзяць (злева направа): Аўгуст Іваньскі, Багдан Ланчкоўскі, Казімір Студэнтковіч, Галена Рэй. Стаяць (злева направа): Тадэвуш Віт, Юры Штэнцэль, Юры Туронак і іншыя. Варшава, 2.10.1965 г.

15. На выстаўцы ў Маскве. 1972 г.

даваўся ў Глівіцах. Ён часта бываў у Варшаве, дзе мы абмяркоўвалі не толькі пытанні хімічнай прамысловасці і супрацоўніцтва ў ягоным часопісе. Да вайны Бабраўніцкі быў выкладчыкам гісторыі ў афіцэрскай школе, цікавіўся падзеямі мінулай вайны і заахвочваў мяне вывучаць гэтыя пытанні. Ён быў прыхільнікам Юзафа Мацкевіча, пазычаў мне ягоныя творы, недаступныя тады ў польскіх кнігарнях. Памёр 20 студзеня 1970 г. пад час палёту самалётам у Варшаву.

Ідэя міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне рынковых доследаў узнікла напрыканцы 1950-х г. Асноўнай яе матывацыяй былі спадзяванні даследчыкаў на адэкватны абмен звесткамі, якія не заўсёды публікаваліся, але мелі істотнае значэнне ў аналітычных распрацоўках. Усё ж першыя кантакты з даследчыцкімі арганізацыямі ў заходнееўрапейскіх краінах не прарочылі поспеху не толькі з увагі на тагачаснае напружанне на лініі Усход — Заход. Вялікія хімічныя фірмы ў Нямеччыне, Вялікабрытаніі ці Францыі імкнуліся здабываць інфармацыю аб дзеяннях канкурэнцыі на іх традыцыйных рынках збыту, але адмаўляліся даваць звесткі аб становішчы на сваіх рынках. Відаць, таму ініцыятыва міжнароднага супрацоўніцтва ў гэтай галіне выйшла з усходнееўрапейскіх сацыялістычных краін.

У лютым 1958 г. у Будапешце адбылася першая сустрэча прадстаўнікоў даследчыцкіх арганізацый з Венгрыі, ГДР, Польшчы, СССР, Чэхаславакіі і Югаславіі. Цягам тыдня абмяркоўваліся пытанні ўзаемнага супрацоўніцтва, аднак акрамя прыгожых фармулёвак не былі прыняты ніякія канкрэтныя рашэнні — у гэтых „братніх” краінах усё яшчэ пераважалі псіхоз сакрэтнасці і неахвота дзяліцца інфармацыяй пра становішча на сваіх рынках. На добры лад, я правёў тады цудоўныя дні ў Бу-

дапешце, знаёміўся з венгерскай кухняй і іншымі прывабнасцямі, але ў Варшаву вярнуўся з нічым.

Пачатая ў Будапешце справа ўсё ж не пагасла. Некалькі гадоў пытанне міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне доследаў хімічнага рынку разглядалася на ўрадавым узроўні ўсходне- і заходнееўрапейскіх дзяржаў, гэтым разам пад эгідай аўтарытэтай Еўрапейскай Эканамічнай Камісіі (ЕЭК) — рэгіянальнай структуры Арганізацыі Аб'яднаных Нацый у Жэневе. Мне не вядомы падрабязнасці падрыхтоўкі, але, відаць, большасць членскіх краін тады ўхваліла прапанову ЕЭК стварэння ў яе рамках Групы Экспертаў для даследавання становішча на міжнародным рынку хімічных вырабаў.

У кастрычніку 1964 г. па даручэнні кіраўніцтва Палаты ўдзельнічаў у першай сесіі ЕЭК у Жэневе. Прысутныя дэлегаты выказаліся аднадушна за стварэнне прапанаванай Групы Экспертаў, якая павінна была рыхтаваць выданне пяцігадовых аглядаў пад загалоўкам „Тэндэнцыі і прагнозы рынку хімічных прадуктаў”. Тады былі апрацаваны спецыяльныя анкеты, якія рассылаліся ў краіны рэгіёна ЕЭК і запаўняліся іх статыстычнымі службамі.

З гэтага часу, згодна з пагадненнем паміж міністрам хімічнай прамысловасці і прэзідэнтам нашай Палаты Антонам Адамовічам, я штогод выязджаў у Жэневу на пасяджэнні Групы Экспертаў, удзельнічаў у планаванні зместу і падрыхтоўцы пяцігадовых аглядаў, апрацоўваў як адзін з іх раздзелаў аналіз руху цэн асноўных хімічных вырабаў у замежных абаротах еўрапейскіх краін.

За 22 гады сваёй дзейнасці (1964–1986) Група Экспертаў 24 разы адбывала свае пасяджэнні, на якіх восем разоў я выбіраўся яе старшынёй або віцэ-старшынёй (гл. копію справаздачы Групы Экспертаў ад 2 кастрычніка 1978 г.). За гэты час Група падрых-

тавала тры пяцігадовыя агляды „Тэндэнцыі і прагнозы рынку хімічных прадуктаў”, якія рассылаліся ў членскія краіны ЕЭК.

- 8I -

RESTRICTED
2 October 1978
ENGLISH only

ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE

CHEMICAL INDUSTRY COMMITTEEGroup of Experts on the Periodic Survey of the Chemical Industry

(2-3 October 1978)

PROVISIONAL LIST OF DELEGATES

Chairman:	Mr. Jerzy TURONEK (Poland)
Vice-Chairman:	Mr. David MARSHALL (United Kingdom)

AUSTRIA

Mr. Martin SAJDIK	Secretary, Permanent Mission of Austria at Geneva
-------------------	---

BYELORUSSIAN SSR

Mr. Genrikh TSIVINSKI	Chemical Industry Department, Gosplan
-----------------------	---------------------------------------

GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Mrs. Renate HIEMKE	Ministry for Chemical Industry
Mr. Hans KOLLMANN	Ministry for Chemical Industry

GERMANY, FEDERAL REPUBLIC OF

Mr. Dietrich PRAUN	Counsellor, Permanent Mission of the the Federal Republic of Germany at Geneva
--------------------	--

HUNGARY

Mr. Endre GAAL	Director, Chemolimpex Foreign Trading Co.
Mrs. Júlia ORBÁN	Institute for Economic and Market Research

POLAND

Mr. Jan KACZOR	Director, Development and Planning Dept., Ministry for Chemical Industry
Mr. Jerzy TURONEK	Polish Chamber of Foreign Trade

16. Дакумент ЕЭК.

Значную актыўнасць у працы Групы Экспертаў выказваў дэлегат Савецкага Саюза Аляксей Дзедаў, аднак яна не цалкам яго задавальняла. Выконваючы інструкцыі сваіх улад, Дзедаў імкнуўся стварыць у рамках ЕЭК больш рэспектабельны орган — Камітэт хімічнай прамысловасці, мэтай якога меліся быць доследы тэхнічнага прагрэсу ў гэтай галіне, у чым была зацікаўлена кіраўніцтва хімічнай прамысловасці СССР. Нягледзячы на падтрымку савецкіх службоўцаў, якія выконвалі розныя кіраўнічыя функцыі ў ЕЭК, ажыццяўленне ініцыятыў Дзедава сустракала некаторыя адміністрацыйныя і фінансавыя цяжкасці, у сувязі з чым вырашэнне яго прапаноў цягнулася некалькі гадоў.

Толькі восенню 1971 г. быў створаны Камітэт хімічнай прамысловасці, пад эгідай якога арганізаваліся семінары, сімпозіумы і паездкі спецыялістаў у некаторыя еўрапейскія краіны з мэтай азнаямлення з працай іх хімічных заводаў. Камітэту хімічнай прамысловасці ЕЭК падпарадкоўвалася Група Экспертаў, якая атрымала статус Рабочай групы камітэта. У яго працы ўдзельнічалі спецыялісты-хімікі, між іншым, з Польшчы прыязджалі службоўцы міністэрства і супрацоўнікі навуковых інстытутаў.

Апошняя сесія Камітэта і нашай Рабочай Групы адбылася ў кастрычніку 1986 г., пасля чаго іх дзейнасць спынілася. Пра прычыны спынення нам не паведамлялі — проста перасталі прыходзіць паведамленні аб чарговых пасяджэннях. Магчыма, у нейкай меры на гэта паўплывалі вынікі нашай дзейнасці. Па-першае, не збыліся спадзяванні Рабочай Групы на публікацыю дасюль засакрэчаных звестак, па-другое, нашы пяцігадовыя агляды апрацоўваліся доўга, выдаваліся позна, у выніку чаго іх аператыўнае значэнне было невялікае, што не магло апраўдаць значных коштаў іх падрыхтоўкі і

распаўсюджвання. Шкада было толькі камандзіровак у прыгожую Жэневу.

Нямала цікавых уражанняў давалі камандзіроўкі на польскія і міжнародныя выстаўкі ці іншыя мерапрыемствы, якія фінансаваліся Палатай або замежнымі запрашальнымі арганізацыямі. Яны спрыялі наладжванню службовых і асабістых кантактаў, здабыванню інфармацыйных матэрыялаў, якія выкарыстоўваліся для публікацыі ў газеце „Rynki Zagraniczne”. Таксама, калі было крыху часу, гэтыя выезды давалі магчымасць паглядзець неведомыя гарады і парадаваць сямейнікаў рознымі падарункамі.

Мае задачы і функцыі на гэтых імпрэзах вызначалі Інструкцыі кіраўніцтва Палаты. Яны былі розныя ў залежнасці перш за ўсё ад характару мерапрыемства. Так, на міжнародных хімічных выстаўках я дзейнічаў як журналіст, бываў на прэс-канферэнцыях, што ладзіліся арганізацыямі і фірмамі, якія экспанавалі там сваю прадукцыю. У такой ролі выязджаў некалькі разоў на міжнародную хімічную выстаўку ў Парыжы (1962, 1965, 1971), Маскве (1965, 1970, 1977) і аж сем разоў на выстаўку „Інхеба” ў Браціславе.

Польскія экспертныя выстаўкі пад грыфам „Зроблена ў Польшчы” і польскія экспазіцыі ў міжнародных выстаўках абслугоўваліся, як правіла, калегамі з адпаведнага аддзялення Палаты. На такія выстаўкі, праблематыка якіх не адпавядала маім прафесійным зацікаўленням, мяне пасылалі рэдка, толькі ў выпадку неабходнасці, у ролі так званага прэс-шэфа, з задачай арганізоўваць прэс-канферэнцыі і прапагандаваць у мясцовай прэсе, на радыё і тэлебачанні экспертныя магчымасці Польшчы.

У такой ролі ўпершыню працаваў у сакавіку 1961 г. на выстаўцы ў Хельсінкі. Нашы прапагандысцкія

матэрыялы пра Польшчу з жахлівымі ілюстрацыямі часоў нямецкай акупацыі сумленныя фіны не проста выкідалі на сметнік, а прыносілі на выстаўку і вярталі са словамі абурэння. Яны мелі свой погляд на нядаўнюю гісторыю, памяталі савецкую агрэсію на Фінляндыю зімой 1939 г. і свой удзел у вайне супраць Савецкага Саюза на баку Нямеччыны. Таксама надоўга засталася ў памяці прэсканферэнцыя з фінскімі журналістамі, калі адзін з іх так захапіўся якасцю польскай гарэлкі, што з развітальным „Aufwiedersehen” працягнуў руку дырэктару выстаўкі, мне і слугу, што стаяў побач.

Прэс-шэфам польскай экспазіцыі працаваў таксама на маскоўскіх выстаўках „Стройматэрыялы” (1971), „Сельхозтехника” (1972) і ў балгарскім Плоўдзіве, але галовы славянскіх журналістаў былі мацнейшыя.

Асаблівыя прычыны паўплывалі на камандзіроўку ў Вільню. У Палаце спадзяваліся, што маё веданне літоўскай мовы і хімічнай тэрміналогіі паспрыяе рэалізацыі прапагандысцкіх задач арганізаванай у 1972 г. выстаўкі „Дні польскай хіміі”, і таму прызначылі мяне яе прэс-шэфам. У красавіку з замежным пашпартам прыбыў у свой родны горад і прыпыніўся ў адноўленым гатэлі „Vilnius”, каля якога некалі штодзень хадзіў з інтэрната ў гімназію.

Напярэдадні адкрыцця выстаўкі наведаў мяне нейкі журналіст і запытаў, на якой мове можам гаварыць, бо польскай ён не ведае. Адказаў яму: „Можам гаварыць на літоўскай, рускай, як захочаце”. На што ён: „О, і па-літоўску можна, ну, давайце праверым”. Я раскажаў пра нашу экспазіцыйную праграму, прычым майго суразмоўцу здзівіла мала вядомая яму хімічная тэрміналогія. Урэшце журналіст запытаўся, дзе я навучыўся гаварыць па-літоўску. Вынік нашай размовы быў для нас нечаканы: аказалася, што не-

вядомым суразмоўцам быў Бронюс Аксцінас, мой аднакласнік з Першай віленскай гімназіі, цяпер ужо паночак без валасоў і з немалым жыватом.

Звесткі Аксцінаса пра сустрэчу з літоўскамоўным прэс-шэфам выстаўкі зацікавілі іншых журналістаў, сярод якіх было некалькі выпускнікоў нашай гімназіі. Яны часта наведвалі выстаўку, заходзілі да мяне ў прэс-бюро. З колішнімі калегамі адбываліся сяброўскія сустрэчы, ажывалі ўспаміны, не было неабходнасці захоўваць афіцыйныя формы супрацоўніцтва. Яны лічылі мяне сваім, атрымлівалі сувеніры, якімі я распараджаўся, і ахвотна выконвалі мае публікацыйныя пажаданні. У выніку прывёз у Палату тоўстую папку газетных і часопісных артыкулаў і паведамленняў пра выстаўку.

Відаць, таму быў прызначаны прэс-шэфам выстаўкі „Зроблена ў Польшчы”, арганізаванай у Вільні вясной 1979 г. Зноў выключна важным сродкам камунікацыі была літоўская мова і асабістыя кантакты з мясцовымі журналістамі, якія забяспечвалі прапагандысцкі поспех. Успомню некаторыя цікавыя эпізоды. Напярэдадні адкрыцця гэтай выстаўкі я ўдзельнічаў у канферэнцыі з яе літоўскімі суарганізатарамі, якая адбывалася ў памяшканні Савета міністраў Літоўскай ССР на Лукішскай плошчы. Там адзін службовец пацікавіўся, дзе я нарадзіўся, што так свабодна размаўляю па-літоўску. У адказ паказаў праз акно на суседні дом, у якім знаходзілася калісь так званая Літоўская клініка, і сказаў яму: „А вось у гэтым доме нарадзіўся”.

Або іншае здарэнне. Адноўчы прыйшоў у прэс-бюро журналіст з радыёкамітэта і прасіў выступіць перад мікрафонам з інфармацыяй пра нашу выстаўку. Праблем, па сутнасці, не было — матэрыялы падрыхтаваныя, але на польскай і рускай мовах, а ён прасіў выступіць па-літоўску. Аднак на пераклад я

патрабаваў крыху часу, і таму дамовіліся на заўтра. Калі я прыехаў у радыёкамітэт з гатовым тэкстам, ён хацеў яго паправіць, але не знайшоў істотных моўных хібаў і сказаў здзіўлены: „Усё ў парадку, толькі чаму Вы маніце, што Вы не літовец?”.

Пабыўкі ў Вільні давалі магчымасць сустрэкацца з старымі сябрамі — Большам Петрулёнісам, Сцяпанам Шаркам, Альфонсам Мікштасам і яго жонкай з Магілёўшчыны, Казімірам Мікшасам і ягонай маці і іншымі, аднавіць знаёмства з Пятром Сергіевічам, пазнаёміцца з Янкам Шутовічам і ягонай літоўскай жонкай Онай Міцютэ. Тады ад Шутовіча атрымаў ня мала даваенных беларускіх кніжак, між іншым, творы ксяндза Адама Станкевіча. Савецкія пагранічнікі нашых багажоў не кантралявалі.

Інакш было ў Мінску, дзе ў 1973 і 1979 г. працаваў прэс-шэфам выставак „Зроблена ў Польшчы”. Там таксама працавалася добра, зацікаўленне журналістаў было значнае, але выкарыстанне беларускай мовы не адпавядала спадзяванням нашай Палаты. У Мінску добра супрацоўнічаў з Валяй Трыгубовіч і Алесем Траяноўскім, з дапамогай якога апублікаваў у газеце „Звязда” артыкул пра вынікі выстаўкі пад загалоўкам „Плён дружбы і братэрства” (24.05.1973). Таксама, як і ў Вільні, даваў інтэрв’ю радыёжурналістам, аднак ніхто з іх не прасіў выступіць на беларускай мове.

25 ліпеня 1979 г. наведалі мяне ў прэс-бюро выстаўкі даследчыкі падзей нямецкай акупацыі Васіль Раманоўскі і Іван Новікаў, з якімі амаль цэлую гадзіну гаварылі пра акалічнасці забойства Вацлава Іваноўскага. Тады Новікаў паведаміў, што Ала Навумава, якая разам з забойцам Іваноўскага Аляксандрам Камінскім перайшла ў партызанскі атрад, была агентам СД, за што яе пакаралі пасля вайны. Гэтая інфармацыя дапоўніла ранейшае свед-

чанне Гражыны Ліпінскай, якая з 1949 г. нейкі час была з Навумавай у лагеры. Тады Навумава не паведамляла прычыну свайго пакарання, але перадала Ліпінскай падрабязную рэляцыю Камінскага пра забойства Іваноўскага, якую толькі ў 1964 г. выкарыстаў Новікаў у кнізе „Дарогі скрыжаваліся ў Мінску” як подзвіг савецкіх партызан.

Хачу ўспомніць яшчэ дзве паездкі, якія тэарэтычна мелі службовы характар і адбыліся на падставе камандзіроўкі Палаты, але фінансаваліся іншымі арганізацыямі: першая — брытанскімі ўладамі, другая — фірмай ЦІЭХ. Абедзве пакінулі асаблівае ўражанне.

У 1965 г. The British National Exports Council (BNEC) планавала запрасіць групу замежных журналістаў для іх азнаямлення з экспартнымі магчымасцямі брытанскіх фірмаў, якія прапанавалі абсталяванне і тэхналогіі для хімічнай прамысловасці. BNEC не ведала, каго запрасіць з Польшчы, і таму звярнулася ў варшаўскае міністэрства замежнага гандлю з прапановай вызначыць адпаведнага кандыдата. Там, аднак, не пачуваліся кампетэнтнымі і рашэнне аб выбары кандыдата перадалі міністру хімічнай прамысловасці. У палове студзеня 1966 г. віцэ-міністр Э. Завада рашыў, што найбольш адпаведным кандыдатам буду я, і пасля ўзгаднення з прэзідэнтам Палаты А. Адамовічам 14 студзеня 1966 г. перадаў гэтае рашэнне міністэрству замежнага гандлю, а яно — пасольству Вялікабрытаніі ў Варшаве.

У пасольстве гэтым пытаннем займаўся яго сакратар Овертан. Ён неўзабаве запрасіў мяне на размову, запісаў мае персаналіі, цікавіўся маёй працай, урэшце запытаўся, што, акрамя планаванай праграмы, будзе прадметам майго зацікаўлення пад час візіту ў Вялікабрытанію. Я адказаў, што, калі

будзе крыху часу, хацеў бы паглядзець лонданскія цэрквы, іх архітэктур, што Овертан успрыняў без каментараў.

5 сакавіка 1966 г. прыляцеў у Лондан. У аэрапорце сустрэла мяне супрацоўніца The British Office of Information і паведаміла, што неадкладна паеду да аднаго джэнтльмена, які хоча пагаварыць са мной. Хаця ўжо было позна, шафёр павёз мяне далёка за Лондан, што доўжылася каля гадзіны. Я не ведаў, у чым справа і да каго еду. Сустрэў мяне пажылы чалавек і пры распаленым каміне мы гаварылі пра самыя агульныя справы, здавалася — ні пра што, што зноў працягвалася каля гадзіны.

Апоўначы вярнуўся ў горад, у шыкоўны гатэль Cumberland пры Marble Arch, у якім прыпыніліся ўсе ўдзельнікі экскурсіі. Аднак там мы прабылі толькі адзін ці два дні, а потым амаль цэлы тыдзень ездзілі па Англіі, наведвалі фірмы і іх заводы, у якіх дэманстравалі дзеянне тэхналагічных працэсаў, пра што я не меў ніякага паняцця. Такім чынам выбар маёй кандыдатуры быў несумненнай памылкай.

На мае пазাপраграмныя зацікаўленні было мала часу, і толькі напярэдадні выезду ў Варшаву нашы экскурсанты вярнуліся ў лонданскі Cumberland Hotel, дзе мяне чакаў ліст ад незнаёмага рэдактара „Plastics and Rubber Weekly” Петэра Ранслея, які прапанаваў экскурсію па Лондане. У суботу 12 сакавіка ён прыехаў у гатэль і каля трох гадзін вазіў мяне па горадзе, спыняючыся пераважна пры цэрквах, якія мы даволі падрабязна аглядалі. Было ясна, што экскурсія — вынік сустрэчы з Овертанам, які паведаміў адпаведным брытанскім службам пра мае пазাপраграмныя зацікаўленні.

Эпілог паездкі ў Вялікабрытанію адбыўся ў Варшаве. Праз нейкі час пасля вяртання з Лондана наведваў мяне функцыянер службы бяспекі капітан

Сітэк, які цікавіўся рознымі дэталямі гэтай паездкі, прычым не выказваў ніякіх інсінуацый. Здаецца, яго цалкам задаволіла падрабязная праграма гэтай экскурсіі. Выглядала на тое, што праверка польскай службы бяспекі не была беспадстаўнай — некаторыя яе дэталі паказвалі, што я быў прадметам зацікаўлення брытанскіх спецслужбаў, якія імкнуліся ахоўваць тэхналагічныя таямніцы ад усходне-еўрапейскіх разведак.

Усё ж цікава, з агульнай колькасці 50 маіх замежных камандзіровак толькі адна гэтая выклікала непакой контрразведвальных органаў ПНР.

Таксама асаблівым быў канец знаёмства з Петэрам Ранслеём. Летам 1966 г. ён па сваіх справах прыехаў у Варшаву і зазірнуў да мяне ў Палату. Там мой галоўны рэдактар Веслаў Шындлер прапанаваў запрасіць яго на абед і напісаць для нашай газеты артыкул пра брытанскую пластмасавую прамысловасць. Ранслей згадзіўся, загадзя выплацілі яму ганарар, аднак абяцанага артыкула мы так і не атрымалі.

Цікавейшай была другая „службовая” камандзіроўка. Адночы ў сярэдзіне 1970-х г. вясёлы дырэктар ЦІЭХа Шубяроўскі запрасіў мяне паехаць з ім у Югаславію нібыта для кантролю працы цэхаўскіх агентаў. Сустрэліся мы ў Вене, снедалі ў рэстаране нашага гатэля, дзе афіцыянтка павучыла нас есці сасіскі пальцамі. Адтуль паехалі ў Люблян, а далей самаходам у Заграб і на канец — у Бялград. У кожным горадзе, ці дакладней — у яго рэстаранах — мы праводзілі некалькі дзён і начэй, агулам выпілі бочку віна, захапляліся югаслаўскай, у прыватнасці славенскай, кухняй, слухалі задушэўныя песні, любаваліся прыадрыяцкімі краявідамі — усё на рахунак цэхаўскіх агентаў. Ці адбываўся і як кантроль іх дзейнасці, я не ведаў і не цікавіўся — гэта была

справа дырэктара. Таксама не было часу і настрою збіраць матэрыялы для публікацыі ў нашай газеце.

Урэшце ў Бялградзе апынуўся ў спальным вагоне, у якім спадзяваўся спаць без перапынку да самай Варшавы. Ужо амаль заснуў, але ў апошні момант прыбыў яшчэ адзін пасажыр — югаслаў, які таксама ехаў у Варшаву. Чалавек быў цікавы, гаварлівы, апавядаў, між іншым, пра страшныя югаслаўскія канцлагеры, пра якія я не меў уяўлення. Спаць ужо не давялося — за больш як 20-гадзіннае падарожжа мы выпілі ягоны і мой віньяк і незлічоную колькасць кубкаў кавы, якую ўсю ноч падавала нястомная афіцыянтка. Больш у Югаславіі не бываў, але вясёлы дырэктар праз нейкі час зноў туды паехаў, на гэты раз з дзяўчынай. Загінуў у аўтамабільнай катастрофе.

Службовыя камандзіроўкі ў заходнееўрапейскія краіны мелі для мяне асаблівае значэнне — яны давалі магчымасць здабываць і перавозіць у Варшаву кнігі і часопісы, якія выдаваліся беларускімі эмігранцкімі асяродкамі. Найбольш выніковым быў кантакт з айцом Аляксандрам Надсанам, дырэктарам Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане.

Акрамя кніг і часопісаў, якімі можна было карыстацца на месцы, у гэтай бібліятэцы было шмат дублетных выданняў, якія ахвяроўваліся пажылымі эмігрантамі і ў падвале чакалі адпраўкі ў Беларусь. З гэтым, аднак, былі немалыя праблемы. Эмігранцкія выданні, як правіла, канфіскоўваліся польскімі і савецкімі памежнікамі, апроч таго, з улікам вагі паперы, няшмат іх можна было за раз пакласці ў чамадан ці ў заплечнік.

Тым часам мае магчымасці былі большыя: папершае, багажы пасажыраў з службовымі пашпартамі польскімі памежнікамі не кантраляваліся, і,

па-другое, я нярэдка выязджаў на Захад, што кампенсавала абмежаваныя магчымасці перавозу ў самалёце празмернага багажу.

Дзякуючы прыхільнасці айца Надсана я даставаў кнігі і часопісы ў Лондане, Парыжы і найбольш у Жэневе, куды ён іх загадзя перасылаў поштай у мой гатэль або прывозіў асабіста. Так узорам літоўскіх кніганошаў XIX ст. быў арганізаваны асаблівы канал транспарту забароненай эмігранцкай літаратуры. У выніку адпаведнай канспірацыі нашых сувязяў гэты канал функцыянаваў надзейна і ніводная кніга не трапіла ў рукі пагранічных кантралёраў.

Адно частку прывезенай „кантрабанды” я перавозіў у Беларусь, іншую перадаваў варшаўскім Нацыянальнай і Універсітэцкай бібліятэкам, у якіх гэтыя кнігі былі даступныя ўсім зацікаўленым, урэшце астатняя частка папаўняла маю прыватную бібліятэку. Так камуністычныя пашпарты і грошы садзейнічалі распаўсюджванню беларускай замежнай літаратуры.

Праца ў Польскай знешнегандлёвай палаце дазваляла значна палепшыць маё матэрыяльнае становішча. У газеце „Rynki Zagraniczne” журналісцкая зарплата складалася з дзвюх частак: адна была нязменная (вядома, да часу чарговай рэгуляцыі заробку), якую мы называлі „за гатоўнасць да працы”, а другая залежала ад выканання публіцыстычнай нормы. Калі надрукаваны матэрыял перавышаў норму, адпаведна расла зарплата. Такая сістэма мабілізавала да працы і стварала сітуацыю, у якой нашы даходы залежалі не ад службовай пазіцыі, а ад працавітасці і спраўнасці, што дазваляла, між іншым, назапасіць час на неслужбовыя патрэбы. Акрамя таго, прызнаваліся прэміі і ўзнагароды, паступалі ганарары за публікацыі ў іншых часопісах і за экспэртызы для інстытутаў і ўстановаў.

Даходы мяне задавальнялі і дазволілі вырашыць асноўныя жыццёвыя патрэбы. Ужо ў верасні 1957 г. уступіў у журналісцкі будаўнічы кааператыў, які цягам наступных трох гадоў пабудаваў у цэнтры горада на вуліцы Тамка жылы дом, на 12-м паверсе якога знаходзілася мая доўгачаканая кватэра (50 кв. м). Каштавала яна больш за 180 тыс. тагачасных польскіх злотых, з якіх 60 тыс. трэба было заплаціць да канца 1960 г., а астатнюю частку яе кошту пакрываў нізкапрацэнтны дзяржаўны крэдыт, які сплачваўся ратамі на працягу дваццаці гадоў. Гэта быў для мяне немалы высілак, давялося абмяжоўваць іншыя выдаткі, але ўсё ж абышоўся без неабходнасці пазычаць сродкі на будаўніцтва. Апроч таго, мог дапамагчы маме пабудаваць у 1959 г. невялікую хатку ў Трыпуцах, у якой яна жыла да смерці (2 жніўня 1983 г.).

Свая кватэра нарэшце адкрыла рэальную магчымасць стварэння беларускай сям'і. Праўда, пра гэта я часта думаў, не раз прыглядаўся да дзяўчат на Беласточчыне і ў Беларусі, аднак пакуль што па розных прычынах гэтыя пошукі былі безвыніковыя. І раптам на курсе БГКТ у Супраслі 17 жніўня 1960 г. сустрэў Зіну Бурцыянку, дзяўчыну з вёскі Леўкі, якая працавала настаўніцай у Чаромхаўскай пачатковай школе. Пасля хвалюючых сустрэч, якія апісваў у сваім дзённіку, праз няцэлыя два месяцы Зіна стала маёй жонкай.

Першы, „цывільны”, шлюб адбыўся 16 кастрычніка 1960 г. у Бельскім ЗАГСе, а другі — у базыльянскай грэка-каталіцкай царкве ў Варшаве. Пасля быў заслужаны двухтыднёвы адпачынак ў закапанскай „Галяме” і новае жыццё ў Варшаве. Пачалося яно ад вымятання з нашай кватэры стружак, якія там засталіся пасля цыклінавання паркету.

У Варшаве Зіна спрабавала працаваць у школе, але гэтага не дазволіла першародная Наташа, якая

не без праблем прасілася на свет, што вымушала Зіну доўга яе ратаваць у шпіталі. Усё закончылася шчасліва, і 7 лістапада 1962 г. я мог павіншаваць Зіну з нараджэннем дачкі. Наташа была маёй абсалютнай радасцю, любоўю, увасабленнем надзей на будучае супрацоўніцтва ў рэалізацыі маіх ідэйных імкненняў. На тое была ў яе псіхічная схільнасць. Іншай па характары была другая дачка Ганна, якая нарадзілася 3 траўня 1966 г.

Зіна аказалася добрай мамай, больш за дзесяць гадоў прысвяціла выхаванню дзяцей. У 1973–1977 г. вучылася завочна ў Варшаўскім універсітэце, закончыла курс беларускай філалогіі, напісала магістарскую дысертацыю „Беларуская лексіка вёскі Рупчаны Харашчанскай гміны”, асноўныя палажэнні якой у 1984 г. былі апублікаваны ў мовазнаўчым зборніку Беларастоцкага навуковага таварыства. З 1977 г. працавала да пенсіі ў бібліятэцы Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук.

Тым часам маё прафесійнае становішча, па сутнасці, не мянялася. Я лічыўся вядомым спецыялістам, карыстаўся прызнаннем кіраўніцтва Палаты, атрымліваў дзяржаўныя і ведамасныя ордэны, у прыватнасці Крыж Заслугі (1964) і Кавалерскі Крыж Ордэна Адраджэння Польшчы (1987), дыпламы з нагоды юбілеяў Палаты і майго 50-годдзя (1979). Такую ж юбілейную грамату атрымаў ад імя міністра замежнага гандлю і кіраўніцтва Саюза польскіх журналістаў.

Усё ж успомню адно цікавае здарэнне. У 1970 г. галоўны рэдактар нашай газеты прапанаваў мне абагульніць прафесійны вопыт і напісаць кнігу, выпускам якой было зацікаўлена Дзяржаўнае эканамічнае выдавецтва, з якім ён супрацоўнічаў. Прапанаваная кніга не вельмі мяне цікавіла — у той час я штораз больш займаўся беларускай гістарычнай

- 92 -

RZ/86

 NA RZĄDZ. ZAGRANICZNEGO
 ul. Piłsudskiego 4
 00-074 WARSZAWA

30.09.1986 r.

 Polska Akademia Nauk
 Instytut Historii
W A R S Z A W AO P I N I A

Ob. Jerzy Turonek pracuje w redakcji gazety "Rynki Zagraniczne" od 1957 roku. Wyższe wykształcenie ekonomiczne, dobra znajomość języków obcych i problematyki międzynarodowego rynku chemicznego oraz wnikliwe i rzetelne podejście do podejmowanych prac sprawiają, iż ob. Turonek cieszy się opinią znanego specjalisty. Ma duży i ceniony dorobek publicystyczny. Od 1964 r. uczestniczy on w działalności Komitetu Przemysłu Chemicznego Europejskiej Komisji Gospodarczej w Genewie.

Spokojne usposobienie, taktowność i duże wymagania wobec siebie w pracy codziennej składają się na pozytywną postawę społeczną ob. Turonka, której podstawowe cechy to lojalność wobec kierownictwa redakcji i koleżeński stosunek do współpracowników. Jego postaw moralno-polityczna nie budzi zastrzeżeń.

Ob. Turonek jest odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi i resortową odznaką "Zasłużony Pracownik Handlu Zagranicznego".

 I SEKRETARZ POP PZPR
 przy Polskiej Izbie Handlu Zagranicznego

 Sławomir Okon

 REDAKTOR NACZELNY
 "RYNKÓW ZAGRANICZNYCH"

 Wiesław Szyndler-Głowacki

17. Характарыстыка з месца працы.

- 98 -

PREZES POLSKIEJ IZBY HANDLU ZAGRANICZNEGO

DYPLOM UZNANIA

dla

JERZEGO TURONKA

ZA DŁUGOLETNIĄ I OFIARNĄ PRACĘ
W
POLSKIEJ IZBIE HANDLU ZAGRANICZNEGO

Warszawa, dnia 28.09.1989 r.

Turong
mgr T. Turong

18. Узнагарода Палаты замежнага гандлю.

тэматыкай, аднак з увагі на маю пазіцыю ў галіне хімічнай прамысловасці прыняў гэтую прапанову. Кніга пад загалоўкам „Польшча на міжнародным хімічным рынку” выйшла з друку ў сакавіку 1972 г. Яе яшчэ „цёплы” асобнік неадкладна выслаў былому прэзідэнту Палаты, на той час ужо пенсіянеру, Антону Адамовічу на добры ўспамін аб колішнім супрацоўніцтве.

Неўзабаве атрымаў ліст Адамовіча. Акрамя падзякі за памяць ён выказваў спадзяванне, што гэта не апошняя мая кніга, і дадаў: „Вельмі заахвочваю да доктарскай дысертацыі”.

Я не ведаю, ці дайшло гэтае пажаданне Адамовіча ў Галоўную школу планавання і статыстыкі. Не ведала пра гэта і выдавецтва. Усё ж не магу выключыць яго ініцыятывы: летам 1972 г. запрасіла мяне на размову незнаёмая пані прафесар гэтай навучальнай установы (прозвішча не памятаю) і, ссылаючыся на маю працу і гэтую кнігу, прапанавала напісаць доктарскую дысертацыю на тэму „Роля замежнага гандлю ў развіцці польскай хімічнай прамысловасці”. Падрыхтоўка такой тэмы была б, па сутнасці, адпаведнай перапрацоўкай кніжкі і таму не патрабавала б паўторных карпатлівых доследаў.

Аднак гэтая прывабная прапанова ўжо мяне не цікавіла. Вабіла гісторыя, у прыватнасці становішча беларускага нацыянальнага руху пад час нямецкай акупацыі. Для мяне гэтае пытанне было прыярытэтным і яго вывучэнню гатовы быў прысвяціць свой час і сілы.

У снежні 1994 г. закончыў шматгадовую прафесійную працу ў Палаце і выйшаў на пенсію.

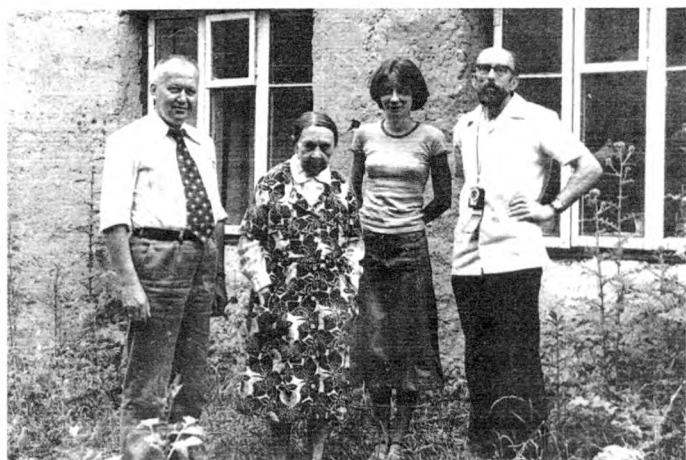
19. Шлюбны партрэт.
Варшава, 26.12.1960 г.

20. Зіна, Наташа і Ганна. Варшава, 1968 г.

21. З Наташай і Ганяй
на Краснай плошчы.
Масква, 1971 г.

22. З візітам у Людвікі Войцкавай (Зоські Верас) пад Вільняй.
Злева направа: Юры Туронак, Людвіка Войцк, Наташа Туро-
нак і Лявон Луцкевіч. 1979 г.

23. Сустрэча ў Каўнасе. Злева направа: Аўдра Петрулёніс, Баліс Петрулёніс, Наташа Туронак і Юры Туронак. 1979 г.

24. Ля ўваходу ў Каўнаскі музей д'яблаў. Юры Туронак з дачкой Наташай. 1979 г.

НА БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАДСКАЙ НІВЕ

Першыя крокі

У першыя пасляваенныя гады я не сустракаў калег, зацікаўленых рэанімацыяй беларускага руху ў Польшчы. Прычын такога становішча я не ведаў і надалей шукаў аднадумцаў, з якімі можна было б абмяркоўваць пытанні нашага нацыянальнага мінулага і будучыні. З такой мэтай восенню 1948 г., па дарозе ў Шчэцін, спыніўся ў Познані і ў студэнцкім інтэрнаце адшукаў Пятра Сіповіча, адрас якога атрымаў ад варшаўскіх марыянаў.

Спроба, аднак, была безвыніковая. Сіповіч расчароўваў — ён не верыў у магчымасць аднаўлення арганізаванай беларускай дзейнасці ў пасляваеннай Польшчы, не цікавіўся гэтым пытаннем і недаверліва ставіўся да мяне. Мы ні пра што не дамовіліся, не спадзяваліся на далейшы кантакт і разышліся, не пакідаючы сваіх адрасоў ці іншых каардынатаў. Я зноў заставаўся сам.

Усё ж не толькі я шукаў аднадумцаў. Успомню цікавае здарэнне, якое, адпаведна зашыфраванае, апісаў у сваім дзённіку. На пачатку 1951 г. прыбыў у Варшаву мой шчэцінскі калега Фелікс Мілішэўскі, уладкаваўся на працу, жыў у найманым пакойчыку і час ад часу сустракаўся са мною. Ведаў, што да вайны

жыў ён у Заходняй Беларусі, але калі і як апынуўся ў Польшчы, я не ведаў і не распытваў. Урэшце, гэта мяне не асабліва цікавіла — здавалася, Фелюсь нічым не адрозніваўся ад польскіх калегаў. Нашы сустрэчы адбываліся на яго просьбу, але размаўлялі мы пра бягучыя бытавыя справы, што было нецікава і лічылася дарэмнай стратай часу.

Пад канец траўня 1951 г. Фелюсь запрасіў мяне на малую сяброўскую сустрэчу. Былі там ягоная зямлячка і наш шчэцінскі калега Генік Канопка. Фелюсь не прадставіў дзяўчыну, а яна сама таксама не назвала свайго імя і прозвішча, адно толькі, што

25. Сядзяць (злева направа): Юры Туронак, незнаёмая з-над Нёмана і Фелікс Мілішэўскі. Варшава, травень 1951 г.

паходзіць з-над берагоў Нёмана. Размаўлялі мы папольску, але неўзабаве дзяўчына пачала ўспамінаць Беларусь і нацыянальныя падзеі пад час нямецкай акупацыі, у прыватнасці распаўсюджанне беларускай мовы, школьніцтва і выхаваўчую ролю Саюза беларускай моладзі, што выклікала небывалы да гэтага часу ўздым нацыянальнай актыўнасці юнакоў і юначак. Урэшце праспявала з нармальным беларускім вымаўленнем вядомую песню „Люблю мой край, старонку гэту... люблю народ свой беларускі...”.

Гэта выклікала незвычайнае ўражанне. Я лічыў, што іду на сустрэчу з польскімі сябрамі Фелюся, тым часам словы і песня незнаёмай дзяўчыны дазвалялі думаць, што сустрэўся з заканспіраванымі беларусамі, хутчэй за ўсё з нядаўнімі дзеячамі Саюза беларускай моладзі, якія, пазбягаючы савецкага „вызвалення”, апынуліся ў Польшчы. Паколькі нічога іншага не мог хутка прыдумаць, узамен адспяваў запомненую з дзяцінства песню, якую лічыў адпаведнай наднёманскаму паходжанню дзяўчыны:

Ах ты, Нёман-рака, ці ты думаў, ці сніў,
Як слязу мужыка ў свае воды лавіў,

Як стаяў над табой сын нядолі худы
І над цёмнай вадой пяў песні жалыбы:

Што ўзідзе пара, знемажэнне міне,
Адраджэння зара над народам блісне

І з балючых грудзей Беларусі дзяцей
Над табой загудзе песня вольных людзей.

Так без лішніх нацыянальных дэкларацый мы знаёміліся, выказвалі свае пачуцці і адносіны да бе-

ларускай справы. Апошнія словы маёй песні дзяўчына і Фелюсь скаментавалі з жалем: „Ой, наўрад ці загудзе тая песня, ці блісне пара Адраджэння — былое не вернецца і нам, відаць, дэвядзецца быць палякамі...”. Пра перспектывы і магчымасці аднаўлення беларускага руху не было гутаркі — мае суразмоўцы не мелі на тое надзеі і адвагі.

Цяжка было ацаніць вынікі сустрэчы. Мне было ясна, што Фелюсь імкнуўся пазнаёміць мяне з былымі дзеячамі СБМ, на што, магчыма, паўплывалі некаторыя мае выказванні пад час нашых сустрэч у Шчэціне і Варшаве, якія Фелюсь беспамылкова расшыфроўваў і пры ўсёй неабходнай канспірацыі ставіўся да мяне з даверам.

Неўзабаве сустрэліся мы зноў на лясной экскурсіі, гэтым разам з удзелам незнаёмых сяброў Фелюся, што не спрыяла працягванню хвалюючых дыскусій. Гэта была апошняя сустрэча. Пра нейкі час Фелюся не стала. Мне так і не пашанцавала даведацца прычыну яго знікнення — у першыя 1950-я г. розныя варыянты былі магчымыя. Таксама абарвалася сувязь з незабыўнай дзяўчынай. Засталіся толькі мае дзённікавыя запіскі і два здымкі з нашых сустрэч. Праз паўстагоддзя, калі атрымаў здымак групы наваградскіх кіраўнічак СБМ, угледзеў на ім адну падобную да гэтай дзяўчыны, што пацвердзіла маё меркаванне пра яе як пра дзяячку гэтай моладзевай арганізацыі.

Сустрэчы з Фелікам і незнаёмай дзяўчынай былі першым наглядным прыкладам завяршэння на тэрыторыі Польшчы СБМаўскай эпопеі. Яны паказалі, што нягледзячы на хлуслівую савецкую прапаганду, ганенні, арышты і марныя асабістыя перспектывы, выхаванцы СБМ надалей жылі яго ідэаламі, намагаліся пакінуць для гісторыі сведчанне пра сваю дзейнасць у Беларусі. Гэта ўжо тады выклікала

маю цікаvasць да гэтага руху моладзі, які праз гады адлюстравала кніга „Людзі СБМ”.

Восенню 1953 г. на пасяджэнні кафедры эканамічнай геаграфіі адзін асістэнт паведаміў, што ўжо некалькі гадоў працуюць на Беласточчыне адноўленыя беларускія школы. Пра гэта я тады яшчэ не ведаў і рашыў, што менавіта там, на Беласточчыне, павінен працягваць мае пошукі. Забяспечыўся дакументамі, неабходнымі для прабывання ў прыгранічнай паласе, і ў снежні 1953 г. паехаў у Бела-вежу. Уражвала прырода і беларуская мова, якой карысталіся людзі, нават міліцыянеры, на вуліцах пасёлка і ў цягніку.

У Бела-вежскім нацыянальным парку быў пабудаваны яшчэ ў царскія часы невялікі дом, у якім можна было прыпыніцца на некалькі дзён. Тут праводзіў свае адпачынку летам 1954 і 1955 г. З Бела-вежы зручна было даязджаць цягніком ці аўтобусам у Гайнаўку і Бельск, дзе існавалі сярэднія агульнаадукацыйныя школы, у якіх вывучалася беларуская мова. Там пазнаёміўся з іх дырэктарамі Сяргеем Сарокам і Яраславам Кастыцэвічам і настаўнікамі беларускай мовы Нінай Лебядзінскай і Ільёй Бернатам.

Кніг, якія я шукаў, яны не мелі, але параілі звярнуцца да Васіля Літвінчыка — кіраўніка кнігарні ў Беластоку. Ён пасля вайны працаваў у беларускай школе і гімназіі ў Гайнаўцы, апавядаў пра іх ліквідацыю польскімі ўладамі ў 1946 г., але пра сваю ранейшую дзейнасць гаварыць не хацеў. Шмат пазней я даведаўся, што пад час нямецкай акупацыі той самы Літвінчык быў кіраўніком беларускай школы ў Варшаве, а ў тагачасных умовах гэтая акалічнасць была яму вельмі невыгоднай.

Літвінчыў хацеў задаволіць маю цікаvasць беларускай праблематыкай і таму рэкамендаваў су-

стрэцца з Піліпам Кізевічам у Беластоку, якому паведаміў пра мае зацікаўленні. Нарэшце я ўжо ведаў некалькіх чалавек, з якімі мог абмяркоўваць пытанні актуальнай і перспектыўнай дзейнасці на Беласточчыне.

Пытанне аднаўлення беларускага руху ў пасляваеннай Польшчы ўсё яшчэ чакае саліднай падрабязнай распрацоўкі. Спасылкі некаторых аўтараў на тое, што яго пачаткам было аднаўленне ў 1949 г. беларускага школьніцтва на Беласточчыне, не пераконваюць, бо яно было вынікам рашэння ЦК ПАРП і яшчэ пры жыцці Сталіна ажыццяўлялася партыйным апаратам і адміністрацыяй. Таму нельга згадзіцца з выказваннямі, што аднаўленне руху ў сярэдзіне 1950-х г. было вынікам стыхійнага росту грамадскай актыўнасці паасобных дзеячаў ці іх груповак. Ажыўленне руху інспіравалі партыйныя ўлады.

Як выявіў Яўген Мірановіч, летам 1955 г. у ЦК ПАРП пачалася падрыхтоўка стварэння беларускай арганізацыі, вынікам чаго была серыя мерапрыемстваў, якія асуджалі канцэпцыю аднанацыянальнай дзяржавы і прапагандавалі новыя пазітыўныя адносіны да нацыянальных меншасцяў.

8 і 10 верасня 1955 г. у цэнтральным партыйным органе „Трыбуна Люду” былі апублікаваны два прынцыповыя артыкулы Ежы Равіча пра беларусаў у Польшчы „Droga do wspólnej sprawy” і „Nowym totem”, у якіх асуджаліся шавіністычныя дзеянні польскіх улад і падполля ў першыя пасляваенныя гады і пастулявалася неабходнасць выпраўлення дапушчаных тады памылак у нацыянальнай палітыцы.

14 верасня польскае радыё транслявала з Лодзі канцэрт беларускіх песень у выкананні ансамбля Цюкшы, арганізаваліся розныя імпрэзы, між іншым, адбываўся ў Варшаве Сусветны фестываль

моладзі і Дажынкі, у рамках якіх бадай упершыню пасля вайны выступілі беларускія гурткі мастацкай самадзейнасці з Беласточчыны.

Аднак найбольшую ролю ў ажыўленні беларускай справы адыгралі Дні беларускай культуры, якія адбываліся ў кастрычніку 1955 г. у Варшаве, Беластоку і некаторых іншых гарадах. Выступала група беларускіх пісьменнікаў — Броўка, Танк, Куляшоў, Пестрак, Брыль і Шамякін, а акцёры мінскага Купалаўскага тэатра паказалі некалькі сваіх п'ес. Беларускіх гасцей віталі плакаты ў вітрынах магазінаў на вуліцы Новы Свят: „Pozdrawiamy bratnią Białoruś”, „Niech żyje przyjaźń polsko-białoruska” і падобныя.

Пад час гэтых урачыстасцяў пазнаёміўся з Янінай Гайлевіч, радавітай варшавянкай, якая ў гады нямецкай акупацыі вучылася ў беларускай пачатковай школе ў Варшаве і захавала апаленыя паўстаннем 1944 г. некаторыя падручнікі і шыткі.

Арганізаваныя ўладамі прапагандысцкія мерапрыемствы выклікалі шчыры энтузіязм і пачуцці нацыянальнага гонару польскіх беларусаў, будзілі іх з пасляваеннага летаргічнага сну. На гэта паказвалі між іншым цёплыя іх водгукі, напісаныя на незабытай беларускай мове ў кнізе ўспамінаў Купалаўскага тэатра.

Але выступленні харавых калектываў з Гарадка і Орлі на варшаўскім Марыенштаце публіка ўспрымала па-рознаму. Акрамя звычайнай цікавасці — адкуль раптам з'явіліся гэтыя польскія беларусы? — гучалі насмешкі з іх расійскамоўнага рэпертуару. Вельмі непрыемна было слухаць, як нашы самадзейнікі, замест прапаганды беларускай песні, мучыліся з расійшчынай, з якой пасмяяліся б масквічы. Тады Ніна Мушынская з Гарадка прадэманстравала сваю рускую частушку („...растут блоки в Белостоке, да и фабрики при том...”).

У студзені 1956 г. адведаў Піліпа Кізевіча ў Бела-стоку. Маючы вопыт шматгадовай дзейнасці ў Тава-рыстве беларускай школы і іншых заходнебеларускіх арганізацыях, ён крытычна ацэньваў гэтую пра-пагандысцкую шуміху і падкрэсліў, што прыго-жыя дэкларацыі не могуць абяцаць поспеху ў аднаўленні беларускага руху на Беласточчыне, па-куль не будуць створаны новыя кадры ідэйных і кваліфікаваных дзеячаў. „Такіх кадраў у нас пакуль што няма, — працягваў Кізевіч, — таму ўсю рабо-ту трэба пачынаць ад іх узгадавання”. Ён заклікаў мяне ўключыцца ў падрыхтоўку надзейных дзеячаў і прасіў накіроўваць яму адпаведных кандыдатаў.

Аднак не толькі мы пра гэта думалі. Падрыхтоўкай кіраўнічых кадраў для беларускай арганізацыі займаліся таксама партыйныя і дзяржаўныя ор-ганы, у прыватнасці служба бяспекі. Праўда, яны інспіравалі стварэнне гэтай арганізацыі, але не хацелі выпусціць яе з-пад свайго кантролю, і таму ў пошуках будучых дзеячаў загадзя фільтравалі кандыдатаў, гатовых забяспечыць палітычныя інтарэсы ўлад на беларускім „участку”.

У кастрычніку 1955 г. быў ужо вызначаны ў Бе-ластоку склад кіраўнічага органа арганізацыі, хаця яшчэ не было рашэння пра яе назву і пра тое, ці бу-дзе яна фармальна самастойнай, ці філіялам Тава-рыства польска-савецкай дружбы. У гэтым кантэксце не было для мяне нечаканым зацікаўленне адпавед-ных улад і маёй асобай.

Наведаў мяне ў фірме ЦІЭХ у 1953 г. Пётр Сіповіч, з якім каля пяці гадоў не было ніякіх кантактаў. Я наіўна здзівіўся, адкуль ён ведае, дзе я працую, але Сіповіч не хацеў пра гэта гаварыць. Гэтым ра-зам ён прыкідваўся вялікім патрыётам Беларусі, ганарыўся сваім братам Чаславам, які жыве ў Лонда-не, распытваў мяне пра майго бацьку, заняткі і на-

меры. Сіповіч заглядаў да мяне даволі часта, рабіў здымкі і толькі праз некалькі гадоў, моцна вышпіўшы, прызнаўся, што працуе для службы бяспекі.

Дарэчы, Сіповіч быў не адзін. У 1954 г. наведаў мяне нібыта службовец Гарадской управы. Ён імкнуўся высветліць мае паводзіны ў час нямецкай акупацыі, пытаўся, чым я тады займаўся, да якіх беларускіх арганізацый належаў, ці мяняў прозвішча і да т. п., на што я ўпэўнена адказваў, што вучыўся ў школе і гімназіі, прозвішча не мяняў, а беларускіх арганізацый у Літве не было, і таму не мог да іх належаць. А ўвогуле мне тады было 12–15 гадоў, што толькі расмяшыла службоўца.

Зацікаўленне невядомых мне органаў выклікала таксама мая даследчыцкая дзейнасць. Адночы ў 1954 г., калі ў бібліятэцы Галоўнага статыстычнага ўпраўлення я папрасіў некаторыя кнігі, якімі нядаўна карыстаўся, нявопытная бібліятэкарка прасіла прыйсці праз некалькі дзён і паведаміла, што яны зараз у дырэктара, якому цікава, якімі кнігамі я карыстаюся.

2 жніўня 1955 г. пазваніў мне нейкі незнаёмы. Ён сказаў, што з'яўляецца начальнікам аддзялення гарадской міліцыі і цікавіцца новымі выданнямі кніг па гісторыі і геаграфіі Беларусі. Фармальна запытанне не было нічым асаблівым, але я ўсё ж задумаўся, адкуль гэты нібыта міліцыянер ведаў пра мае зацікаўленні. Праз некалькі месяцаў нейкі службовец наведаў насельнікаў дома ў Рэмбертове, у якім я жыў, і без мяне распытваў пра мае паводзіны, пра што яны неадкладна мне паведамілі.

Аднак найбольш цікавай была акалічнасць майго ўключэння ў падрыхтоўку заснавання беларускай арганізацыі ў Варшаве. На пачатку 1956 г. гэтым пытаннем займалася некалькі маладых хлопцаў, якіх я не ведаў і якія не ведалі мяне. Таксама не ведалі

яны Сіповіча і Кізевіча, якія маглі б мяне рэкамендаваць. І вось раптам у студзені 1956 г. зайшоў да мяне ў ЦЭХ, дзе я яшчэ працаваў, нейкі незнаёмы чарнявы хлопец, прывітаўся гучным „Добры дзень” і паведаміў, што пасылае яго „душа беларускага руху ў Варшаве” Віктар Храноўскі, які запрашае мяне да супрацоўніцтва. Гэтым тады незнаёмым хлопцам быў Мацей Канапацкі.

23 сакавіка сустрэліся мы ў рэстаране „Сталіца”, з’елі яечню са шпінатам, пілі каву. Тады ўпершыню пазнаёміўся з Храноўскім, які ў 1954 г. закончыў вучобу ў Ленінградзе і працаваў у Планавай камісіі ў Варшаве. Паходзіў ён з вёскі Дзернякова Беластоцкага павета. На яго просьбу падрыхтаваў даклад аб эканамічным развіцці Беларускай ССР, з якім 14 красавіка выступіў на сустрэчы са студэнтамі ў клубе Таварыства польска-савецкай дружбы на Крэдытовай вуліцы.

У віры заняткаў я не пытаў Храноўскага, як ён даведаўся пра маё існаванне і зацікаўленне эканомікай Беларусі. Дарэчы, асаблівай патрэбы на тое не было. Неўзабаве пачаў прыходзіць на пасяджэнні ініцыятыўнай групы, якія пераважна адбываліся на кватэры Віктара Лэпкоўскага, ранейшага штатнага функцыянера Службы бяспекі ПНР. Гэтага было дастаткова — я зразумеў, што мае каардынаты з адпаведнай рэкамендацыяй Лэпкоўскі атрымаў з органаў бяспекі, якія цікавіліся працэсам заснавання нашай варшаўскай арганізацыі. Відаць, варшаўскія спецслужбы палічылі мяне цяжкім.

Неабходна было асэнсаваць новае становішча. Я амаль нічога не ведаў пра членаў ініцыятыўнай групы. Акрамя Храноўскага і Лэпкоўскага дзейнічалі Анатоль Якаўлюк, здаецца, асістэнт Палітэхнікі, Васіль Місеюк, студэнт Юрка Бусловіч, Янка Рубчэўскі і, магчыма, яшчэ іншыя. Бадай усе былі

звязаныя з Рускім культурна-асветным таварыствам, а новую беларускую арганізацыю ўяўлялі хутчэй за ўсё нечым накшталт ідэйнага філіяла рускай. Няцяжка было здагадацца, што кіруюць імі знешнія сілы. Сваіх поглядаў на беларускае пытанне яны не выяўлялі, магчыма, задавальняліся канцэпцыяй адзінай непадзельнай Русі. У гэтым асяроддзі я быў чужы, але патрэбны, бо ў адрозненне ад іх лепш ведаў беларускую мову. Відаць таму называлі мяне „грамацеем”.

„Апека” Службы бяспекі не асабліва хвалявала. Пачынаючы дзейнічаць на беларускай ніве, я не сумняваўся, што ці не ва ўсіх краінах свету нацыянальныя меншасці заўсёды падлягалі наглядку дзяржаўных спецслужбаў. У нашым жа выпадку істотнае значэнне мела несправядлівае вырашэнне тэрытарыяльнага пытання, у выніку чаго ўсходняя Беласточчына з яе пераважна беларускім насельніцтвам была перададзена Польшчы. Польскія ўлады ведалі пра пасляваенныя ініцыятывы беларусаў выправіць гэтае становішча шляхам адпаведнай карэкцыі граніцы і імкнуліся прадухіліць падобныя спробы ў будучыні.

Такім чынам, нагляд органаў бяспекі над беларускім рухам, які ўзнікаў у ПНР, быў, з пункту гледжання інтарэсаў гэтай дзяржавы, апраўданы, і нам неабходна было з гэтым лічыцца. І хоць тая „апека” была нам прыказкавай косткаю ў горле, кантраляваная ўладамі арганізацыя стварала немалыя магчымасці развіцця асветна-культурнай дзейнасці і іншых мерапрыемстваў, якія спрыялі росту нацыянальнай самасвядомасці беларускага насельніцтва.

Таму з задавальненнем успрыняў вестку аб заснаванні 26 лютага 1956 г. Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Беластоку, выпуску штотыднёвіка „Ніва” і нягледзячы на розныя

засцярогі ўключыўся ў падрыхтоўку заснавання аддзела БГКТ у Варшаве з надзеяй на паступовую элімінацыю ўплываў радзімых русафілаў.

У красавіку і на пачатку траўня мы рыхтавалі ўстаноўчы сход. Разам з Храноўскім апрацавалі тэкст даклада, напісаў на яго просьбу тэксты выступлення будучых кіраўнікоў праўлення аддзела — Якаўлюка і Храноўскага, напісаў у „Ніву” перадз’ездаўскі інфармацыйны артыкул. Разам абмяркоўвалі задачы, напрамкі дзейнасці. Храноўскі прапанаваў мне функцыю сакратара праўлення, але Місеюк выступіў да мяне з прэтэнзіяй за незадавальняючае, на яго думку, прадстаўленне ў згаданым артыкуле „кроўных сувязяў” з Рускім таварыствам і бурчаў: „Мы (!) зробім цябе не сакратаром, а касірам”. Ніхто, аднак, не спяшаўся да канкрэтнай працы, і спрэчак пра персанальны склад праўлення не было.

13 траўня 1956 г. у зале Таварыства польска-савецкай дружбы адбыўся ўстаноўчы сход Варшаўскага аддзела БГКТ. Прысутнічала каля сотні чалавек. Сход адкрыў Храноўскі, кіраваў ім Якаўлюк, які запрасіў у прэзідыум прадстаўнікоў арганізацыі савецкіх грамадзян (Шпак), Галоўнага праўлення БГКТ (Казёл, Валкавыцкі), Рускага таварыства (Пісарэвіч), аргкамітэта Украінскага таварыства (Макух). Русь поўная! У дыскусіі выступіла 14 чалавек, у тым ліку толькі дзве непланаваныя асобы. Гаварылі пра будучую працу, бібліятэку, хор, пра беларускую філалогію, сувязі з БССР. Пісарэвіч заявіў, што ён беларус, звязаны з рускай культурай, і заклікаў „не вступать на путь разрыва”. Яго гора ча падтрымаў Місеюк. Дыскусія прайшла гладка, па плане. Нейкая пажылая дамачка: „Скажыце, чаму здесь все по-украински говорят?”.

Выбіраецца праўленне аддзела: старшыня Якаўлюк, сакратар — Храноўскі, касір — Туронак і

рэвізійная камісія: Лэпкоўскі, Бусловіч, Каліцкая. Вечарам выступіў хор з Гарадка, прысутнічала каля 300 чалавек — будзе з кім працаваць.

У коле дзейнасці БГКТ

Варшаўскі аддзел БГКТ заснаваны, але ўсё іншае пакуль што застаецца па-ранейшаму. Няма памяшкання і адраса, без якога нельга аформіць рэгістрацыю аддзела і пачынаць дзейнасць. Сустрэкаюся з Якаўлюком і Храноўскім, аднак яны, акрамя добрых парад, не знаходзяць часу на выкананне найбольш тэрміновых задач: атрыманне памяшкання і арганізацыю ў Варшаўскім універсітэце кафедры беларускай філалогіі.

Аднак час не марудзіць. Еду ў Беласток, дастаю ад кіраўнікоў Галоўнага праўлення БГКТ Аляксандра Давідзюка і Аляксея Казла неабходныя паперы і пачынаю наведваць кампетэнтныя партыйныя і адміністрацыйныя ўстановы — Цэнтральны камітэт ПАРП, міністэрства ўнутраных спраў, вышэйшай адукацыі і інш. Усюды ставяцца прыхільна, абяцаюць задаволіць нашы патрэбы, але просяць цярпліва чакаць. Дапамагае мне Віктар Лэпкоўскі, які аказаўся салідным супрацоўнікам. Ён ніколі не адмаўляўся, знаходзіў час на выкананне такой ці іншай маёй просьбы.

Шкада часу і паперы на падрабязнае апісанне нястомных клапатлівых захадаў, якія цягнуліся некалькі месяцаў. Нарэшце 6 верасня Рада міністраў дала ордэр на атрыманне двухпакаёвага памяшкання на вуліцы Сенатарскай 8. Памяшканне было невялікае (каля 50 кв. м), але знаходзілася ў выгодным пункце горада, непадалёк ад Старога Места і падабалася сябрам і беластоцкім кіраўнікам.

26. Устаноўчы сход Варшаўскага аддзела БГКТ 13.05.1956 г. Справа налева: Юры Бусловіч (на трыбуне), Макух, Георгі Валкавыцкі, Анатоль Якаўлюк, Віктар Храноўскі і два невядомыя.

27. Старшыня Варшаўскага аддзела БГКТ Юры Туронак вітае старшыню даваеннага Асветнага таварыства беларусаў Варшавы Язэпа Гапановіча. 1957 г.

Неадкладна з Лэпкоўскім пачалі яго абсталёўваць — за атрымання з Галоўнага праўлення грошы купілі столікі і крэслы, а з ліквідаванай моладзевай арганізацыі атрымалі шафу і пісьмовы стол. Праз нейкі час абсталявалі шафы на кніжкі, з Беластока атрымалі радыёлу і друкарскія машынкі, а з Мінска — музычныя інструменты. Храноўскі заняўся дэкарацыяй памяшкання. Можна было пачынаць дзейнасць.

Крыху зацягнулася арганізацыя кафедры беларускай філалогіі. Яе кіраўніком была прызначана прафесар Антаніна Яблонская, якая прыцягнула да супрацоўніцтва абсалвентку Мінскага ўніверсітэта Ліду Базылюк і праз нейкі час — Аляксандра Баршчэўскага з Лодзі. Рэкрутацыяй студэнтаў займаліся ГП БГКТ і дырэкцыі ліцэяў у Бельску і Гайнаўцы. Нарэшце, пасля доўгіх старанняў і з дапамогай пасольства ССРСР, 16 кастрычніка 1956 г. прыбылі з Мінска прафесары Мікалай Бірыла і

28. Мікалай Ждановіч пасля выступлення хору Варшаўскага аддзела БГКТ. 1957 г.

Васіль Тарасаў — выкладчыкі беларускай мовы і гісторыі літаратуры. На вакзале сустрэлі іх прафесар Яблонская, прадстаўнікі міністэрства ўнутраных спраў, ад БГКТ — Якаўлюк і я, таксама студэнткі Ганна Багроўская, Оля Федаровіч, Валя Амельянчук і Надзя Васілюк.

Пасля сустрэчы з палёгкай запісаў у сваім дзённіку: „План выкананы на 100% — маем памяшканне і філалогію”.

5 кастрычніка ўпершыню на Сенатарскай вуліцы адбыўся сход актыву. Якаўлюк і Храноўскі, якія ўжо 28 верасня адмовіліся ад сваіх функцый, прапанавалі рэарганізацыю праўлення аддзела. Пасля дыскусіі было выбрана новае кіраўніцтва аддзела. У склад праўлення ўвайшлі: Юры Туронак — старшыня, Віктар Лэпкоўскі — намеснік старшыні, Яніна Гайлевіч — сакратар, Юры Бусловіч і Віктар Швед — члены праўлення.

Рэвізійную камісію ўзначаліў Анатоль Якаўлюк, яе членамі былі Віктар Храноўскі і Ніна Каліцкая.

Выбары новага праўлення адбыліся свабодна, без ніякіх указанняў улад ці ГП БГКТ. Найважнейшым крытэрыем выбару была гатоўнасць паасобных людзей да грамадскай працы і вопыт супрацоўніцтва з імі пасля заснавання аддзела. Але мы яшчэ недастаткова ведалі нашы патрэбы і магчымасці. Так, пасля рэарганізацыі я рэдка сустракаў Якаўлюка і Храноўскага, якія праз нейкі час пераехалі на працу ў Беласток. Мала падрыхтаванай і ініцыятыўнай аказалася Гайлевіч, затое прыбывалі іншыя актывісты, між іншых Пётр Ластаўка, Стася Колей і Янка Рубчэўскі, якія неўзабаве былі кааптаваны ў склад праўлення.

З восені 1956 г. паступова раслі рады нашай арганізацыі. Цікавілі мяне перш за ўсё старэйшыя варшавякі — дзеячы варшаўскіх беларускіх арга-

29. Пётр Сіповіч дэкламуе верш „Жыве Беларусь” Наталлі Арсенневай. 1957 г.

нізацый у даваенныя і ваенныя гады: Язэп Гапановіч, Пётр Ластаўка, Мікалай Ждановіч, Баляслаў Манкевіч, Зофія Дабрынская і іншыя, якія даволі часта бывалі ў таварыстве і ўдзельнічалі ў розных мерапрыемствах

Ждановіч ужо пры першай сустрэчы лаяльна паведаміў, што ў час нямецкай акупацыі працаваў у Беларускам камітэце ў Варшаве і прапанаваў арганізаваць хор, якім гатовы быў заняцца. Іншыя „старажылы” спачатку пра сябе гаварылі мала, але з ростам даверу да мяне паступова раскрывалі свае біяграфічныя таямніцы.

Легендай быў Гапановіч. Ён ужо з 1912 г. удзельнічаў у працы розных беларускіх арганізацый у Варшаве, да таго ведаў майго бацьку, з якім нейкі час супрацоўнічаў у Вільні. Гапановіч спяваў у нашым хоры, перадаў таварыству некалькі старых беларускіх кніг, а Універсітэцкай бібліятэцы — амаль

камплекты берлінскай газеты „Раніца” за 1942–1944 г., якімі я пазней паспяхова карыстаўся.

Манкевіч, які ў міжваенныя гады ўцёк праз „зьялёную граніцу” з роднага Койданава ў Польшчу, пад час нямецкай акупацыі працаваў у дэлегатуры Беларускага камітэта ў Белай Падляшскай, а пасля вайны — у варшаўскім Выдавецтве школьных падручнікаў.

Ластаўка паходзіў з Дзісеншчыны, адкуль пасля ліквідацыі БСР Грамады пераехаў у Варшаву. У сярэдзіне 1930-х г. арганізаваў беларускае асветнае таварыства, а ў час нямецкай акупацыі дзейнічаў у Беларускім камітэце і кіраваў ягонаю філіяй у Забалотці над Бугам. Камплектаваў беларускія кнігі і даваенныя часопісы, нямала якіх меў у сваёй бібліятэцы.

Бадай найбольш канспіравалася Дабрынская. Да вайны яна працавала настаўніцай на Ашмяншчыне, выйшла замуж і пераехала ў Варшаву. Тут у час нямецкай акупацыі настаўнічала ў беларускай школе, дзейнічала ў Беларускім камітэце, супрацоўнічала з Янкам Станкевічам і польскім падполлем. Нямала звестак пра яе дзейнасць пазней выявіў у архівах, аднак не змог расшыфраваць да канца яе палітычнага аблічча і дзейнасці.

Старэйшыя варшавякі ахвотна ўдзельнічалі ў нашых імпрэзах і дапамагалі дзейнасці таварыства, аднак некаторыя (Гапановіч і Ждановіч) не падпісалі членскіх дэкларацый і фармальна не былі членамі БГКТ. Іх скупыя звесткі падагравалі маю цікавасць да гісторыі беларускага руху ў Варшаве, але на той час я яшчэ не думаў займацца яго распрацоўкай і не выкарыстоўваў іх успамінаў (акрамя Дабрынскай і Ждановіча), не калекцыянаваў дакументаў і здымкаў. На гэта прыйшла пара пазней, калі яны ўжо назаўсёды ад нас адыходзілі. Толькі адзін

30. Сустрэча з Гаўрылам Верасавым у Варшаве. Злева направа: Г. Верасаў, Янка Брыль, Юры Туронак, Віктар Храноўскі, невядомы. Верасень 1956 г.

31. Злева направа: Пётр Ластаўка, невядомы, Віктар Лэпкоўскі, Юры Туронак. Беласток, верасень 1957 г.

Ластаўка пакінуў свой аб'ёмісты тэкст пра гісторыю беларускага руху ў Варшаве, які пасля ягонаў смерці быў апублікаваны ў беластоцкім „Беларускім календары” на 1980 год.

Асноўнай задачай нашай арганізацыі я лічыў працу з моладдзю, ад нацыянальнага стаўлення якой у многім залежала будучыня руху на Беластоцчыне. Пераважную яе частку складалі студэнты розных вышэйшых навучальных устаноў, некаторыя працавалі на варшаўскіх прадпрыемствах. Бадай усе паходзілі з беларускіх вёсак Беластоцчыны, вырасталі ў прымітыўных умовах, вучыліся пасля вайны і ўжо не адчувалі кроўнай сувязі з Беларуссю і яе народам. Іх нацыянальную (?) адметнасць абумоўлівала праваслаўнае веравызнанне і традыцыя, а асноўным імкненнем было лепшае жыццё ў горадзе. У такім становішчы для многіх юнакоў і дзяўчат беларускае нацыянальнае пытанне мела другараднае значэнне, не было іх жыццёвым арыенцірам.

Такое стаўленне выкарыстоўвалі кіраўнікі Рускага культурна-асветнага таварыства (РКАТ), што спачатку стварала немалыя праблемы ў нашай дзейнасці. Яшчэ да заснавання БГКТ частка маладых студэнтаў гуртавалася ў РКАТ і падпадала пад уздзеянне рускай культуры і ідэалогіі адзінай непадзельнай Русі. Усё ж у польскіх умовах кіраўнікі Рускага таварыства не пераацэньвалі значэння гэтай ідэалагічнай аргументацыі і прыстасоўвалі іншыя сродкі для прыцягнення нашай моладзі. Восенню 1956 г. яны стварылі стыпендыяльны фонд для немаможных студэнтаў, якія ўдзельнічалі ў мерапрыемствах РКАТ, і на вуліцы Кракаўскае Прадмесце, непадалёк ад нашага таварыства, адкрылі моладзевы клуб і арганізоўвалі розныя імпрэзы, якія павінны былі прывабліваць праваслаўную беларускую і ўкраінскую моладзь.

На пачатку лістапада 1956 г. прадстаўнікі БГКТ Лэпкоўскі, Швед і я сустрэліся з дзеячамі Украінскага таварыства, спрабавалі наладзіць супрацоўніцтва, узгадніць тактыку да дзеянняў РКАТ. Аднак, хоць у многім мы і пагаджаліся, сустрэча была безвыніковая. Яе здамінавалі ўкраінскія прэтэнзіі да паўднёвых раёнаў Беласточчыны, пра што мы гаварыць не маглі і не хацелі. Усё ж 19 снежня ў клубе БГКТ мелася адбыцца сустрэча з прадстаўнікамі УСКТ і РКАТ для абмеркавання магчымасці ўзаемнага супрацоўніцтва. Але запрошаныя прадстаўнікі Рускага таварыства на сустрэчу не прыбылі. Яны фактычна не прызнавалі раўнапраўнымі беларускую і ўкраінскую арганізацыі і імкнуліся захоўваць над імі свой уяўны патэрналізм. „Братняе” змаганне за нешматлікія душы працягвалася, пакуль польскія ўлады не ліквідавалі РКАТ.

У выніку захадаў кіраўніцтва Рускага таварыства рэктар Варшаўскай праваслаўнай духоўнай семінарыі не дазволіў сваім студэнтам удзельнічаць у рэпетыцыях нашага хору. Гэта быў нечаканы і нядобра сумленны ўдар па важным участку нашай дзейнасці, які вымусіў мяне звярнуцца да мітрапаліта Макарыя. 26 кастрычніка я наведаў мітрапаліта і на недасканалай рускай мове спрабаваў растлумачыць непрыемнае пытанне. Аднак мітрапаліта Макарыя больш цікавілі нашы адносіны з украінцамі і на якой мове мы з імі гаворым. Я адказаў, што размаўляем на сваіх мовах і добра разумеемся, бо ўкраінская і беларуская мовы як сёстры.

Пачуўшы мой адказ, мітрапаліт неяк задумаўся і з таго часу пачаў гаварыць да мяне па-ўкраінску, а я да яго — па-беларуску. Магчыма, тады ў мітраполіі ўпершыню прагучала беларуская мова. Наша размова працягвалася 50 хвілін, што выклікала незадаволенасць чаргі людзей, якія дакалі аўдыенцыі. Вядо-

32. Дэлегаты II з'езда БККТ. Стаяць (злева направа): Піліп Кізевіч (у акуларах), Кастусь Майсёня, Юры Туронак, Віктар Швед, Васіль Літвінчык і іншыя. 1958 г.

33. На беларускім карнавальным балі ў Варшаве. Сядзяць (злева направа): Юры і Зіна Туронкі, Федзя Галёнка, Стася Колей. 1960-я г.

ма, справа семінарыстаў была вырашана паспяхова, і яны маглі прыходзіць на рэпетыцыі хору. А галасы мелі добрыя.

У лютым 1957 г. мітрапаліт Макарыў задаволіў другую нашу просьбу: дазволіў уключэнне беларускай мовы ў вучэбную праграму семінарыі. З пачаткам верасня пачалося яе вывучэнне, а выкладчык і семінарысты карысталіся нашай бібліятэкай. На пачатку красавіка 1957 г. дырэктар мітрапалічай канцылярыі айцец Неслухоўскі перадаў нам расійскамоўны тэкст велікоднага паслання мітрапаліта з просьбай тэрмінова перакласці яго на беларускую мову. Пераклад зрабілі каталічка Станіслава Колей і Мікалай Ждановіч, які быў лепш азнаёмлены з праваслаўнай тэрміналогіяй. 10 красавіка пазваніў айцец Неслухоўскі і ад імя мітрапаліта дзякаваў за добры пераклад, які ўжо друкаваўся.

Вырашэнне некаторых пытанняў на праваслаўным участку адбывалася хутка і паспяхова, што стрымлівала непрыхільныя дзеянні кіраўнікоў РККАТ, запачаткоўвала ідэйную пераарыентацыю яго прыхільнікаў і стварала надзею на беларусізацыю царкоўных практыкаў на Беласточчыне. Пра мае кантакты з мітрапалітам нехта паведаміў сакратару ГП Аляксею Казлу, які, як ваяўнічы атэіст, абураўся і хацеў выключыць мяне са складу праўлення аддзела, аднак замоўк пасля майго тлумачэння, што я асабіста не звязаны з Праваслаўнай царквой.

19–21 кастрычніка 1956 г. адбыўся восьмы пленум ЦК ПАРП, наступствы якога моцна непаколілі кіраўніцтва БГКТ. Вярнуўся да ўлады Гамулка, партыя дабівалася раўнапраўных адносін з Савецкім Саюзам, маршал Ракасоўскі, савецкія афіцэры і саветнікі органаў бяспекі вярталіся дамоў, а партыйны апарат ачышчаўся ад радзімых сталіністаў, сярод якіх было нямала беларусаў. На Беласточ-

34. Юры Туронак выступае на IV з'ездзе БГКТ у Беластоку. 1963 г.

чыне пашыраліся антысавецкія і антыбеларускія настроі і выступленні. Кіраўнік БГКТ Давідзюк і Казёл былі вымушаны склікаць пленарнае пасяджэнне Галоўнага праўлення і абмеркаваць абарончыя сродкі.

Пленум ГП, які адбыўся 25 лістапада 1956 г., накіраваў першаму сакратару ЦК Гамулку ліст з пералікам нашых праблем. Усе яны меліся быць вынікам антыбеларускіх дзеянняў польскіх шавіністаў, якія абвінавачваліся нават у тым, што бацькі не пасылаюць сваіх дзяцей на ўрокі беларускай мовы. Бедныя шавіністы маглі сабе пасмяяцца, а Гамулка не прыняў пасланцоў БГКТ. Невыпадкова апублікаваны 2 снежня ў „Ніве” скандальны ліст ніколі не перадрукоўваўся ў бэгакатоўскіх выданнях, не згадваў пра яго і Г. Валкавыцкі ў сваіх успамінах („Віры”, Беласток, 1991).

Барацьба апаратчыкаў беларускага паходжан-
ня за захаванне пасадаў і прывілеяў, па сутнасці, не
датычыла варшаўскага асяроддзя і, нягледзячы
на тагачасны хаос і шуміху, мы не адчулі асаблі-
вых цяжкасцяў у разгортванні дзейнасці. Многія
нашы студэнты асуджалі кансерватызм кіраўніцтва
БГКТ і ўключаліся ў аднаўленчы рух польскай мо-
ладзі. 5 снежня беларуская моладзь заснавала арга-
нізацыю, якая, на прапанову Пятра Сіповіча, назы-
валася Саюзам рэвалюцыйнай беларускай моладзі.
Была выбрана дэлегацыя на краёвую нараду моладзі
ў складзе: Пётр Сіповіч (старшыня), Мікола Матэй-
чук, Янка Хіліманюк, Віктар Лэпкоўскі, Ліза Вжэ-
цёнка і Віктар Швед.

Нарада з удзелам 1400 дэлегатаў пачалася
6 снежня ў варшаўскім Палацы культуры і навукі.
Паводле газеты „Sztandar Młodych” (7.12.1956) вы-
ступленне Сіповіча было адным з найцікавейшых.

35. Удзельнікі Навуковага гуртка БГКТ. Стаяць (злева напра-
ва): Вінцук Склубоўскі, Георгі Валкавыцкі, Мар'ян Пецюкевіч,
Альжбета Смулкова, Юры Туронак, Янка Зянюк, Міхась Кан-
драцюк. Беласток, 1975 г.

На другі дзень нарады нашы дэлегаты былі выбраны ў арганізацыйны камітэт краёвага Саюза рэвалюцыйнай моладзі, і на гэтым іх дзейнасць спынілася.

На хвалі „рэвалюцыйнай” шуміхі ў студзені 1957 г. наша таварыства наведаў нейкі пан Гембарскі (Gębarski), прадстаўнік нефармальнай групы польскіх дзеячаў, зацікаўленых развіццём дружалюбных адносін з беларусамі. Ён наведваў нас некалькі разоў, настойліва прапагандаваў аднаўленне старой канцэпцыі стварэння пад эгідай Польшчы блока нацый, які ўключаў бы Беларусь, Літву і Украіну, шукаў сярод нас прыхільнікаў, прапанаваў іх навучанне і засылку ў Беларусь, калі настане адпаведная пара.

Карыстаючыся часовай лібералізацыяй, Гембарскі імкнуўся распаўсюджаць свае ідэі ў друку. 7 красавіка 1957 г. варшаўскі тыднёвік „Kierunki” надрукаваў яго артыкул „Białorusini ginęli za naszą wolność”, аднак прапанаваны „Ніве” артыкул „Na przełomie” рэдакцыя не скарыстала і вярнула аўтару. У Варшаўскім аддзеле БГКТ ён не знайшоў прыхільнікаў, сустракаўся пераважна са Ждановічам. Мне не было вядома, пра што яны размаўлялі, хадзілі чуткі, што пасля вайны абодва былі арыштаваны польскай бяспекай. 2 ліпеня Гембарскі са Ждановічам хадзілі ў ЦК партыі, сустракаліся з Цеслікоўскай, і пасля яе павучання ён больш у нас не паказваўся.

Мінулі бурныя падзеі 1956 г., аднак мае спадзяванні на нармальнае развіццё дзейнасці не збываліся. Хор працаваў у прымітыўных умовах, у цесным памяшканні і без піяніна, што выклікала нервовасць Ждановіча і незадаволенасць харыстаў. Усё ж 17 сакавіка 1957 г. у зале Польшка-савецкага інстытута на вуліцы Фоксаль адбыўся першы кан-

36. На святкаванні гадавіны абвяшчэння БНР. Беласток, 1989 г.

цэрт, а цёплы прыём хору варшаўскай публікай сведчыў пра немалы поспех.

Вясной 1957 г. мы мелі ўжо каля тысячы кніг, атрыманых пераважна з Беларускага таварыства культурных сувязей з заганіцай, якімі карысталіся члены нашага таварыства і сімпатыкі. У 1958 г. пачаліся заняткі дыскусійнага клуба, якім кіраваў мастак Янка Анісеровіч. Даволі часта ладзіліся літаратурныя вечары, а ў іх ліку выступленні нашых паэтаў-пачаткоўцаў. Гэтым займаўся пераважна Віктар Швед.

Большае значэнне мелі вечары беларускай паэзіі і песні. Яны былі разлічаны на шырэйшую публіку і ладзіліся ў зале Таварыства польска-савецкай дружбы на Крэдытовай вуліцы з удзелам нашага хору, салістаў і дэкламатараў. Пасля іх заканчэння звычайна адбываліся танцы, працаваў буфет. Гэтыя мерапрыемствы карысталіся значным зацікаўленнем варшавякаў, між іншым, польскіх сімпатыкаў нашага таварыства. Яны прапагандавалі дзейнасць ма-

ладага беларускага таварыства, акрамя таго давалі невялікі фінансавы даход.

Тым часам дзяржаўныя датацыі для БГКТ былі недастатковыя, што значна абмяжоўвала магчымасці нашай дзейнасці. У гэтых умовах 4 сакавіка члены праўлення Варшаўскага аддзела БГКТ Туронак, Лэпкоўскі, Швед і Ластаўка, кіруючыся досведам іншых грамадскіх арганізацый, рашылі стварыць уласную эканамічную базу дзейнасці. Праз некалькі дзён я наведаў гарадское ўпраўленне прамысловасці, дзе паведамлілі аб гатоўнасці разгледзець гэтае пытанне, якое, аднак, павінна было падаць у пісьмовай форме Галоўнае праўленне БГКТ, а не ягоны аддзел.

Далейшай працэдурай займаўся Лэпкоўскі. Ён часта ездзіў у Беласток, абмяркоўваў фармальнасці з Давідзюком і Казлом, якія (пасля атрымання згоды міністэрства ўнутраных спраў) у лютым 1958 г. заснавалі праўленне прамыслова-гаспадарчай арганізацыі Бэтэска, дырэктарам якой прызначылі Лэпкоўскага. Бэтэска і яе дырэктар былі падпарадкаваны Галоўнаму праўленню БГКТ, але бюро гэтай арганізацыі знаходзілася ў Варшаве ў нашым памяшканні на Сенатарскай вуліцы. Лэпкоўскі дзейнічаў энергічна — неўзабаве Бэтэска арганізавала прадпрыемства пластмасавых вырабаў у Варшаве, пякарню ў Гайнаўцы і жвіроўні ў Краснянах і Дзернякове на Беласточчыне.

Не абышлося, аднак, без клопатаў. Пасля заснавання Бэтэскі і першых яе поспехаў у варшаўскім асяроддзі БГКТ пачалі ўзнікаць чуткі пра шматбачальныя перспектывы і даходы гэтай фірмы. Некаторым запахлі грошы, што выклікала імкненні ўдзельнічаць у прыбытковых інтарэсах, а таксама розныя падазрэнні і недавер да дырэктара Лэпкоўскага.

30 сакавіка 1958 г. адбыўся другі з'езд БГКТ. Здавалася, нішто не прадвяшчае нечаканасцей. На перадз'ездаўскім сходзе ў Варшаве былі выбраны дэлегаты нашага аддзела і ўзгоднена платформа выступленняў, якія павінны былі падтрымаць прапанаваныя беластоцкімі дзеячамі змены кіраўніцтва, арганізацыйнай структуры і праграмы дзейнасці БГКТ. Пазіцыю нашай дэлегацыі ўмацоўвала прызначэнне мяне ўпаўнаважаным кіраўніцтва БГКТ прадстаўляць усе інтарэсы таварыства ў Варшаве і на тэрыторыі Варшаўскага ваяводства, а таксама выбар мяне старшынёй з'езда.

З'езд прыняў прапанаваныя змены і выбраў у кіраўнічыя органы таварыства пяць нашых дэлегатаў: Уладзіміра Станкевіча старшынёй, Віктара Шведа — сакратаром Галоўнага праўлення і мяне — членам яго прэзідыума. Федзю Галёнку выбралі старшынёй рэвізійнай камісіі ГП БГКТ.

Пытанне Бэтэскі на з'ездзе не разглядалася, дарэчы, ніякія рашэнні не былі патрэбныя. Аднак, нягледзячы на ўзгодненую платформу выступленняў, два нашы дэлегаты спрабавалі выкарыстаць з'езд для выяўлення сваіх закідаў аб працы гэтай фірмы, але акрамя ўяўленняў і пажаданняў не мелі ніякіх аргументаў і сваё незадавальненне кіравалі супраць Лэпкоўскага і мяне, якія нібыта карыстаюцца дабрадзействамі Бэтэскі. Праўда, іх выступленні не паўплывалі на рашэнні з'езда, але пакінулі дрэннае ўражанне аб расколе сярод дэлегатаў Варшаўскага аддзела.

Неабякавым быў для нас выбар Шведа сакратаром Галоўнага праўлення. Ён неўзабаве пакінуў Варшаву і пераехаў у Беласток, дзе атрымаў пакой у памяшканні працаўнікоў ГП. Мы страцілі сумленнага і працавітага супрацоўніка, у выніку чаго наша актыўнасць крыху паслабела. Мела значэнне так-

37. Ля студэнцкага вогнішча ў Мельне. Травень 1989 г.

сама і нядобрая атмасфера, якая ўзнікла на фоне Бэтэскі.

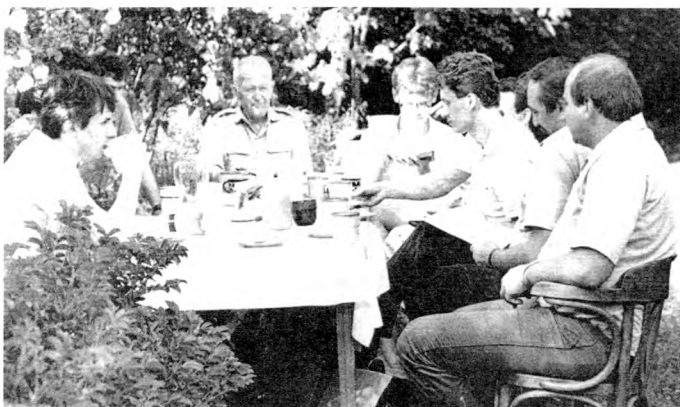
Неўзабаве вярнуўся з двухгадовай камандзіроўкі ў Бельгію Уладзімір Станкевіч і пачаў выконваць абавязкі старшыні ГП БГКТ. Пра яго дзейнасць на Беласточчыне я ведаў няшмат, але да мяне асабіста ён адносіўся прыхільна, хоць для Варшаўскага аддзела насталі не найлепшыя часы.

Станкевіч не ладзіў з Лэпкоўскім. Па-першае, ён не пераацэньваў ролі Бэтэскі, даходы якой нашае таварыства магло выкарыстоўваць толькі ў такой меры, якую дазваляў зацверджаны міністэрствам унутраных спраў бюджэт. Па-другое, паводле чутак, ён намагаўся выкарыстоўваць грошы Бэтэскі на розныя папойкі і іншыя нестатутныя патрэбы, з чым не пагаджаўся Лэпкоўскі. У выніку канфлікту на гэтым фоне ў палове снежня 1958 г. Станкевіч звольніў Лэпкоўскага з пасады дырэктара Бэтэскі, які, расчараваны, адмовіўся і ад дзейнасці ў Варшаўскім аддзеле БГКТ.

Новым дырэктарам быў прызначаны Ластаўка, які патрапіў пазбягаць канфліктаў са Станкевічам. Такім чынам цягам 1958 г. мы страцілі трох салідных супрацоўнікаў: Шведа, Лэпкоўскага і Ластаўку, які ўжо не меў часу на дзейнасць у Варшаўскім аддзеле. Праз год ці два быў звольнены з працы кіраўнік хору Ждановіч, магчыма, па прычыне яго дзейнасці ў Беларускам камітэце пад час нямецкай акупацыі. У 1958 г. Стася Колей выйшла замуж за Федзю Гайдучэню, праз год нарадзіла дачку, і на гэтым закончылася яе актыўнасць на грамадскай ніве. Адыход гэтых супрацоўнікаў паўплываў у 1959–1960 г. на аслабленне нашай дзейнасці, чаго не кампенсавала кааптацыя ў склад праўлення выпускніка Мінскага ўніверсітэта Рычарда Адамовіча, які пераехаў з Беларусі ў Польшчу.

Неўзабаве, аднак, становішча пачало паляпшацца. Пасля двухгадовага прабывання ў Беластоку Швед захацеў вярнуцца ў Варшаву і працаваць у нашым аддзеле. Паколькі сродкі на персанальныя расходы былі абмежаваныя, Станкевіч звольніў з працы Адамовіча і Гайлевіч і выручаныя такім чынам грошы прызначыў на заробак Шведа. Напрыканцы 1960 г. ён быў прызначаны інструктарам ГП у Варшаўскі аддзел. З гэтага часу ў нас склалася не тыповае становішча: было сваё праўленне і адначасова інструктар ГП, які, па сутнасці, быў незалежны ад праўлення аддзела. Аднак працаваў Швед самааддана і паспяхова, што вызвала мяне ад некаторых заняткаў. Прызначэнне і становішча Шведа не паўплывала на наша супрацоўніцтва і асабістыя адносіны.

На працягу амаль дзесяцігадовага кіраўніцтва Варшаўскім аддзелам БГКТ я нярэдка задумваўся надсэнсам нашай працы — на што мы аддаём свой час і энергію? Стандартныя ўстаноўкі стату-

38. Сход Беларускага клуба. Злева направа: Валік Сельвесюк, Юры Туронак, Алег Латышонак, Юры Каліна, Яўген і Антон Мірановічы. Супрасль, 1989 г.

та пра будаўніцтва сацыялізму як асноўнай задачы не задавальнялі — мы ж і без БГКТ з нейкім энтузіязмам яго будавалі. Затое пастаянны нагляд Галоўнага праўлення і кадравая карусель значна абмяжоўвалі магчымасці нацыянальнай выхаваўчай працы, адзіным эфектам якой, хоць не такім ужо і малым, было выкарыстанне беларускай мовы.

У такіх умовах няпроста было вызначыць і рэалізавацьсэнсоўную праграму дзейнасці, што таксама залежала ад колькасці і якасці яе адрасатаў. Колькасць членаў Варшаўскага аддзела была нешматлікая, а публікаваныя звесткі рэдка адлюстроўвалі яе фактычны стан. Паводле справаздачы, на канец 1963 г. у нас было 260 членаў, аднак зробленая тады верыфікацыя паказала, што амаль 120 пераважна маладых чалавек былі прыказкавымі „мёртвымі душамі” — адны былі ў Варшаве часова, а іншыя некалькі гадоў не паказваліся, не плацілі складчын і не заяўлялі пра сваё існаванне. Яны былі спісаныя з уліку, і на канец

1963 г. засталася толькі 143 члены. Цягам наступных гадоў іх колькасць паступова расла і на канец 1965 г. дасягнула 179, сярод якіх было 138 беларусаў (77%) і 41 паляк (23%).

Неаднародная нацыянальная структура ўскладняла працу. Акрамя прафесара Яблонскай члены польскай нацыянальнасці не ведалі беларускай мовы. Пераважную іх частку складалі працаўнікі Бэтэскі і ўдзельнікі хору, якія па розных прычынах нярэдка яго пакідалі. Гэтыя члены не цікавіліся беларускімі кніжкамі, не ўдзельнічалі ў занятках дыскусійнага клуба ці ў літаратурных вечарах і час ад часу прыходзілі па танцавальныя імпрэзы. Былі яны выпадковымі членамі, але калі плацілі складчыны, заставаліся ў ліку аддзела.

З ліку 138 беларусаў, згуртаваных на канец 1965 г. у нашым таварыстве, 53 члены (38%) мелі закончаную вышэйшую адукацыю. Яны жылі і працавалі ў Варшаве, мелі свае сем'і, былі найбольш стабільнай катэгорыяй членаў аддзела. Многія былі актыўнымі дзеячамі, працавалі ў кіраўнічых органах таварыства, удзельнічалі ў розных яго мерапрыемствах. На той час такімі былі: Янка Анісеровіч, Алесь Баршчэўскі, Янка Галубоўскі, Федзя Галёнка, Павел Дзейкайла, Баляслаў Манкевіч, Дзмітры Шатыловіч, Віктар Швед і некаторыя іншыя.

На канец 1965 г. было ў нас 55 членаў з закончанай сярэдняй адукацыяй, што складала 40% усіх беларусаў, згуртаваных у Варшаўскім аддзеле БГКТ. Гэтая катэгорыя членаў была мала стабільнай — пераважалі студэнты, якія, закончыўшы вучобу, вярталіся на Беласточчыну ці выязджалі ў іншыя гарады, дзе знаходзілі прышынак і працу, а на іх месца прыбывалі новыя.

Значную частку гэтай моладзі складалі выпускнікі т. зв. беларускіх ліцэяў у Бельску і Гайнаўцы. Яны

даволі добра ведалі беларускую мову, да якой, аднак, адносіліся абьякава, не ведалі, навошта яе вывучалі і каму яна ў нашых умовах патрэбная. Іх нацыянальная адметнасць была цьмяная, на што ў значнай меры ўплывала школьнае выхаванне ў духу польскага патрыятызму. Нашы спробы прывіць ім беларускую нацыянальную свядомасць не давалі станоўчых вынікаў, і толькі невялікая іх частка пасля заканчэння вучобы актыўна працавала на беларускай ніве. Не раз наплывалі сумненні, ці Варшаўскі аддзел БГКТ стане спадзяванай кузняй кадраў для Беласточчыны.

Гэта расчароўвала, паслабляла ініцыятыўнасць, аднак да канца 1965 г. я заставаўся старшынёй праўлення аддзела, а рыхтаваныя сумесна з Віктарам Шведам умелыя справаздачы не непакоілі кіраўнікоў Галоўнага праўлення. Праўда, мы рапартавалі пра літаратурныя вечары, лекцыйную дзейнасць, сустрэчы з дзеячамі рэвалюцыйнага руху і карнавальныя балі, у якіх удзельнічала да тысячы нашых членаў і сімпатыкаў, аднак гэтыя вынікі мяне мала задавальнялі. Аўтарскія выступленні паэтаў-пачаткоўцаў не асабліва захаплялі, не вабілі і даклады пра БСР Грамаду ці ўсемагчымыя дасягненні БССР, а на абмеркаванні цікавейшых пытанняў яшчэ не надышоў адпаведны час.

Я тады не раз думаў, чаму мы няздольныя выпрацаваць такую канцэпцыю працы, якая выклікала б жывую зацікаўленасць актыву — ці было гэта вынікам нашай адарванасці ад агульнабеларускага комплексу, ці вынікам палітыкі ўлад ПНР, якая імкнулася прышчапіць нам мысленне дзяржаўнымі інтэграцыйнымі катэгорыямі. Па прычыне сваёй пазіцыі ў Варшаве я доволі часта ўдзельнічаў у розных мерапрыемствах Галоўнага праўлення, пашыраў сувязі з дзеячамі БГКТ, якія мяне пераконвалі,

39. Група беларускай моладзі пасля літургіі ў Варшаўскай грэка-каталіцкай царкве. У цэнтры айцец Аляксандр Надсан. 18.03.1990 г.

што самае важнае пытанне, якое вырашае нашу нацыянальную перспектыву, — гэта школьніцтва. У ім, як у калейдаскопе, адлюстроўваюцца і пазіцыя насельніцтва, і інтарэсы дзяржавы.

Грамадскія патрэбы абудзілі ўва мне гісторыка. На пачатку 1960-х г. пачаў даследаваць пытанне школьніцтва, чаму крыху пазней спрыяла расстанне з праўленнем Варшаўскага аддзела БГКТ, якое адбылося ў лютым 1966 г. на яго справаздачна-выбарчым сходзе. Працаваў у архівах міністэрства асветы ў Варшаве і школьнай куратары ў Беластоку, сустракаўся і перапісваўся з настаўнікамі.

Вьяўленая дакументацыя была дастатковай для абгрунтавання погляду, што вырашальным фактарам у стане і перспектывах навучання беларускай мове ў школах з'яўляюцца перш за ўсё рэгуляцыі асветных улад, накіраваныя не на стабілізацыю, а на

паступовае змяншэнне яе вывучэння, што сведчыць пра намераную паланізацыю беларускай моладзі. Такі вывад зрабіў на IV з'ездзе БГКТ, які адбыўся ў чэрвені 1963 г., да якога дадаў праект рэзалюцыі аб неабходнасці зраўнання юрыдычнага статусу беларускай мовы з абавязковымі прадметамі ў тых пачатковых школах, у якіх бацькі абсалютнай большасці вучняў (не менш за 50%) выказалі жаданне вучыць сваіх дзяцей беларускай мове.

З'езд аднагалосна прыняў прапанаваную рэзалюцыю і абавязаў Галоўнае праўленне звярнуцца да міністра асветы з мэтай яе ажыццяўлення. Аднак кіраўнікі БГКТ не асмеліліся выканаць даручэнне з'езда. Праз некалькі дзён новы старшыня ГП Міхась Хмялеўскі паведаміў мне канфідэнцыяльна, што гэтага не дазволіў беластоцкі ваяводскі камітэт партыі. Аднолькавы быў лёс рэзалюцыі аб арганізацыі ў Беластоку беларускага дзяржаўнага тэатра, якую абгрунтавалі Швед і Галёнка. Гэта было важнае дасягненне нашай дэлегацыі — нарэшце ўдзельнікі з'езда пачулі, што пра раўнапраўе беларусаў у Народнай Польшчы не можа быць і гутаркі.

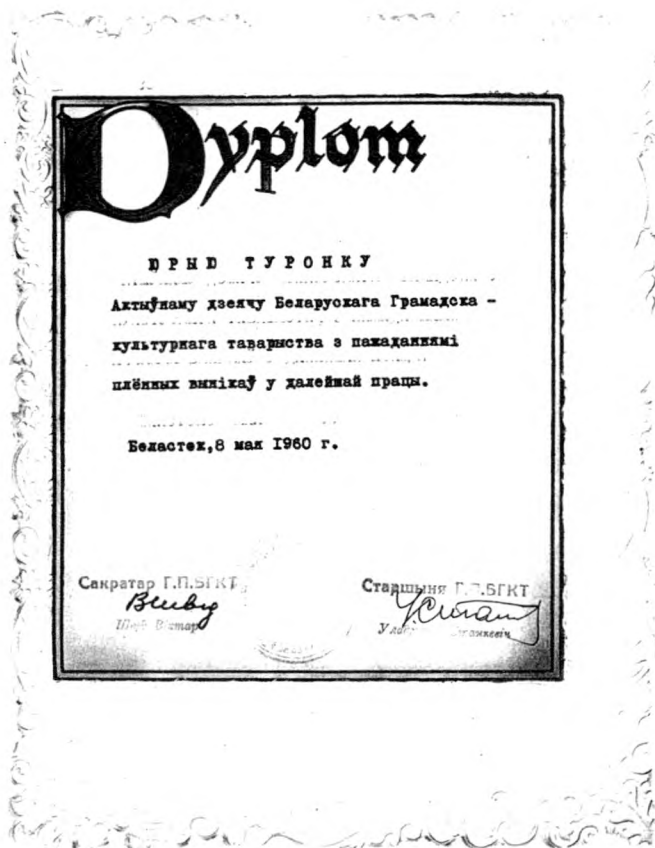
Гэтая падзея мела таксама істотнае значэнне для мяне асабіста. Яна пераконвала, што школьнае пытанне з'яўляецца наглядным і чуйным пунктам польскай нацыянальнай палітыкі, таму рашыў працягваць яго вывучэнне.

Аднак я час ад часу ўдзельнічаў у мерапрыемствах Галоўнага праўлення, нягледзячы на тое, што не падпарадкоўваўся партыйным указанням. У траўні 1970 г. сакратар ГП Уладзімір Юзвюк прапанаваў мне ўзначаліць бэгакатоўскі Навуковы гурток. Хоць лішняга часу і не было, я прыняў яго прапанову з надзеяй на магчымасць публікацыі некаторых маіх прац пра школьніцтва. Навуковы гурток быў заснаваны ў лістападзе 1958 г., спачатку ім

кіравала Марыя Якубюк, а праз некалькі гадоў — Уладзімір Юзвюк. Вынікам іх працы былі два „Навуковыя зборнікі”, якія ў 1961 і 1964 г. выдала БГКТ.

28 траўня 1970 г. агульны сход членаў Навуковага гуртка выбраў новае яго праўленне ў складзе: Аляксандр Баршчэўскі, Мікола Гайдук, Уладзімір

40. Дыплом БГКТ. Травень 1960 г.

41. Дыплом БГКМ. Чэрвень 1966 г.

Паўлючук, Юры Туронак і Уладзімір Юзвюк. Мяне выбралі яго старшынёй. Сход рашыў, што асноўнай сферай нашых зацікаўленняў будзе рэгіянальная праблематыка Беластоцчыны, польска-беларускія міждзяржаўныя сувязі, а таксама хроніка беларуса-ведных здзяйсненняў польскіх вышэйшых навучальных устаноў, рэцэнзіі і бібліяграфія.

Адначасова пастанавілі наладзіць супрацоўніцтва з Беластоцкім навуковым таварыствам і сумесна апрацоўваць і выдаваць штогадовыя „Навуковыя спыткі” на беларускай мове. Канкрэтным вынікам супрацоўніцтва быў выпуск у 1974 г. чарговага „Навуковага зборніка”. Яго тыраж (825 асобнікаў) паспяхова разыходзіўся, пачалася падрыхтоўка наступнага.

Аднак у гэты час змяніліся палітычныя адносіны ўлад да беларускай нацменшасці. 20 лютага 1976 г. пленум ЦК ПАРП прыняў рэзалюцыю „Аб умацаванні патрыятычнай еднасці народа”, якая сфармулявала тэзіс аб этнічна аднароднай польскай дзяржаўнасці, што стварыла тэарэтычную падставу не прызнаваць нацыянальнай адметнасці польскіх беларусаў. Разбуралася сістэма школьнага навучання беларускай мове, абмяжоўвалася выдавецкая дзейнасць БГКТ, ліквідаваліся беларускі этнаграфічны музей у Бела-вежы і эстрадны калектыў „Лявоніха”, спынілі сваю дзейнасць павятовыя аддзелы БГКТ.

На фоне гэтай палітыкі міністэрства ўнутраных спраў ПНР блакавала выпуск чарговага беларускамоўнага „Навуковага зборніка” і рэкамендавала Беластоцкаму навуковаму таварыству друкаваць нашы працы на польскай мове. Рашэнне міністэрства пазбавіла Навуковы гурток важнай матывацыі яго дзейнасці, але пакуль не заціснуліся да канца антыбеларускія абцугі, мы паспелі арганізаваць 14 сакавіка 1976 г. навуковую сесію з народы дваццацігадовай дзейнасці БГКТ, на якой я выступіў з дакладам аб становішчы беларускага школьніцтва на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд.

Неўзабаве Навуковы гурток быў ператвораны ў адну з праблемных секцый ГП, і на гэтай падставе мяне як яе старшыню запрашалі на VIII і IX з’езды БГКТ. Адбываліся яны ў 1976 і 1980 г. і ўжо няшмат нагадвалі ранейшыя з’езды. Іх першачарговай задачай было абмеркаванне падрыхтоўкі святкавання юбілеяў Кастрычніцкай рэвалюцыі, ПНР, СССР, перамогі над фашызмам ці разгляд такіх пытанняў, як народныя фэсты, конкурсы песень, дзейнасць гурткоў мастацкай самадзейнасці і пад. Кіраўнікі БГКТ стараліся не дапускаць да разгляду істотных і балючых пытанняў, такіх, як школь-

42. Студэнты і выкладчыкі беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта ў Мінску. У цэнтры прафесар Антаніна Яблонская, Юры Туронак, Альжбета Смулкова, Лідзія Базылюк. Верасень 1957 г.

ніцтва, выдавецкія патрэбы ці музей, якія найбольш хвалявалі ўдзельнікаў з'ездаў. Дыскусія кантралявалася — абвясччаўся яе рэгламент, час выступленняў абмяжоўваўся да некалькіх хвілін, патрабаваліся пісьмовыя заявы на ўдзел у дыскусіі з паданнем прозвішча і тэмы выступлення. Такім чынам VIII і IX з'езды БГКТ ператварыліся ва ўрачыстыя цырымоніі з казаннямі прадстаўнікоў партыйных і адміністрацыйных улад.

На пачатку 1980-х г., калі партыя ўсё яшчэ заяўляла пра сваю кіраўнічую ролю, начальнікі БГКТ не дапускалі думкі пра магчымы крах яе панавання. Гэтай партыі яны былі абавязаны ўсім — сваім грамадскім ростам і пазіцыяй. І хоць сям-там гарэлі партыйныя камітэты, а рабочыя вывозілі на тачках сваіх партыйных бонзаў, нашы правадыры заставаліся найвярнейшымі з верных, а Аляксандр Баршчэўскі клікаў з трыбуны VIII з'езда: „Мы не з

мюнхенамі і ньюёркамі, а толькі з нашай партыяй”. Невыпадкова яе ўказанні былі для іх важнейшыя, чым інтарэсы беларускага руху.

Ад гэтай партыі, якая яўна ігнаравала патрэбы беларускай нацыянальнай меншасці, кіраўнікі БГКТ усё яшчэ чакалі дапамогі і паратунку. 28 верасня 1980 г. адбыўся пленум ГП, які рашыў звярнуцца да першага сакратара ЦК Станіслава Кані з просьбай перагледзець ранейшыя рашэнні і вярнуць нам усё тое, што забралі ў 1970-я г. Для падрыхтоўкі праекта мемарыяла пленум паклікаў камісію ў складзе А. Баршчэўскага, Ю. Туронка і В. Шведа.

Падрыхтаваны неўзабаве праект мемарыяла выклікаў няўпэўненасць і заклапочанасць старшыні ГП М. Самоціка, сакратара Я. Зенюка і А. Баршчэўскага. Яго цэлы месяц абмяркоўвалі, папраўлялі, перапісвалі, імкнуліся злімінаваць непрыемныя для партыі сцвярджэнні. Найбольшы

43. З візітам у рэдакцыі “Літаратуры і мастацтва”. Красавік 1958 г.

клопат справіла мая дакументаваная аргументацыя ўплыву дэструкцыйнай дзяржаўнай палітыкі на крызіснае становішча ў галіне школьнага навучання беларускай мове. Гэтая аргументацыя была знята з тэксту, на што кіраўнікі ГП мелі поўнае права — урэшце не я, а толькі яны павінны былі падпісаць мемарыял.

Аднак кіраўнікі ГП спрабавалі апраўдаць гэтую карэктуру. Яны прыватна пагаджаліся з маімі высновамі, але баяліся афіцыйна прэрэчыць партыйнаму тэзісу, паводле якога не ўлады, а бацькі школьнікаў нясуць адказнасць за распад навучання беларускай мове. Дыскутаваць яны не хацелі і абмежаваліся называннем мяне „некампетэнтным у галіне школьніцтва”. У адказ на гэты заклід 4 лістапада 1980 г. паслаў старшыні ГП Самоціку ліст, у якім яшчэ раз прадставіў свой погляд на гэтае пытанне. Поўны тэкст ліста змешчаны ў „Дадатку” № 1.

Цікава, што канчатковы афіцыйны тэкст мемарыяла ніколі не быў апублікаваны, а тагачасныя польскія і беларускія нелегальныя выдавецтвы карысталіся толькі адным з яго варыянтаў. Таксама ніколі не было ў друку паведамлення пра лёс мемарыяла. Валкавыцкі, на той час намеснік старшыні ГП, пісаў у сваіх успамінах, што выслалі яго па прызначэнні, не паведаміў толькі — каму. Затое вядома, што перамовы аб рэалізацыі пастулатаў адбываліся з сакратаром беластоцкага ваяводскага камітэта ПАРП Стэфанам Завадзінскім. Станоўчых вынікаў яны не далі.

Для мяне асабіста мемарыял быў апошняя спроба праверкі стаўлення партыі да пытання беларускай нацыянальнай меншасці. Яе маўчанне ўспрыняў як дастатковы адказ — у гэты час партыя ўжо не была здольная вырашыць нашы пастулаты. БГКТ было пакінута на волю лёсу, слабела ў

бессэнсоўнай грызні, пачаўся яго арганізацыйны разлад. У гэтых умовах 1 снежня 1982 г. я фармальна адмовіўся ад супрацоўніцтва з Галоўным праўленнем БГКТ. Наставаў новы час, узнікалі новыя задачы і магчымасці.

Эпахальная дэкада

13 траўня 1981 г. у Польшчы было абвешчана ваеннае становішча, якое спыніла на некалькі месяцаў дзейнасць грамадскіх арганізацый. Мяне гэта, аднак, мала хвалявала — я лічыў, што змаганне ўлад з апазіцыйным рухам не закранае беларускіх нацыянальных інтарэсаў і мне няма патрэбы ўлазіць не ў свае справы. Праўда, часова спыніўся выпуск многіх газет і часопісаў, а ў іх ліку і нашай газеты „*Rynki Zagraniczne*”, але журналісты атрымалі трохмесячны платны водпуск, які я выкарыстоўваў на свае даследчыцкія патрэбы.

У кастрычніку 1984 г. пайшоў у Клуб каталіцкай інтэлігенцыі на вуліцы Каперніка паслухаць даклад аб польскай даваеннай нацыянальнай палітыцы. Там пазнаёміўся з апазіцыйным дзеячам Маркам Карпам, які выпрасіў у мяне два тэксты да зборніка „*Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego*”, які ў 1985 г. выпусціла пазацэнзурнае выдавецтва „*Przedświt*”. Аднак Карп не пераацэньваў значэння пазацэнзурных публікацый як крыніцы ведаў пра Беларусь і прапанаваў падрыхтаваць на мой тэматычны выбар некалькі артыкулаў для публікацыі ў часопісах „*Znak*” і „*Res Publica*”, з рэдакцыямі якіх ён супрацоўнічаў і меў пэўныя магчымасці „прапхнуць” там рэкамендаваныя тэксты.

У выніку рэкамендацый Карпа я час ад часу атрымліваў запрашэнні на канферэнцыі і сустрэ-

чы, прысвечаныя абмеркаванню нацыянальных пытанняў, а таксама прапановы выступіць з дакладам пра Беларусь і польска-беларускія суадносіны. Значную актыўнасць у гэтай галіне выказвалі тады каталіцкія манастыры і ўстановы. Пасля згаданай сустрэчы ў Клубе каталіцкай інтэлігенцыі, у 1985 г., адбыўся дыскусійны вечар у варшаўскіх езуітаў на Ракавецкай вуліцы, а ў кастрычніку 1987 г. шматлюдны сімпозіум у лодзінскіх езуітаў пад загаловам „Літоўцы, беларусы, украінцы, палякі — прадпасылкі прымірэння” з удзелам дакладчыкаў, якія прадстаўлялі гэтыя чатыры нацыі. Тэксты выступленняў дакладчыкаў і дыскусантаў, часта кантраверсійныя і балючыя, не вызначаліся загадзя, не абмяжоўваліся, не цэнзураваліся і былі поўнасьцю апублікаваны ў зборніку „Colloquium Narodów” (Łódź, 1991).

Праз год з 30 верасня да 2 кастрычніка 1988 г. падобную, але сціплую сесію арганізавалі айцы паўліны ў іх манастыры ў мясцовасці Лесьна Падляшска (Leśna Podlaska) пад дэвізам „Да прымірэння праз веру”. Паехаў туды з Маркам Карпам. Айцы паўліны прысвячалі нямала часу малітвам за мір паміж народамі, але сама сесія была нецікавая і, па сутнасці, безвыніковая. Даволі актыўны быў толькі Уладзімір Мокры, прадстаўнік украінскай супольнасці ў Польшчы.

На пачатку верасня 1988 г. польскі прымас кардынал Глемп наведваў заходнебеларускія каталіцкія парафіі. Паколькі ад 1939 г. іх кананічная прыналежнасць не была ўрэгулявана, ён выступаў як духоўны апякун гэтых парафій, знаёміўся з іх патрэбамі, абяцаў паведаміць папу. Візіт Глемпа польская каталіцкая перыёдыка ўспрымала эйфарычна як доўгачаканае вяртанне на крэсы. Затое ў Беларусі выклікаў крытычныя ацэнкі ўлад і публіцыстаў як

спроба ўмяшання ў яе ўнутраныя справы. Гэта, у сваю чаргу, ставіла пад сумненне шчырасць прымірэнчых лозунгаў, пад якімі польскае каталіцкае духавенства праводзіла свае сімпозіумы і сесіі.

Прапаганда прымірэння ўвогуле была згоднай з прынцыпамі хрысціянскай маралі, але ў дадзеным выпадку мела канкрэтную палітычную накіраванасць. Мэтай усіх гэтых мерапрыемстваў было пераадоленне накопленай вякамі варожасці паміж нацыямі былой Рэчы Паспалітай і збліжэнне з Польшчай новых палітычных утварэнняў — Беларусі, Літвы і Украіны.

Такім чынам гэтую хрысціянска-палітычную акцыю пачалі ажыццяўляць адначасова розныя структуры польскай Каталіцкай царквы, што выклікала пытанні інспірацыі і кіраўніцтва. Манаскія кангрэгацыі мелі, часта за мяжой, сваіх асобных генералаў, не заўсёды зацікаўленых гісторыяй гэтай часткі Еўропы, што, на маю думку, выключала магчымасць іх узаемнага паразумення аб запачаткаванні акцыі. Выглядала на тое, што адзінай крыніцай яе інспірацыі мог быць папа Ян Павел II.

Такое меркаванне неўзабаве пацвердзіла міжнародная канферэнцыя на тэму „Асновы гістарычных і культурных традыцый у Цэнтральна-Усходняй Еўропе”, якая пад пратэкцыяй папы адбылася 26 красавіка — 6 траўня 1990 г. у Рыме. У канферэнцыі ўдзельнічала каля 60 беларускіх, літоўскіх, польскіх і ўкраінскіх інтэлектуалаў, якія выступалі з дакладамі па розных пытаннях гісторыі і сучаснасці сваіх краін.

Беларускую праблематыку рэферавалі Вячаслаў Вярэніч, Анатоль Грыцкевіч і Адам Мальдзіс з БССР, айцец Аляксандр Надсан з Вялікабрытаніі, Ян Запруднік, Вітаўт Кіпель, Зора Кіпель з ЗША і Юры Туронак з Польшчы. Матэрыялы канферэнцыі былі

апублікаваны на мовах выступленняў дакладчыкаў у аб'ёмістым зборніку „Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe” (Lublin — Rome, 1994).

Мой удзел у канферэнцыі арганізаваў Марэк Карп. Выступіў з дакладам „Каталіцызм у Беларусі — маштаб праблемы”, у якім паказаў змены канфесійнай структуры насельніцтва ў XX ст., у прыватнасці значнае змяншэнне каталікоў, на якіх прыпадае цяпер не больш як 10% усіх жыхароў Беларусі, што напалавіну менш у параўнанні з неабгрунтаванымі ацэнкамі каталіцкіх публіцыстаў. Доклад выклікаў незадавальненне некаторых духоўнікаў, якія баяліся абмежавання ватыканскіх сродкаў на планаваную дзейнасць у Беларусі.

У ходзе падрыхтоўкі да канферэнцыі 8 снежня 1988 г. папа Ян Павел II абвясціў пасланне „Ушаноўванне меншасцяў — умова міру”. Пасланне адлюстроўвала яго погляд, што вырашэнне складаных пытанняў нацыянальных і рэлігійных меншасцяў з'яўляецца адным з найважнейшых прадпасылак міжнароднага збліжэння і супрацоўніцтва. Аднак ініцыятыва папы не паўплывала на зацікаўленне ўдзельнікаў канферэнцыі становішчам беларусаў ці ўкраінцаў у Польшчы, а толькі паслужыла экспанаванню праблем польскай меншасці ў Беларусі, Літве і Украіне.

Дакладна гэтак ставілася і кіраўніцтва польскай апазіцыі. Яно падтрымлівала антыкамуністычныя незалежніцкія рухі ва ўсходніх суседніх краінах, але залішне не цікавілася пытаннямі нацыянальных меншасцяў у Польшчы. Дэкларацыі „Салідарнасці” аб раўнапраўі ўсіх груп грамадства, па сутнасці, не адрозніваліся ад канстытуцыі ПНР і партыйных праграм. Гэтыя дэкларацыі, як правіла, недаверлі-

ві ўспрымаліся пераважна праваслаўным беларускім насельніцтвам Беласточчыны, што павялічвалі антыбеларускія выступленні мясцовых дзеячаў апазіцыі.

Такое становішча не спрыяла нашаму супрацоўніцтву з апазіцыйнымі структурамі, але набліжаліся перагаворы кіраўніцтва апазіцыі з прадстаўнікамі ўрада і 8 лістапада 1988 г. трое нацменшасных дзеячаў — літовец Браніслаў Макоўскі, беларус Юры Туронак і ўкраінец Уладзімір Мокры, — якія прадстаўлялі саміх сябе, падрыхтавалі на „круглы стол” пастулаты, названыя ў прэсавых паведамленнях „голласам нацыянальных меншасцяў”.

Мы не ведалі, ці гэтыя пастулаты там разглядаліся, усё ж, відаць, яны нейкім чынам звярнулі ўвагу ўдзельнікаў „круглага стала”, і то найменш спадзяваных: 9 траўня 1989 г. палітбюро ЦК ПАРП рашыла заснаваць спецыяльны орган для разгляду пытанняў нацыянальных меншасцяў. Аднак гэта быў ужо толькі прапагандысцкі прыём партыі, якая стаяла над прорвай і спадзявалася такім чынам здабыць галасы беларусаў і ўкраінцаў на чэрвеньскіх выбарах, на якіх яна канчаткова правалілася.

Новай з’явай у 80-я г. быў беларускі студэнцкі рух, які вырас у апазіцыі да пракамуністычнага БГКТ. Ён даволі хутка дачакаўся выдання саліднага зборніка дакументаў, падрыхтаванага Славамірам Іванюком і Яўгенам Вапам („Беларускі студэнцкі рух у Польшчы 1981–1992”, Беласток, 1995). З студэнцкім рухам я пазнаёміўся праз некалькі гадоў пасля ваеннага становішча.

У сакавіку 1985 г. Гандзя Кандрацюк, чарнявая студэнтка Варшаўскага ўніверсітэта, і Валік Сельвесюк з Мастоцкай акадэміі запрасілі мяне на вечар, прысвечаны гадавіне абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі. Вечар з удзелам немалой групы

студэнтаў адбыўся 25 сакавіка ў памяшканні БГКТ на Сенатарскай вуліцы пры заслоненых вокнах і запаленых свечках, а яго ўдзельнікі атрымалі загадзя падрыхтаваныя бел-чырвона-белыя банцікі. Усё падкрэслівала канспіратыўны характар гэтага першага ў пасляваеннай Польшчы святкавання гадавіны БНР. Згодна з дамоўленасцю расказаў студэнтам пра акалічнасці стварэння БНР і яе кароткую дзейнасць.

Не ведаю, што паўплывала на іх давер да мяне, але з гэтага часу склаліся між намі добрыя і, нягледзячы на розніцу ў гадах, сяброўскія адносіны. Цягам наступных гадоў студэнты часта мяне запрашалі на свае мерапрыемствы — атрасіны першакурснікаў, Купалле ў Супраслі (25.06.1988) ці першы рэйд „Бацькаўшчына-5” з вячэрнім канцэртам беларускіх песень пры вогнішчы і начлегам у спальных мяшках (ліпень 1988).

Аднак ці не самым важным аспектам супрацоўніцтва быў пераказ студэнтам гістарычных ведаў, неабходных для ўмацавання іх нацыянальнай свядомасці, якіх яны не атрымлівалі ў гады школьнай адукацыі. Такім пытаннем былі прысвечаны даклады Алега Латышонка, Жэніка Мірановіча, Сакрата Яновіча і мае ў рамках заняткаў створанага з ініцыятывы студэнтаў Беларускага народнага ўніверсітэта, якія з лютага 1988 г. адбываліся ў Беластоку.

Выступалі мы таксама на сімпозіумах, арганізаваных ольштынскімі студэнтамі ў Залессі (2–4.12.1988), Мельне (12–14.05.1989) і на першым ужо неканспіраваным святкаванні гадавіны абвяшчэння БНР у Беластоку (23.03.1989). Удзельнічаў таксама як запрошаны госць у агульнакраёвым з’ездзе беларускіх студэнтаў у Бельску (29.09.1987). Выступіў тады з дакладам пра беларускае школьніцтва на

Беласточчыне, які з добрымі каментарамі Яна Максіюка неўзабаве быў надрукаваны ў студэнцкім часопісе „Сустрэчы”.

Свая пазацэнзурная выдавецкая дзейнасць, здаецца, мала займала студэнтаў. У іх не было асаблівай прычыны змагацца з польскім камуністычным рэжымам, калі ён не выступаў яўна супраць беларускіх інтарэсаў. Затое была тады мода на ўсякую нелегальшчыну і, магчыма, незалежнае студэнцкае згуртаванне (НЗС) інспіравала некаторых нашых студэнтаў заняцца сваім „самвыдатам”.

Вясной 1988 г. зацікавіўся гэтым Жэнік Вапа. Паколькі сваіх гатовых тэкстаў у яго не было, Жэнік патрабаваў маёй дапамогі. Падрыхтаваў яму макет з тэкстамі забароненых тады патрыятычных вершаў Янкі Купалы і працы Аўгена Калубовіча „Айцы БССР і іхны лёс” і „Акт 25 сакавіка”, якія неўзабаве ён выдаў у форме асобных брашур.

Аднак больш чым гістарычная літаратура моладзі патрэбны былі тэксты патрыятычных і папулярных беларускіх песень для выкарыстання пры рэйдавых і купальскіх вогнішчах. Яшчэ ў 1985 г. перадаў студэнтцы Марыльцы Базылюк атрыманую ў Лонда-не касету з песнямі Данчыка. Дзяўчаты ў інтэрнаце на вуліцы Смычковай імі захапляліся, перапісвалі, вучылі, але і гэтага было ім мала — патрэбны быў салідны зборнік. З часам яго падрыхтоўкай заняліся Марылька, Эля Бэзюк і я. Найбольшым аўтарытэтам, вядома, была Эля. Яна тады яшчэ вучылася ў Бельскім ліцэі, але ўдзельнічала са сваёй гітарай ва ўсіх рэйдах і добра ведала, якія песні найбольш прыдатныя.

Вясной 1989 г. супольнымі намаганнямі мы падрыхтавалі ў Бельску спеўнік пад загалоўкам „Гарыць вогнішча” з тэкстамі ста песень, якія я перапісаў на машынцы і выдаў у Варшаве тыражом

400 асобнікаў. Спеўнік з каляровай вокладкай спадабаўся і хутка разышоўся, але яго тыраж не мог задаволіць усіх зацікаўленых, і таму праз год быў перавыдадзены беластоцкімі студэнтамі.

Цікавай з'явай у моладзевым руху быў студэнт Яблачынскай праваслаўнай духоўнай семінарыі Юрка Асеннік. У 1989 г. ён выдаваў малатыражны беларускамоўны рэлігійны часопіс „Фос” (Святло) і ў ліпені арганізаваў рэйд беларускай праваслаўнай моладзі: Крушыняны — Гарадок — Каралёвы Мост — Супрасль. Удзельнічала каля 30 маладых людзей.

Асеннік запрасіў мяне з дакладам у Каралёвы Мост. Там сустрэў нас мясцовы святар, выступаў ён культурна на добрай беларускай мове. Удзельнікі рэйда падрыхтавалі ефрасіннеўскі крыж, які ўкапалі на царкоўнай тэрыторыі. Святар пасвяціў крыж, а моладзь спявала адпаведныя песні, між іншых „Магутны Божа”, якой навучыў Асеннік. Было вогнішча з удзелам святара, беларуская патрыятычная атмасфера. Я быў захоплены Юркам Асеннікам — хлопец церабіў запусчаны палетак, а я ўсё думаў, як доўга праваслаўная іерархія дазволіць яму працаваць на карысць беларусізацыі царквы.

Наставаў новы час, узнікалі новыя магчымасці. У другой палове 80-х г. пад уплывам апазіцыйных рухаў у Польшчы і Беларусі, а таксама кантактаў з асяродкамі беларускай эміграцыі на Захадзе нацыянальная свядомасць і грамадская актыўнасць нашай моладзі была ўжо непараўнальная з яе пасіўнасцю 20–30 гадоў таму. Аднак гэтыя маладыя людзі не мелі яшчэ дастатковага вопыту арганізацыйнай працы, і нейкая частка іх, акрамя цвёрдых прыхільнікаў беларускай справы, траціла час на спрэчкі пра сваю нацыянальнасць ці ў пошуках лепшага жыцця кіравалася за акіян. Некаторым студэнткам, як Ма-

рылька Базылюк, Лілька Бурылянка, Жэня Шымчук, Гандзя Матысюк і, магчыма, іншым, калі толькі мелі патрэбу і жаданне, дапамагаў літаратурай і кансультацыямі ў падрыхтоўцы іх магістарскіх дысертацый. Засталіся ў памяці таксама Аліна Васілюк, Коля Ваўранюк, Юрка Ляшчынскі, Аліцыя Петручук, Багдан Сіманенка, Аліна Якімюк.

З думкай пра паглыбленне нацыянальнай адукацыі перш за ўсё студэнцкай моладзі летам 1988 г. Антон і Яўген Мірановічы, Сакрат Яновіч і я рашылі выдаваць пазацэнзурны часопіс „Кантакт”. Усе мы здабывалі неабходныя сродкі і планавалі тэматыку паасобных нумароў, пісалі і прыцягвалі да супрацоўніцтва краёвых і замежных аўтараў. Я быў рэдактарам, перапісчыкам тэкстаў на машынцы і арганізатарам друку ў Варшаве. Выкарыстаныя матрыцы надзейным спосабам адпраўляліся ў Беларусь, дзе, наколькі ведаю, прынамсі два нумары былі перадрукаваны.

Першы нумар „Кантакту” быў закончаны ў снежні 1988 г. і надрукаваны ў студзені 1989 г. тыражом 400 асобнікаў. Такім самым тыражом выдаваліся 2, 3 і 4-ы нумары, апошні з якіх — у ліпені 1989 г. „Кантакт” карыстаўся немалым поспехам. Грошы з яго продажу ў Польшчы і на Захадзе, дзе яго распаўсюджваў Валік Сельвесюк, а кур’ерам была мая дачка Наташа, кампенсавалі з невялікай надвышкай бясплатныя пастаўкі ў Беларусь, чым займаліся пераважна нашы студэнты. Такім чынам ужо з трэцяга нумара часопіс перастаў быць дэфіцытным, і аўтары атрымлівалі сціплыя ганарары. А гэта была рэдкая з’ява ў практыцы пазацэнзурных выдавецтваў.

„Кантакт” быў форумам незалежнай беларускай палітычнай думкі, а асноўнай яго мэтай — прапаганда адраджэнскага руху. На старонках часопіса

абмяркоўваліся істотныя пытанні Беларусі і беларускага жыцця па-за яе межамі, спрэчныя пытанні гісторыі, адносіны з суседнімі краінамі. „Кантакт” не быў органам якой-небудзь партыі ці групойкі — ён быў адкрыты для разнастайных абгрунтаваных поглядаў, меўся адыграць ролю своеасаблівай школы палітычнага мыслення.

Невыпадкова ўжо першы нумар „Кантакту” выклікаў супярэчныя рэакцыі. Калі „Вечерний Минск” (26.04.1989) назваў яго ледзь не правадніком фашызму, то беластоцкая газета „Салідарнасць” ад 10.04.1989 г. не выключала яго ролі як крамлёўскай агентуры. Проста незвычайны дыяпазон ацэнак! Такі быў кошт ідэйнай незалежнасці нашага выдання. Паводле ацэнкі Веслава Харужага, аўтара кнігі пра беларускія пазацэнзурныя выданні (Беласток, 1994), „Кантакт” своечасова адыграў істотную ролю ў фармаванні агульнабеларускай грамадска-палітычнай думкі. Відаць, таму дзесяць артыкулаў нашых аўтараў пазней перадрукоўваліся ў беластоцкіх і мінскіх выданнях.

Мае кантакты з калегамі ў Беларусі пачаліся ў сярэдзіне 1950-х г. і доўгі час мелі характар асабістых, пераважна навуковых сувязяў. З часам некаторым дастаўляў эмігранцкія выданні і ўзамен атрымліваў рукапісы такіх твораў, як „Письмо русскому другу”, вершы і машынапіс кнігі „Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс” Алега Бембеля, паштоўкі з выявай Пагоні, ананімны „Сказ пра Лысую гару”, тэксты лістоў беларускіх інтэлектуалаў да М. Гарбачова, якія перадаваў у Лондан, дзе яны друкаваліся. Некаторыя выклікалі неспадзяваны рэзананс на Захадзе як вестуны беларускага антытаталітарнага супраціву.

У сярэдзіне 1980-х г. у Беларусі ўзнік неформальны клуб „Талака”, і неўзабаве ягоны лідэр Сяржук

Вітушка ды іншыя наведалі Польшчу і наладзілі сувязі з нашымі студэнтамі ў Варшаве і Беластоку. У снежні 1989 г., пад час маёй пабыўкі ў Мінску, яны наладзілі даволі шматлюдную сустрэчу талакоўцаў са мною. Я знаёміўся з тамтэйшай моладдзю, захапляўся яе энтузіязмам, аднак здзіўляла і непакоіла жаданне многіх пакінуць Беларусь і пераехаць у Польшчу, Літву ці яшчэ некуды, дзе, на думку гэтых маладых людзей, былі лепшыя магчымасці працы на карысць Беларусі.

Я стараўся ім растлумачыць, што не чужына, а якраз Беларусь з'яўляецца цэнтрам беларускай справы і спадзяецца на ўдзел у адраджэнскіх мерапрыемствах. Пазней мне паведамілі, што мой адказ іх не задаволіў і ўспрымаўся як выступленне партыйнага агітатара. Было сумна — адвечны беларускі антыцыклон надалей не мяняў свайго накірунку. Неўзабаве Сяржук Сокалаў-Воюш назваў здрадніцтвам сённяшнюю эміграцыю (гл. „Народная газета”, 1.02.1991), а праз нейкі час сам павялічыў яе шэрагі.

У той час звярнуўся да мяне мінскі студэнт С. В. з просьбай: „Буду беларускім гісторыкам, але не хачу быць марксісцкім гісторыкам. Якую метадалогію доследаў рэкамендуеце?”. Адказаў яму: „Калі распрацоўваеце нейкае пытанне, бярыце пад увагу ўсе даступныя факты — прыемныя для вас і непрыемныя, адсейвайце мякіну і аналізуйце даставерны матэрыял”. Хлопец падумаў і ўсклікнуў: „Але ж такім спосабам можна часам дайсці да вывадаў, нязгодных з лініяй Беларускага народнага фронту!”. Здаецца, ён быў упэўнены, што асноўнай мэтай гісторыі з'яўляецца пацвярджэнне палітычных праграмных установак.

Не пацешыла мяне таксама сустрэча з галоўнымі дзеячамі БНФ — Зянонам Пазняком, Валяй

Трыгубовіч, Аляксеем Марачкіным і іншымі. Знаёмству з Зянонам паспрыяла віленская „Крыніца”, рэдактарамі якой у свой час былі мой бацька і ягоны дзед. Пазняк занадта аптымістычна ацэньваў перспектывы БНФаўскага руху, не лічыўся з магчымасцю яго непрыняцця пераважнай часткай грамадства, а таксама з незацікаўленнем Захаду пытаннем незалежнасці Беларусі.

Неўзабаве пасля вяртання з Мінска наведваў мяне Жэнік Вапа і прапанаваў заснаваць у Беластоку Беларускі клуб для абмеркавання палітычнай сітуацыі нашай нацыянальнай меншасці. Вапа патлумачыў, што ў сувязі з чэрвеньскімі выбарамі ў сейм і сенат можам спадзявацца на прапановы апазіцыйнай „Салідарнасці” і ў такім выпадку павінны быць гатовымі да размоў з яе прадстаўніком.

Чаго гэтыя прапановы мелі датычыць, я не ведаў і не цікавіўся, лічыў, што ва ўмовах польска-беларускага антаганізму на Беласточчыне дамаўляцца з салідарнікамі няма сэнсу. Я прынцыпова згадзіўся з ідэяй заснавання Клуба, але выключыў магчымасць любога ўдзелу ў нашых сустрэчах прадстаўнікоў польскіх урадавых і апазіцыйных структур. На мой погляд, Клуб павінен дзейнічаць самастойна і нелегальна з удзелам невялікай колькасці кампетэнтных інтэлектуалаў і па магчымасці ўплываць на дзейнасць беларускіх арганізацый. Толькі пры такой умове пагаджаўся быць яго членам.

Вапа, відаць, згадзіўся з маім патрабаваннем, што адлюстравала заснавальная дэкларацыя Клуба, у якой не згадвалася магчымасць кантакту з апазіцыяй. 11 лютага 1989 г. Беларускі клуб пачаў сваю дзейнасць у складзе: Яўген Вапа, Мікола Ваўранюк, Юрка Каліна, Алег Латышонак, Юрка Ляшчынскі, Ян Максіюк, Антон Мірановіч, Яўген Мірановіч, Лявон Тарасевіч, Юры Туронак і Сакрат Яновіч. Мя-

не аднагалосна выбралі старшынёй. Неўзабаве былі кааптаваны Валік Сельвесюк і Віктар Стахвіюк, а ў жніўні адмовіўся ад удзелу Ян Максімоў.

У 1989 г. нашы пасяджэнні адбываліся амаль штомесяц. Абмяркоўвалася эканамічнае становішча ўсходняй Беласточчыны, канфесійныя пытанні, праблемы моладзевага руху, палітычная сітуацыя ў Беларусі. Аднак найбольшае зацікаўленне удзельнікаў выклікалі чэрвеньскія выбары. 16 красавіка члены Клуба рашылі прыняць удзел у выбарах самастойна і вылучылі двух незалежных кандыдатаў — Яўгена Мірановіча ў сейм і Сакрата Яновіча ў сенат. Праўда, нашы кандыдаты не набралі неабходнай колькасці галасоў, аднак усё ж на іх прагаласавала амаль 40 тысяч выбаршчыкаў.

Такая падтрымка нашых кандыдатаў узбудзіла спадзяванне членаў Клуба на магчымасць дасягнення ў будучыні яшчэ лепшых выбарчых вынікаў. Міраж парламенцкага прадстаўніцтва садзейнічаў усведамленню неабходнасці актывізацыі палітычнай работы сярод насельніцтва, якую павінна была ажыццяўляць свая палітычная партыя. Летам і восенню 1989 г. гэтая ідэя цалкам здамінавала дзейнасць Клуба. Пасля даследавання неабходных юрыдычных патрабаванняў 3 верасня на пасяджэнні Клуба была вылучана ініцыятыўная група па стварэнні грамадскага камітэта, які заняўся падрыхтоўкай устаноўчага кангрэсу партыі — Беларускага Дэмакратычнага Аб'яднання (БДА).

Дзейнасць Беларускага клуба выклікала невялікія праблемы. Некаторых членаў не задавальнялі яго абстрактныя мэты і закрыты характар. Нягледзячы на аднагалосна прынятую пастанову, некаторыя сябры самавольна запрашалі на нашы сустрэчы сваіх калег, і нават прадстаўніка „Салідарнасці” Костшэву. Недапушчальнай была вылазка Яновіча,

які перадаў рэдакцыі нью-ёркскага „Беларуса” інфармацыю пра заснаванне Клуба і яго персанальны склад, апублікаваную ў нумары за травень — чэрвень 1989 г. 5 жніўня ўчынак Яновіча быў асуджаны на пасяджэнні Клуба і, каб не быць выключаным дысцыплінарна, ён сам адмовіўся ад далейшага супрацоўніцтва.

Узнікла нядобрая атмасфера. Час ад часу выказваліся заўвагі, быццам Клуб прэтэндуе на ролю нейкага вярхоўнага органа, намераны кіраваць іншымі беларускімі арганізацыямі, або нічога не робіць і таму яго можна закрыць. Тарасевіч і Стахвіюк настойвалі на ператварэнні Клуба ў дапаможны палітычны орган Беларускага Дэмакратычнага Аб’яднання, але іншыя сябры — Сельвесюк, Вапа, Ваўранюк і Латышонак — выказваліся за далейшае самастойнае яго існаванне і супрацоўніцтва з БДА.

Аднак Клуб існаваў, а апошнім яго здзяйсненнем была падрыхтоўка таксама закрытай канферэнцыі вядучых беларускіх незалежніцкіх дзеячаў з Беларусі, Беласточчыны і эміграцыі, якая ўжо пад фірмай БДА адбылася 5–8 кастрычніка 1990 г. у Белавежы. Выдатную ролю ў яе арганізацыі і фінансавым забеспячэнні адыгралі Сельвесюк і Стахвіюк.

На гэтым Беларускі клуб закончыў сваё існаванне, а разам з ім закончылася мая дзейнасць на беларускай грамадскай ніве — свой час і сілы я рашыў прысвяціць гісторыі. На развітанне падрыхтаваў свой погляд на беларускае пытанне на адарваным ад Бацькаўшчыны беластоцкім асколку, які прадставіў удзельнікам белавежскага форуму. Наколькі ведаю, тэкст майго выступлення ніколі не публікаваўся, хаця і без таго адыграў сваю ролю ў беларуска-польскіх адносінах. Гэты тэкст, які дваццаць гадоў шчасліва праляжаў у маім архіве, змяшчаецца ў „Дадатку” № 3.

ЭКСКУРС У ГІСТОРЫЮ

На пачатку 1950-х г., калі ўжо меў магістарскі дыплом і асістэнтуру на кафедры эканамічнай гісторыі ГШПіС, даспявала пытанне доктарскай дысертацыі. З такім намерам збіраў і апрацоўваў матэрыялы аб эканоміцы Беларусі ў міжваенны перыяд. У 1955 г. закончыў падрабязны статыстычны аналіз і канспект спадзяванай дысертацыі.

Аднак кіраўнік кафедры прафесар Рудзінскі не верыў у магчымасць акцэптацыі такой тэмы Навуковай радай ГШПіС і прапанаваў мне заняцца распрацоўкай тэндэнцый і перспектывы польскага экспарту. На думку прафесара, такая тэма была больш адпаведнай маім кваліфікацыям і менш контраверсійнай, чым разгляд становішча беларускай эканомікі, у прыватнасці сельскай гаспадаркі. Рацыя прафесара была несумненнай, аднак гэтая прапанова мяне не цікавіла. Падобным вынікам закончыліся спробы зацікавіць маёй тэмай прафесара Варшаўскага ўніверсітэта Беразоўскага, які прапанаваў распрацоўку пытання развіцця польскай дрэваапрацоўчай прамысловасці. Абедзве тэмы не задавальнялі, і праз нейкі час спрабаваў шукаць прызнання ў Мінску.

У кастрычніку 1957 г. звярнуўся да рэктара Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта з просьбай разгледзець магчымасць распрацоўкі маёй тэмы ў рамках завочнай аспірантуры. Мая просьба разглядалася там амаль чатыры месяцы і ўрэшце ў лютым

1958 г. атрымаў прынцыповую згоду рэктара. З візай праблем не было — здаецца, савецкае консульства ў Варшаве было ў курсе справы, і ў красавіку я паехаў у Мінск.

21 красавіка адбылася сустрэча з кіраўніцтвам БДУ. Удзельнічалі рэктар Сеўчанка, прарэктар Малышаў і нехта Савачкін. Яны знаёміліся са мной, пыталіся пра адукацыю, заняткі, зацікаўленні, прасілі запоўніць персанальную анкету і паведамілі, што маім навуковым кіраўніком прадбачаны прафесар Рагозін, загадчык кафедры эканамічнай геаграфіі БДУ. Я павінен быў сустрэцца з прафесарам Рагозіным, абмеркаваць пытанне тэмы дысертацыі, экзаменаў, пазнаёміць яго з маімі навуковымі здзяйсненнямі. Падзякаваў за ўвагу і развітаўся задаволены — здавалася, усё прарочыла поспех.

На другі дзень пайшоў на вызначаную сустрэчу з Рагозіным, аднак дарэмна чакаў яго паўтары гадзіны — прафесар не з'явіўся. Ён толькі 29 красавіка пазваніў мне і запрасіў на размову. Прафесар ветліва радзіў не займацца пытаннем эканомікі Беларусі і прапанаваў распрацаваць нейкае пытанне польскай прамысловасці ці польска-савецкага супрацоўніцтва, чым я мог паспяхова заняцца ў Варшаве. Выглядала на тое, што аналізам беларускай гаспадаркі аднолькава не цікавіліся вучоныя ў Варшаве і Мінску.

Справа была высветлена, аднак не шкадаваў, што прыехаў у Мінск. Там была Ефрасіння — самы важны матыў дысертацыйнага мерапрыемства: трэба было з ёю сустрэцца, разважыць пытанне нашай будучыні. Дарэчы, доктарскі дыплом не быў ужо такі неабходны ў маёй прафесійнай кар'еры і можна было без расчаравання пра яго забыцца. Не забывалася затое Ефрасіння.

44. Ефрасіння. Мінск,
красавік 1958 г.

Неўзабаве дысертacją замяніла распрацоўка гісторыі беларускага школьніцтва на Беласточчыне, якое здавалася красамоўным сведчаннем існавання адарванага ад Бацькаўшчыны беларускага насельніцтва і важным фактарам захавання яго нацыянальнай адметнасці. Так склалася, што гэтым пытаннем дасюль амаль ніхто не займаўся, таму мне давялося быць пачынальнікам.

З такім намерам і рэкамендацыямі старэйшых калег з БГКТ я адшукаў у Супраслі пажылую настаўніцу Веру Карчэўскую (раней — Матэйчук, Маслоўскую), якая спачатку паставілася да мяне непрыхільна і насцярожана. Своеасаблівым пропускам у яе ўспаміны і захавання архіваліі быў фотаздымак удзельнікаў першых беларускіх настаўніцкіх курсаў у Вільні (1919), які ўжо пры развітанні

ўгледзеў на сцяне яе пярэдняга пакоя. „Адкуль у Вас гэты здымак?” — запытаўся здзіўлены, на што Вера адказала запытаннем: „А чаму Вам гэта цікава?”. Тады я ёй сказаў, што такі фотаздымак ёсць і ў мяне. І зноў запытанні — адкуль, чаму?..

А фота сведчыла, што ўдзельнікам курсаў была не толькі Вера, але і мой бацька. „Сыночку! — выгукнула Вера, — а я думала рознае, крыху Вас баялася. Заходзьце ў пакой, пагаворым нармальна. А ведаеце, Ваш бацька тады заляцаўся да мяне...”.

З гэтага часу я даволі часта гасцяваў у Супраслі. Вера расказвала, як пад час Першай сусветнай вайны нямецкія ўлады арганізавалі беларускія школы, рыхтавалі настаўнікаў у Свіслацкай семінарыі, дала мне некалькі здымкаў сваіх сяброў і сябровак — настаўнікаў першых беларускіх школ на Беласточчыне. Тады атрымаў поўны спытак яе вершаў, падпісаных псеўданімам *Мурашка*, якія склаліся ў маю публікацыю „Забытая ліра Веры Мурашкі” ў беластоцкай „Ніве” (5.03.1978). Цэнзура доўгі час не прапускала аповесць „Непакорная Вера” аб грамадскай дзейнасці гэтай жанчыны, і толькі ў 1990 г. яна была надрукавана ў „Беларускім календары”.

На падставе звестак Веры Карчэўскай, з часам дапоўненых інфармацыяй з нямецкіх і беларускіх крыніц, паўстала першая мая распрацоўка гісторыі беларускага школьніцтва, апублікаваная ў „Навуковым зборніку” (1974). Некаторым кіраўнікам БГКТ не падабалася сцвярджанне, што яго заснавальнікам была не Польшча ці Расія, а Нямецчына. Дзейнасць гэтых школ была кароткатрывалай і закончылася ў выніку ваеннага паражэння Нямецчыны. У 1919 г. Беласточчыну занялі польскія войскі, і ўсе беларускія школы былі ліквідаваныя.

У 1939 г. Беласточчына ўвайшла ў склад Беларускай ССР, і беларускія школы былі адноўлены

савецкімі ўладамі. Немалая іх частка працягвала дзейнічаць і ва ўмовах другой нямецкай акупацыі. Час быў ваенны, і дзейнасць гэтых школ у многім залежала ад стаўлення насельніцтва і настаўнікаў. Гэта выклікала цікавасць, і я заняўся вывучэннем акупацыйнага перыяду, карыстаўся архіўнай дакументацыяй, сведчаньнямі настаўнікаў і вучняў, што дазволіла высветліць арганізацыйныя і матэрыяльныя ўмовы дзейнасці школ, праграмы навучання і надзіва пазітыўнае да іх стаўленне камандавання савецкіх партызанскіх атрадаў. Вынікам гэтых доследаў быў салідны артыкул „Акупацыйная школьная палітыка ў Беластоцкай акрузе 1941–1944”, апублікаваны ў варшаўскім перыёдыку „Przegląd Historyczno-Oświatowy” (1976, № 3).

Летам 1944 г. прыйшла Чырвоная Армія, і неўзабаве Беластоцчына была перададзена Польшчы. Паколькі пераважная колькасць беларусаў не хацела пакідаць родныя мясціны, у 1945–1946 г. польскае падполле агнём і мячом змушала іх перасяліцца ў БССР і, тэрарызуючы настаўнікаў, намагалася спыніць дзейнасць беларускіх школ. Нягледзячы на крывавае змаганне ўрадавых сіл з падполлем, абодва варожыя бакі ставіліся да беларускага пытання, па сутнасці, аднолькава. Праўда, органы „народнай” улады цешылі беларусаў прыгожай дэмакратычнай фразеалогіяй, але адначасова рыхтавалі прымусовае іх перасяленне на ўсход з надзеяй на акцэптацыю гэтага мерапрыемства савецкімі ўладамі. Польшча мелася быць аднанацыянальнай дзяржавай, у сувязі з чым беларускія школы лічыліся лішнімі і ў 1946–1947 г. былі ліквідаваны. Паўтараўся сцэнары 1919 года.

Аднак падзеі развіваліся нязгодна з намерам польскіх улад. Масква не была зацікаўлена ў ліквідацыі беларускага пытання ў Польшчы, і таму

не збыліся спадзяванні на заключэнне дагавора аб прымусовым перасяленні беларускага насельніцтва. У 1948 г. адбыліся важныя змены ў партыйным кіраўніцтве, і ў канцы чэрвеня 1949 г. сакратарыят ЦК ПАРП асудзіў скандальныя пачынанні ўлад у 1946–1947 г. і вырашыў неадкладна аднавіць дзейнасць беларускіх школ на Беласточчыне.

Партыйны загад выконваўся як належыць. У выніку незвычайных намаганняў мясцовых партыйных і адміністрацыйных органаў ужо напрыканцы 1949/50 школьнага года на Беласточчыне дзейнічала 39 школ з беларускай мовай навучання і 20 польскамоўных школ, у якіх пачалося вывучэнне беларускай мовы. Іх агульная колькасць хутка расла — у 1962/63 г. працавалі ўжо 172 школы, у якіх амаль 11 тысяч дзяцей вывучала беларускую мову. У абедзвюх катэгорыях школ усе школьнікі беларускай нацыянальнасці былі абавязаны вывучаць родную мову, дабравольным было толькі рашэнне бацькоў аб катэгорыі школы, у якой павінны былі вучыцца іх дзеці.

Такое становішча адлюстроўвала тагачаснае пазітыўнае стаўленне ўлад да роднай мовы беларусаў. Аднак пасля лістападаўскага (1956) пленума ЦК ПАРП, вяртання Гамулки і паслаблення савецкіх уплываў у партыйным кіраўніцтве пачалі ўзнікаць сумненні ў правільнасці палітыкі, якая садзейнічала росту нацыянальнай свядомасці беларускай моладзі і з часам магла выклікаць непажаданыя наступствы: у адрозненне ад украінцаў, прымусова расселеных у паўночных і заходніх ваяводствах, беларусы захавалі сваю тэрыторыю і сукупна на ёй пражывалі.

Гэтыя спекуляцыі абумовілі паступовы перагляд прынцыпу вывучэння роднай мовы як абавязковага для беларускай моладзі школьнага прадмета. Сваёй інструкцыяй ад 17 лістапада 1962 г., накіраванай бе-

ластоцкай кураторыі, міністэрства асветы ўпершыню закваліфікавала беларускую мову ў польскамоўных школах як дадатковы факультатыўны прадмет і, без кансультацыі з бацькамі, дазволіла кіраўнікам школ вызваляць вучняў ад абавязковага вывучэння роднай мовы.

Вопытныя педагогі ў міністэрстве асветы дзейнічалі беспамылкова. Яны не сумняваліся, што вызначэнне беларускай мовы факультатыўным прадметам павінна паўплываць на змяншэнне зацікаўлення вучняў і бацькоў яго вывучэннем. З такім разлікам цягам наступных гадоў міністэрствам выдаваліся чарговыя рэгуляцыі, якія паглыблялі працэс распаду навучання. У выніку колькасць вучняў пачатковых школ, якія вывучалі беларускую мову, зменшылася з 10–11 тыс. у 1960-я г. да 3 тыс. у 1990 г. Вырашальную ролю пры тым адыграла змена ў 1970-я г. адносін партыі да беларускага пытання, якая адлюстроўвала афіцыйнае прызнанне канцэпцыі аднанацыянальнай польскай дзяржавы.

Я пільна сачыў за гэтымі падзеямі, збіраў і захоўваў дакументацыю, аднак спробы дыскусіі з кампетэнтнымі прадстаўнікамі партыі і міністэрства асветы былі безвыніковыя. Яны імкнуліся пераканаць удзельнікаў бэргэжэцкіх з'ездаў у тым, што крызіснае становішча ў школьніцтве — вынік дэмаграфічных змен і незацікаўленасці бацькоў, а не намераных дзеянняў школьных улад. Гэта былі марныя хітрыкі — ніхто не сумняваўся, што школьныя ўлады могуць адмовіцца ад такой важнай ролі, як выхаванне моладзі.

Сапраўдныя прычыны распаду навучання беларускай мове былі „табу”, і публічнай дыскусіі не было. Праўда, кіраўнікі БГКТ, дырэктары школ і настаўнікі беларускай мовы ведалі прычыну, але маўчалі, не смелі аспрэчваць аргументацыю ўлад і

рызыкаваць сваімі пасадамі і невялікімі заробкамі. Акрамя кароткіх даведак, цэнзура не прапускала крытычных ацэнак школьнай палітыкі.

Усё ж Сакрату Яновічу ў 1976 г. удалося выдаць у беластоцкай Гарадской управе абмежаваным тыражом 200 асобнікаў маю брашуру „Беларускае школьніцтва на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд”, якая жыла сваім жыццём і выкрывала фарысействы тагачаснай польскай палітыкі. Апошнім маім здзяйсненнем у гэтым пытанні быў змястоўны даклад „Нарыс гісторыі беларускага школьніцтва на Беласточчыне”, прадстаўлены 27 траўня 1988 г. на з’ездзе інспектараў, дырэктараў школ і настаўнікаў беларускай мовы ў Бельску. Аднак і гэтым разам ніхто з іх не адважыўся выступіць у дыскусіі. Тэкст дасюль неапублікаванага выступлення змешчаны ў „Дадатку” № 2.

У 1970-я г. заняўся вывучэннем кнігавыдавецкай і палітычнай дзейнасці Вацлава Іваноўскага — аднаго з піянераў беларускага нацыянальнага руху. На зацікаўленне гэтым дзеячам паўплывалі перш за ўсё размовы з прафесарам БДУ Сцяпанам Александровічам, які ўпершыню раскрыў мне ролю і значэнне Іваноўскага ў працэсе змагання за дзяржаўнасць Беларусі, за што ўладамі БССР абвінавачваўся ва ўсіх магчымых грахах і быў імі асуджаны на вечны нябыт у памяці нашчадкаў.

Такое стаўленне цікавіла, інтрыгавала і выклікала жаданне праверыць закіды супраць Іваноўскага. Пачаліся доследы яго дзейнасці ў Пецярбургу, Вільні, Варшаве і Мінску, вывучалася архіўная дакументацыя, перыёдыкі, успаміны і рэляцыі сведкаў — Язэпа Найдзюка, Гражыны Ліпінскай і іншых, дапамагала Ганна Іваноўская, дачка Вацлава, якая захавала нямала сямейных дакументаў і здымкаў. Выкарыстаў матэрыялы Сенацкай камісіі гісторыі і

традыцыі Варшаўскай палітэхнікі, якая разгледзела дзейнасць Вацлава Іваноўскага ў Мінску пад час нямецкай акупацыі. Камісія заслухала сведчанні яго супрацоўнікаў, выступленні гісторыкаў, палічыла няслушнымі прапагандысцкія зневажальныя ацэнкі і рашыла вярнуць прафесару Іваноўскаму годнасць выдатнага педагога Палітэхнікі і заслужана дзеяча польскай навукі.

Сабраны на працягу некалькіх гадоў біяграфічны матэрыял дазваляў падрыхтаваць манаграфію пра жыццё і дзейнасць Вацлава Іваноўскага, аднак з улікам тагачасных умоў яе публікацыя ў Польшчы ўяўлялася малаверагоднай. Таму пакуль што давалася пайсці альтэрнатыўным шляхам — апрацоўваць і публікаваць у навуковых перыёдыках паасобныя артыкулы, у якіх пад нейтральнымі загаловамі разглядаліся асноўныя пытанні яго дзейнасці.

Паспрыяў гэтаму тагачасны дырэктар Інстытута славістыкі ПАН прафесар Васіль Белаказовіч, які ў інстытуцкіх выданнях змясціў тры артыкулы пра кнігавыдавецкія здзяйсненні Іваноўскага на пачатку ХХ ст.: „Да гісторыі беларускага выдавецкага руху ў 1902–1905 г.“, „Генезіс і аўтарства першага беларускага лемантара” і «Дзейнасць беларускага выдавецтва „Загляне сонца і ў наша аконца” ў Пецярбургу». Чарговы артыкул „ППС і беларускі рэвалюцыйны рух у 1902–1906 г.” апублікавала Беластоцкае навуковае таварыства. Дзейнасць Іваноўскага пад час Другой сусветнай вайны разглядалася ў артыкуле „Беларускае пытанне ў палітыцы Лонданскага лагера”, апублікаваным у зборніку Інстытута гісторыі ПАН (гл. бібліяграфію ў „Дадатку”).

Гэты альтэрнатыўны шлях аказаўся даволі ўдалым: пасля распаду камуністычнай сістэмы ва Усходняй Еўропе апублікаваныя раней распрацоўкі маглі быць хутка дапрацаваны і склаліся ў задума-

45. На канферэнцыі Беларускага навуковага таварыства. Лістапад 1983 г. На першым плане прафесар Юры Тамашэўскі, справа Юры Туронак, за імі Міхась Хмялеўскі. Сяброўскі шарж Лёніка Тарасевіча.

ную манаграфію „Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі”, якая ў 1992 г. была выдадзена Інстытутам гісторыі ПАН. Кніга выклікала жывое зацікаўленне ў Польшчы, з’явіліся шматлікія рэцэнзіі, палемічныя агляды, асобныя яе раздзелы перакладаліся і друкаваліся ў беларускіх часопісах „Нёман” (1992), „Маладосць” (1994) і „Архэ” (1999).

Неўзабаве пасля выпуску ў Польшчы Валерыя Ждановіч падрыхтавала поўны пераклад кнігі на беларускую мову, аднак яе выданне чамусьці зацягнулася да 2006 г. Праз год у „Беларускім гістарычным аглядзе” з’явілася цікавая рэцэнзія Станіслава Рудовіча.

Кніга „Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі” была першай спробай аргументаванай распрацоўкі

яго дзейнасці, асноўным арыенцірам якой была незалежная Беларусь. Ён пачаў яе будаванне тады, калі пра гэта мала каму яшчэ снілася. Гэтая яго дзейнасць ацэньвалася па-рознаму, бо рознымі былі адносіны яго прыхільнікаў і апанентаў да пытання дзяржаўнасці Беларусі.

Ад акалічнасцяў дзейнасці Іваноўскага ў Мінску быў ужо толькі адзін крок да шырэйшага разгляду пытанняў нямецкай акупацыі. Восенню 1981 г. закончыў артыкул пра адносіны польскага эмігранцкага ўрада і краёвага падполля да беларускага пытання ў 1941–1944 г. і шукаў магчымасці яго публікацыі. Артыкул без папярэдняй дамоўленасці выслаў для ацэнкі ў Інстытут гісторыі ПАН, выданні якога здаваліся найбольш адпаведнымі для выкарыстання такой тэмы. Аднак ва ўмовах ваеннага становішча ў Інстытуце, відаць, не працавалі, і толькі восенню 1982 г. прафесар Ласоўскі запрасіў мяне на размову. Прафесар прыняў прапанаваны артыкул і заахвочваў падрыхтаваць доктарскую дысертацыю аб падзеях у Беларусі ў гады нямецкай акупацыі.

Прычынай зацікаўлення прафесара былі некаторыя праблемы з рэалізацыяй даследчыцкай праграмы Інстытута, якая прадугледжвала, між іншым, вывучэнне адносін з усходнімі суседзямі Польшчы ў гады Другой сусветнай вайны. Аднак да гэтага часу ў Інстытуце вывучаліся толькі польска-ўкраінскія і польска-літоўскія ўзаемаадносіны, але не было ахвотных заняцца беларускай праблематыкай. Гэты прабел мелася ў некаторай меры запоўніць мая дысертацыя.

Такім чынам, пасля ранейшых дысертацыйных няўдач у Варшаве і Мінску, прапанаваная прафесарам Ласоўскім тэма нарэшце адпавядала маім зацікаўленням, і я згадзіўся заняцца яе распрацоўкай. Значны ўплыў на гэтае рашэнне мелі

мае досвед і назіранні за тагачаснымі падзеямі ў Дукштах і Вільні.

Вайна перш за ўсё прадухіліла далейшую дэпартацыю савецкімі ўладамі насельніцтва Літвы, і таму прыход немцаў успрымаўся з палёгкай. Хутка была створана літоўская адміністрацыя і самаахова, якая здолела даволі паспяхова забяспечыць край перад развіццём савецкай партызаншчыны, у выніку чаго насельніцтва бадай не адчувала жорсткасці партызанскай вайны. У той час я вучыўся ў пачатковай школе і гімназіі, не адчуваў ніякай ідэалагічнай індактрынацыі і ў сваім 12–15-гадовым узросце амаль не цікавіўся вялікай палітыкай. Пра падзеі ў Беларусі ведаў толькі тое, што паведамлялася ў віленскім штотыднёвіку „Беларускі голас”.

11 ліпеня 1944 г. вярнулася ў Дукшты Чырвоная Армія, і ў той дзень адбыўся мітынг жыхароў, на якім савецкі афіцэр расказаў пра розныя жудасці, якія мы перажывалі пад час нямецкай акупацыі. „Звесткі” афіцэра, які лепш за нас саміх ведаў наша становішча, спачатку выклікалі здзіўленне і насмешкі, аднак неўзабаве іх сталі паўтараць савецкія газеты і розныя службоўцы. Выглядала, што прапагандысцкія тэзісы былі падрыхтаваныя загадзя. Бадай найбольш жорсткія прынцыпы прапаганды былі ўстаноўлены ў Беларусі. Спатрэбілася нават прынятая ў лютым 1945 г. рэзалюцыя ЦК КПБ аб перавыхаванні грамадства ў духу савецкага патрыятызму і нянавісці да нямецкіх акупантаў, якіх ужо не было на беларускай зямлі.

Згодна з патрабаваннем дзяржаўнай прапаганды беларускія савецкія гісторыкі, публіцысты, пісьменнікі і мастакі садзейнічалі стварэнню і распаўсюджванню міфаў аб гераічнай барацьбе народа з нямецкімі захопнікамі, кляймоў беларускіх палітычных дзеячаў, якія імкнуліся выкарыстаць умо-

вы акупацыі для ўмацавання нацыянальных сіл і іх падрыхтоўкі да змагання за незалежнасць краіны. Замоўчвалася або фальсіфікавалася дзейнасць беларускага школьніцтва, выдавецтваў, устаноў культуры, Беларускай самааховы і Саюза беларускай моладзі. Выключную нянавісць выклікаў галоўны рэжысёр гэтых мерапрыемстваў генеральны камісар Вільгельм Кубэ, якому прапагандысты надалі эпітэт „кат беларускага народа” і губляліся ў здагадках, колькі мільёнаў беларусаў ён імкнуўся знішчыць.

Прапагандысцкія прыёмы ўскладнялі падрыхтоўку дысертацыі. У 1980-я г. сведкі акупацыйных падзей у Беларусі і ў эміграцыі не рызыкавалі даваць паказанні, супярэчныя з тэзісамі савецкай прапаганды. Ім было лепш нічога не ведаць, маўчаць, каб не быць западозранымі ў калабарацыянізме. Вывучэнне акупацыйных падзей ускладнялі таксама працы савецкіх і польскіх гісторыкаў і публіцыстаў. Сплятаючы сапраўдныя і надуманыя факты і акалічнасці яны, як правіла, паказвалі чорна-белы вобраз становішча, ігнаруючы дзеянні нямецкай акупацыйнай адміністрацыі, неадпаведныя іх палітычным інтарэсам.

Змаганне з палітызацыяй гісторыі патрабавала не галаслоўных сцвярдзенняў і пярэчанняў, а дакументаваных канкрэтных доказаў. Такую магчымасць давалі захаваныя ў варшаўскіх архівах калекцыі дакументаў міністэрства акупаваных усходніх абшараў, райхсфюрэра СС Гімлера і польскага падполля, а таксама матэрыялы Нюрнбергскіх працэсаў над ваеннымі злачынцамі і службоўцамі нямецкага кіраўнічага апарату. Важнай крыніцай інфармацыі былі нямецкія і беларускія перыёдыкі і ўрэшце перапіска з некаторымі ўдзельнікамі тагачасных падзей. Выкарыстаныя матэрыялы дазволілі адмовіцца ад апрыёрнай акцэптацыі выказванняў

пасляваенных гісторыкаў і крытычна разгледзець асноўныя пытанні акупацыі не толькі праз прызму зацікаўленняў Масквы, Берліна і Варшавы, але перш за ўсё з улікам беларускага нацыянальнага інтарэсу.

Дысертация над назвай „Беларусь пад нямецкай акупацыяй” атрымала станоўчую ацэнку прамотара прафесара Пятра Ласоўскага і рэцэнзентаў прафесараў Юрыя Тамашэўскага і Рамуальда Войны. Яе публічная абарона ў Інстытуце гісторыі адбылася 22 снежня 1986 г. пад кіраўніцтвам найлепшага польскага знаўцы нямецкай акупацыйнай палітыкі прафесара Часлава Мадайчыка. У сесіі ўдзельнічалі інстытуцкія калегі, прысутнічалі мая жонка, рэдакцыйныя сябры Галіна Бінчак і Жэнік Мажэйка, а таксама Алег Латышонак, Марэк Карп і грамада беларускіх студэнтаў. Некаторыя рэагавалі вельмі эмацыянальна.

5 лютага 1987 г. Навуковая рада Інстытута зацвердзіла маю вучоную ступень доктара гуманітарных навук у галіне гісторыі. Цікава, што такое рашэнне прынялі тайным галасаваннем усе 23 члены Навуковай рады. Гэта быў немалы поспех.

Так завяршыўся важны этап маёй даследчыцкай дзейнасці. З часам сувязь з Інстытутам паслабела, аднак не зменшылася зацікаўленне пытаннямі акупацыі, якія спадзяваўся распрацоўваць у будучыні. Пакуль што найбольшай праблемай было выданне маёй працы. Дзяржаўныя выдавецтвы перажывалі тады вялікія фінансавыя цяжкасці, акрамя таго не верылі ў значнае зацікаўленне чытачоў маёй кнігай. Таксама не выключалі адмоўнай рэакцыі цэнзуры.

І тады, напрыканцы 1987 г., прыйшла да мяне студэнтка Варшаўскага ўніверсітэта Аліцыя Петручук і нясмела запытала, ці не згадзіўся б я на публікацыю

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA

 Polska Akademia Nauk
 Instytut Historii

DYPLOM

OBYWATEL

Jerzy Turonek

URODZONY DZIA 26 kwietnia 1929 ROKU W Dukoszylu (ZSRZ)

NA PODSTAWIE PRZEDŁOŻONEJ ROZPRAWY DOKTORSKIEJ POD TYTUŁEM:

„Białorus pod okupacją niemiecką, 1941 - 1944”

ORAZ PO ZŁOŻENIU PRZEPISANYCH EGZAMINÓW UZYSKAŁ

STOPIEŃ NAUKOWY

DOKTORA

NAUK humanistycznych w zakresie historii

NADANY UCHWAŁĄ RADY NAUKOWEJ

 Instytutu Historii
 Polskiej Akademii Nauk

Z DNIA 5 lutego 1987 r.

Warszawa Z DNIA 30 lipca 1987 ROKU

PROMOTOR

 Piotr Kosowski
 Prof. dr hab. Piotr Kosowski
PRZEWODNICZĄCY
RADY NAUKOWEJ
 Andrzej Bączancki
 Prof. dr Andrzej Bączancki
DYREKTOR PLACÓWKI
(INSTYTUTU)
 Janusz Jazbir
 Prof. dr hab. Janusz Jazbir

NR 35/87

46. Дыплом доктара гісторыі, 1987 г.

маёй дысертацыі ў нелегальным выдавецтве „WERS”. З Аліцыяй я пазнаёміўся на студэнцкіх мерапрыемствах, адносіўся да яе з даверам, але не ведаў пра яе сувязь з польскімі нелегальнымі выдаўцамі. Як бы там ні было, Аліцыя Петручук стала „хроснай мамай” маёй кнігі „Беларусь пад нямецкай акупацыяй”.

Першыя, яшчэ цёплыя, яе асобнікі атрымаў у лютым 1990 г., хаця на вокладцы быў пазначаны 1989 год выдання. Пакуль яна друкавалася, у Польшчы адбыліся важныя палітычныя змены — распаўся камуністычны рэжым, знікла цэнзура, выдавецтва „WERS” было зарэгістравана і мая кніга з’явілася на рынку як легальнае выданне. Усё ж падпольныя ўмовы друку з недасканалай тэхнікай адбіліся на выглядзе кніжкі. Не было аўтарскай карэктуры, здымкі былі невыразныя і не падпісаныя, а замест бел-чырвона-белага вокладкі атрымалася чырвона-бела-чырвоная. На шчасце, няшмат было тэкставых памылак.

Нягледзячы на тэхнічныя недахопы кніга выконвала сваю ролю. Яе невялікі тыраж (2000 асобнікаў) хутка разышоўся ў Польшчы. Адсюль дзякуючы ажыўленню асабістых кантактаў пэўная колькасць асобнікаў трапіла ў Беларусь, дзе выклікала большае, чым у Польшчы, зацікаўленне.

Пасля адпаведнай перапіскі з Алай Сямёнавай у кастрычніку 1991 г. рэдакцыя штотомсячніка „Нёман” надрукавала некаторыя раздзелы кнігі. Выбраныя тэксты пераклаў на рускую мову супрацоўнік рэдакцыі Ігар Карпікаў, а прадмову напісаў гісторык Аляксей Літвін. Паколькі былі валютныя праблемы, я атрымаў пуцёўку на двухтыднёвы побыт з жонкай у Іслацкім доме творчай працы пісьменнікаў, якая замяніла грашовы ганарар. Там з найлепшай у свеце беларускай бульбы рабілі нясмачныя дранікі, якія помняцца па сённяшні дзень.

Амаль адначасова, але без папярэдняй дамоўленасці з аўтарам, кнігу ў перакладзе В. Мартыненкі і У. Панады пачала друкаваць „Чырвоная змена”. Цягам дзесяці тыдняў перадрукавалі невялікую частку кнігі, і работа спынілася. Не ведаю, чаму так сталася. Былі яшчэ іншыя спробы перадрукоўвання, але таксама няўдалыя.

Польскае выданне і публікацыі ў беларускіх часопісах у многім прадвызначылі лёс кнігі „Беларусь пад нямецкай акупацыяй” — яна стала вядомай больш шырокім колам зацікаўленых. Вясной 1991 г. варшаўскае выдавецтва „Książka i Wiedza” і мінскае „Беларусь” заявілі аб гатоўнасці перавыдаць кнігу. Пачаліся перамовы, фармальнасці, і неўзабаве былі заключаны дагаворы: 27 траўня з выдавецтвам „Беларусь” і 7 жніўня з выдавецтвам „Książka i Wiedza”. Абедзве кнігі выйшлі ў 1993 г. — польскамоўная ў сакавіку і беларускі пераклад у ліпені напярэдадні Першага з’езда беларусаў свету.

З беларускім выданнем, здаецца, асаблівых праблем не было. Пераклад своечасова падрыхтавала Валерыя Ждановіч, аўтарызаваў яго часткамі пад час візітаў Валерыі ў Польшчу і маіх у Мінск. Каментары да тэксту напісаў Аляксей Літвін. Салідна папрацавала рэдактар кнігі незабыўная Ганна Касцялецкая, якой належала апошнія слова ў розных тэрміналагічных і іншых сумненнях. Яе ўступны тэкст „Ад выдавецтва” быў своеасаблівай страхоўкай перад магчымымі нападамі ветэранаў змагання з нямецкімі акупантамі і беларускімі нацыянальнымі дзеячамі. Не збыліся апасенні дырэктара выдавецтва Аляксандра Лукашука, які лічыўся з невялікім зацікаўленнем чытачоў — надрукаваная тыражом 5000 асобнікаў кніга імгненна разышлася.

Насамперш адгукнуліся не гісторыкі, а прэм’ер беларускага ўрада Вячаслаў Кебіч. 22 верасня 1993 г.

з нагоды 50-й гадавіны забойства Кубэ ён запрасіў Алену Мазанік і Марыю Осіпаву, якім заявіў: «Вот мне недавно в руки попала книжка Юрия Туронка „Беларусь под немецкой оккупацией“, вышедшая в издательстве „Беларусь“... По этому поводу я уже вёл разговор с министром информации, кому подчинено издательство. Как можно было такое издавать? Мы тот вопрос уже обсуждали в правительстве, будем бороться против этого, к уголовной ответственности привлекать. Считаю, что история сказала своё слово...» А Осіпава падтакнула Кебічу: „Есть ли мозги у того, кто написал книгу?“ (Вечерний Минск, 27.09.1993).

Але час быў ужо іншы, пра крымінальную адказнасць не было гутаркі. Бурчанне Кебіча пакуль што не палохала рэдактараў мінскіх часопісаў. 14 студзеня 1994 г. „Літаратура і мастацтва“ надрукавала рэцэнзію Мар’яна Віжа з заключным вывадам: „Спроба Ю. Туронка праўдзiва, па-новаму прачытаць старонкі гэтай вайны заслугоўвае самай высокай ацэнкі“. А Міхась Тычына ў аглядзе, надрукаваным у штотомсячніку „Беларусь“ (кастрычнік 1994 г.) падкрэсліў: „Пакуль што па паўнаце выкарыстанай інфармацыі і па навізне погляду на падзеі мінулага ў нашай афіцыйнай гістарыяграфіі няма чаго паставіць побач з названай кнігай“.

Усё ж для грунтоўнай дыскусіі было яшчэ зарана. Паводле беластоцкага калегі Алега Латышонка, кніга „Беларусь пад нямецкай акупацыяй“ была да таго наватарскім творам, што беларускія гісторыкі проста не былі гатовыя да такой дыскусіі. Папершае, яны маглі карыстацца нямецкай дакументацыяй толькі ў такой меры, якую дазвалялі яе выбраныя фрагменты ў перакладным фондзе мінскага архіва, і, па-другое, маглі імі карыстацца згодна з вызначанай іх навуковым кіраўніцтвам тэмай, ад-

паведнай „генеральнай лініі” доследаў. Таму невыпадкова апублікаваны 6 траўня 1994 г. у тыднёвіку „Літаратура і мастацтва” за подпісам пісьменніка Ігната Дуброўскага артыкул „Паклаўшы руку на біблію” паўтараў вядомыя савецкія тэзісы і не ўносіў у дыскусію ніякіх новых аргументаў.

Свая „генеральная лінія” была і ў беларускіх публіцыстаў у заходніх саюзніцкіх краінах антынямецкай кааліцыі. Яны, ухіляючыся ад западозрання ў калабарацыянізм, маўчалі або фальсіфікавалі акупацыйныя падзеі і сваё мінулае. У такім становішчы мая кніга не выклікала публічнай дыскусіі. Праўда, у амерыканскім штотомсячніку „Беларус” (1991, № 380) быў надрукаваны рэцэнзійны артыкул Барыса Рагулі, аднак, па-першае, гэта была адзіная публікацыя, і, па-другое, яна не закранала істотных акалічнасцяў акупацыйнай актыўнасці беларускіх незалежнікаў.

На фоне страўсападобнага стаўлення эмігранцкіх палітыканаў унікальны погляд на прадстаўленыя ў кнізе пытанні выказаў у сваім наступным допісе ад 18 снежня 1995 г. пісьменнік Масей Сяднёў: «Што й казаць, Вашая кніга „Беларусь пад нямецкай акупацыяй” зрабіла на мяне глыбокае ўражаньне сваім праўдзівым, сапраўды навуковым выкладам падзей і такой жа бескампраміснай ацэнкай падзей. Што-ж тычыцца беларускага пытання падчас акупацыі, дык бяз Вашай кнігі яго нельга было-б нават уявіць, Вы надалі гэтаму пытанню цэласьць, аформілі, узьялі яго, бяз Вашай кнігі гэтага пытання прост не існавала-б, яно заставалася-б аморфным, у нейкіх неасэнсаваных эпізодах, фрагмэнтах. Вашая кніга для мяне, што заставаўся наўзбоччы — цэлае адкрыцьцё. Шчыра-шчыра дзякую».

Такія ацэнкі ўмацоўвалі перакананне ў неабходнасці працягваць доследы становішча беларускага

нацыянальнага руху пад час нямецкай акупацыі. Асабліва цікавілі пытанні школьніцтва і ідэйныя пазіцыі моладзі, хацелася высветліць прычыны партызаншчыны і грамадзянскай вайны, даследаваць здзяйсненні ў галіне культуры, імкненні палітычных групавак і іншае. Аднак на тое не ставала часу і сіл, а таксама зацікаўлення і дапамогі беларускай дзяржавы. Давялося далей працаваць самому з марнай надзеяй на зацікаўленасць і магчымасці маладых даследчыкаў гісторыі ваеннага перыяду.

У другой палове 1990-х г. нейкі час супрацоўнічаў з Інстытутам славістыкі ПАН, падрыхтаваў даследаванне „Беларуская кніга ў Другой Рэчыспалітай 1921–1939” і некалькі дзясяткаў біяграмаў духоўнікаў розных хрысціянскіх канфесій. Адначасова супрацоўнічаў з мінскім каталіцкім часопісам „Наша вера”, у якім друкаваліся мае распрацоўкі, прысвечаныя гісторыі Каталіцкай царквы ў Беларусі. Аднак найбольшую цікавасць па-ранейшаму выклікала падзеі акупацыі.

Пад час даследаў выяўляліся розныя абліччы акупацыйнага жыцця. Акрамя масавага знішчэння жыдоўскага насельніцтва ішла ўнутраная малая вайна ўсіх з усімі, метадамі якой не маглі ганарыцца не толькі савецкія і польскія партызаны, але і беларускія дзеячы. Спрэпараваныя імі пасля вайны „гістарычныя праўды” часта не адпавядалі сапраўднаму становішчу, што выклікала жаданне іх абгрунтаванага высвятлення.

Яшчэ за паўгода да канца акупацыі была ўстаноўлена савецкая ацэнка колькасці ахвяр цывільнага насельніцтва Беларусі („кожны чацвёрты”), значная частка якой спісвалася, як і Катынскае злачынства, на рахунак немцаў. Але забойствы дзеячаў, якія загінулі ў выніку міжусобнай барацьбы

Глыбокаважаны Спадар Туронак,

Што й казачь, Вашае кніга
 "Беларусь пад нямецкай
 акупацыяй" зрабіла на мяне
 глыбокае ўражачнае сваім
 праўдзівым, сапраўды навуко-
 вым выкладам падзей і такой жа
 бескампраміснай аўтычнай падзей.
 Што-ж татышка Беларускага
 Устаноўнага падчас акупацыі,
 дык без Вашай кнігі яго
 шыльга было-б нават удзіць,
 бы нагам гэтаму Устаноўнаму
Цэласьць, аформілі, узьніклі
 яго, без Вашай кнігі, гэтага
 Устаноўнага прот не існавала-б,
 што заставалася-б амерфікам,
 у некількіх неасэнсаваных энгірдах,
 сфрагмантах. Вашае кніга
 для мяне, што заставаеця
 на ўвочы — цэлае адкрыццё.
 Шчыра-шчыра дзякую

18.12.95 З нашай
 Р.С. Вялікае падзяка М. Сяднёву
 Вашай дапамогі за нагаданае кнігу
 Яна не падала свайго адрагу і я
 ня мог ёй адудэтыцца.
 М.С.

за ўплывы і ўяўную ўладу, ахвотна паказваліся як подзвігі савецкіх падпольшчыкаў і партызан.

Так узнікалі міфы і дакументальнае іх абвяржэнне. Замах на Вацлава Іваноўскага падрыхтавалі, дарэчы, з ухвалення шэфа СС і паліцыі Готберга, прыхільнікі Астроўскага, якія такім чынам праклалі яму дарогу ў Беларускаю Цэнтральную Раду. Ініцыятарам забойства Акінчыца таксама былі не партызаны, а толькі Іван Ермачэнка, які так бараніўся перад падрыхтаваным групай Акінчыца замахам на сваё жыццё. Няпраўда і тое, што савецкія партызаны забілі Юліяна Саковіча і Вінцэнта Гадлеўскага, пра што паведамлялі прапагандысты (гл.: Раманоўскі В. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мінск, 1964, с. 143; Сачанка Іван. Хто такія беларускія „патрыёты”? Мінск, 1975, с. 74). Гадлеўскага расстралялі службоўцы мінскай СД, а Саковіча — акоўцы ў Васілішках пад Лідай.

Трагічным і бессэнсоўным было таксама забойства беларускіх патрыётаў ксяндзоў Станіслава Глякоўскага і Дзяніса Мальца і разгром беларускага каталіцкага душпастырства ў Мінску, здзейснены ў снежні 1941 г. „сваімі” праваслаўнымі экстрэмістамі пад кіраўніцтвам начальніка мінскай паліцыі згаданага Саковіча. Гэты ганебны ўчынак, які пасля вайны падаваўся як антыкаталіцкая акцыя нямецкай паліцыі, не садзейнічаў кансалідацыі нацыі і штурхаў беларускіх каталікоў у польскія абдымкі (гл.: Наша вера, 1996, № 1–2).

На пачатку новага стагоддзя падрыхтаваў дзве, магчыма, ужо апошнія, аналітычныя распрацоўкі некаторых пытанняў беларускага жыцця пад нямецкай акупацыяй. Першая з іх — „Беларуская кніга пад нямецкія кантролем (1939–1944)”, выдадзеная ў Мінску ў 2002 г., — адлюстроўвала незвычайна слабы творчы патэнцыял беларускіх аўтараў і такія ж

магчымасці выдаўцоў: калі ў 1941–1944 г. у Латвіі выдалі на латышскай мове каля 1500 кніг, то ў Генеральнай акрузе Беларусь — толькі 52.

Другая кніга — „Людзі СБМ” (2006) — паказвала вялікі ўздых нацыянальнай актыўнасці беларускай моладзі ва ўмовах ужо відавочнай мілітарнай катастрофы Трэцяга Райху. Гэты феномен быў самым важным вынікам нацыянальнай палітыкі генеральнага камісара Беларусі Вільгельма Кубэ, незразумелым для многіх пасляваенных гісторыкаў.

НОВЫ ЧАС

Змену грамадска-палітычнага ладу ў Польшчы ўспрыняў даволі абыякава — па-першае, гэта была ўжо восьмая такая змена ў маім жыцці, і, па-другое, мне было 60 гадоў, асноўныя жыццёвыя пытанні былі вырашаны, і ў любы час мог выйсці на пенсію. Таму мяне не турбавалі праблемы прафесійнай дзейнасці, якія нарасталі ва ўмовах новых капіталістычных парадкаў. Нарэшце мог прысвяціць больш часу сваім асабістым справам.

Неўзабаве пачаўся вывад савецкіх войск з Усходняй Еўропы, адбылося ўз'яднанне Нямеччыны з развітальнымі пародам савецкіх і нямецкіх войск у Берліне. Адначасова паглыбляўся эканамічны і палітычны крызіс у Савецкім Саюзе, актывізаваліся незалежніцкія рухі ў Прыбалтыцы. У сакавіку 1990 г. Вярхоўны Савет Літвы абвясціў аднаўленне дзяржаўнай незалежнасці. Адкрывалася новая старонка гісторыі.

Мне хацелася паглядзець на гэтую літоўскую незалежнасць, але Баліс Петрулёніс не мог задаволіць маёй просьбы і выслаць запрашэнне. Ён паведаміў пра ўвядзенне савецкімі ўладамі блакады Літвы, спыненні замежнага руху і паставак перш за ўсё аўтамабільнага паліва. Прыехаў з Зінай у Вільню толькі на пачатку верасня, калі блакада была ўжо адменена. Там амаль усё выглядала па-старому, хаця ўжо луналі літоўскія сцягі і віднелі адноўленыя ўзарваныя некалі Тры крыжы непадалёк ад Замкавай гары.

Больша быў прыгнечаны і расчараваны пазіцыяй Захаду, паведаміў, што крыху раней літоўскія дзеячы спадзяваліся на падтрымку сваіх незалежніцкіх намаганняў уладамі Злучаных Штатаў, Францыі і Вялікабрытаніі, якія іх прымалі, слухалі, але ніякай дапамогі не абяцалі. Ім быў патрэбны непадзельны Савецкі Саюз.

У Вільні выпадкова сустрэлі Сяргея Шупу, з якім я пазнаёміўся на талакоўскай сустрэчы ў Мінску. Ён усё ж здзейсніў свой намер і пераехаў у Вільню, дзе з жонкай прыпыніўся ў кватэры Каўшоў на Летняй вуліцы. Дзякуючы гэтаму кантакту нас адшукала Валя Трыгубовіч, на той час дзяячка БНФ, і настойліва прасіла прыехаць у Мінск, а адтуль у Полацк на святкаванні 500-й гадавіны нараджэння Францішка Скарыны. Хаця афіцыйнага запрашэння мы не атрымалі і гэтай паездкі не планавалі, неадкладна выехалі ў Мінск і прыпыніліся ў Алеся Траяноўскага.

Назаўтра Валя пасадзіла нас у аўтобус і паехалі ў Полацк. Па дарозе спыніліся ў Лепелі. Калі выходзіў з аўтобуса, падбегла да мяне незнаёмая дзяўчына і з беларускім прывітаннем уручыла бохан хлеба і вышываны ручнік. Відаць, лічыла мяне адным з замежных гасцей, якія ехалі ў Полацк, хаця ніхто мяне не прадставіў. Хлеб неяк з’елі, а ручнік доўга напамінаў пра лепельскую сустрэчу. Тамсама пазнаёміўся з пісьменнікам Уладзімірам Арловым.

А ў Полацку — патрыятычная атмасфера, белчырвона-белыя сцягі і транспаранты „Партыя, узнаві, што зруйнавала” і падобныя. Глядзелі мошчы святой Ефрасінні, групе малых полацкіх дзетак расказаў пра іх слаўную княгіню, пабывалі на канцэрце ў саборы, пад час якога я ўсё засынаў, а Зіна мяне штурхала, будзіла. Тут я нарэшце зразумеў, чаму Валя Трыгубовіч так хацела, каб мы прыехалі — мала

48. Размова з папам Янам Паўлам II. Рым, травень 1990 г.

было замежных гасцей: з Лондана прыехалі толькі Пікарда і Дзінглі, з Прагі — Вацлаў Жыдліцкі, з Варшавы — прафесар Васіль Белаказовіч і мы. Больш было савецкіх знаёмых: Адам Мальдзіс, Пётр Краўчанка, Андрэй Майсяёнак, Аляксей Каўка і іншыя. Асобна прыехаў на машыне мастак Фелікс Янушкевіч, з якім пасля ўрачыстасці ездзілі ў Мёры.

Праз некалькі месяцаў наведаў мяне ў Варшаве Андрэй Майсяёнак з Гродна, які прапанаваў паехаць на краязнаўчую канферэнцыю ў Браславе, якая планавалася 16–17 лютага 1991 г. Прапанова зацікавіла перш за ўсё тым, што можна было наведаць радзіму майго бацькі, на якой летам 1945 г. праводзіў свой адпачынак. Адзінай тэмай, з якой я мог выступіць на канферэнцыі, была гісторыя беларускага манастыра айцоў марыянаў у Друі.

Пасля падрыхтоўкі даклада і атрымання запрашэння ў палове лютага прыехаў у Гродна. На вакзале сустрэў Майсяёнак, наведалі музей, пазнаёміўся з экскурсаводам Коўкель, абедалі ў нейкай сталовай адначасова з клерыкамі мясцовай духоўнай семінарыі, якія голасна маліліся перад абедам па-польску. Гэта мяне непрыемна ўразіла — мінула амаль паўстагоддзя, аднак паланізацыя нашых хлопцаў не спынялася. Чаго ад іх можна чакаць, калі стануць святарамі, духоўнымі правадырамі беларускіх каталікоў?

З Гродна ў Браслаў ехалі мікрааўтобусам па беларускай тэрыторыі. Літоўскія дарогі быццам лепшыя, аднак пасля студзеньскай трагедыі пад Віленскай тэлевізійнай вежай, калі савецкія танкі падушлі моладзь, ехаць па літоўскай тэрыторыі не рэкамендавалася — там быццам было небяспечна. У мікрааўтобусе ехалі на канферэнцыю гродзенскія навукоўцы, усе паміж сабой размаўлялі па-руску. Слухаць было незвычайна і непрыемна.

У браслаўскім гатэлі адбываецца рэгістрацыя ўдзельнікаў канферэнцыі. Жанчына глядзіць мой польскі пашпарт і раптам усклікае: „О, Туронак! У нас у Браславе таксама жыве адзін Туронак”. Мне прыемна, але гартаю тэлефонную кнігу і знаходжу не аднаго, а трох Туронкаў. Так, тут мае карані, а не ў Дукштах.

Канферэнцыя праходзіць нармальна. Пазнаёміўся з Людмілай Хмяльніцкай з Віцебска і мясцовымі настаўнікамі Вітаўтам Ермалёнкам і Кліменціем Кожынам, з якімі калісь крыху церапісваўся. Сустрэў ксяндза Антона Лася, які вярнуўся з Варшавы. Ён нармальна гаворыць па-беларуску, але да мяне чамусьці звяртаецца па-польску. Так размаўляць няма ахвоты, хутка адыходжу. Таксама паводзіць сябе нейкі дзядзька ў рэстаране, які толькі пасля ўпартай

49. Беларускія ўдзельнікі міжнароднай канферэнцыі гісторыкаў у Рыме. Стаяць (злева направа): Вячаслаў Вярэніч, Адам Мальдзіс, Юры Турунак, Зора Кіпель, Аляся Кіпель, Янка Запруднік, а. Аляксандр Надсан, Анатоль Грыцкевіч. Кленчаць: Вітаўт Кіпель і Янка Мойсік. Красавік — травень 1990 г.

50. Белавежская канферэнцыя. Сядзяць (злева направа): Юры Турунак, Валя Трыгубовіч, Юры Хадыка, Ян Запруднік. Кастрычнік 1990 г.

двухмоўнай гутаркі са мной пераходзіць на беларускую мову. Відаць, няшмат беларускага дала ім БССР.

У Браслаўскім музеі пазнаёміўся з яго супрацоўнікам Кастусём Шыдлоўскім. Гэты сімпатычны хлопец паходзіць з недалёкага мястэчка Відзы, якое ў час нямецкай акупацыі было далучана да Літвы. У Відзах літоўцы меркавалі адкрыць гімназію, але не знайшлі там дастатковай колькасці кандыдатаў. З Шыдлоўскім некалькі гадоў перапісваўся, раз сустрэў яго ў Варшаве ва ўніверсітэце, але неўзабаве кантакт з ім спыніўся.

Вяртаемся аднак па літоўскай тэрыторыі. На дарозе сустракаем шлагбаум з надпісам „Дзяржаўная граніца”, але кантралёраў няма — ні беларускіх, ані літоўскіх. Выязджаем на знаёмую шашу Дзвінск — Вільня — Гродна, едзем хутка з кароткім перапынкам у Вільні. Але неўзабаве зноў граніца і літоўскі кантрольны пункт. Пабачыўшы беларускую рэгістрацыю мікрааўтобуса, літоўскія памежнікі гавораць з намі на чысцюсенькай беларускай мове. Незвычайнае ўражанне.

У Полацку і Браславе, здаецца, ніхто не размаўляў са мной пра палітычную перспектыву Савецкага Саюза і, у прыватнасці, Беларусі, хаця ўжо летам 1990 г. быў абвешчаны суверэнітэт Расіі, Украіны і Беларусі як складовых частак СССР і рыхтаваўся праект новага саюзнага дагавора. Урэшце 17 сакавіка 1991 г. быў праведзены канстытуцыйны рэферэндум аб далейшым лёсе гэтай дзяржавы, у якім 82,7% беларускіх выбаршчыкаў выказаліся за захаванне СССР.

Вынік рэферэндуму мяне моцна расчараваў. Пражываючы за мяжой і слаба ведаючы беларускія рэаліі, я проста не ўяўляў, што савецкая рэчаіснасць магла ўспрымацца народам больш прывабнай, чым

перспектыва сваёй нацыянальнай дзяржаўнасці. Магчыма, таму ўсё яшчэ крыху спадзяваўся на неверагоднасць выніку рэферэндуму і яго фальсіфікацыю прамаскоўскімі ўладамі БССР.

Неўзабаве прыехаў у Варшаву Джон Фокс — службовец амерыканскага Дзяржаўнага дэпартаменту (міністэрства замежных спраў), які рыхтаваў сваім уладам даклад па пытанні СССР. Па рэкамендацыі Марка Карпа, на той час дырэктара Цэнтра ўсходніх доследаў, Фокс наведаў мяне і цягам доўгай гутаркі імкнуўся звернуць свае звесткі пра Беларусь, нацыянальную свядомасць насельніцтва, пытанні мовы, культура і да т. п. Ён рашуча адкінуў мае сумненні ў верагоднасці выніку рэферэндуму і лічыў яго наглядным сведчаннем недастатковай гатоўнасці беларускага народа і яго эліт да дзяржаўнай самастойнасці.

Выказванні Фокса адлюстроўвалі тагачаснае стаўленне вярхоўнага амерыканскага кіраўніцтва, у прыватнасці прэзідэнта Джорджа Буша, які пасля маскоўскіх перагавораў з Гарбачовым, 1 жніўня 1991 г., прыбыў у Кіеў і выступіў у Вярхоўным Саўеце Украінскай ССР. Прамаўляючы да дэпутатаў, Буш адназначна падтрымаў палітыку Гарбачова, праект новага саюзнага дагавора, выказаў спадзяванне на пашырэнне супрацоўніцтва з саюзнымі рэспублікамі, але адначасова паставіўся адмоўна да іх незалежніцкіх намаганняў, якія назваў „безнадзейнай палітыкай ізаляцыі”, спробай замяніць былую тыранію лакальным дэспатызмам і самагубным нацыяналізмам.

У Літве і іншых рэспубліках, якія намагаліся аднавіць сваю дзяржаўную самастойнасць і спадзяваліся на падтрымку амерыканскага прэзідэнта, такое яго стаўленне ўспрымалася як драма і як пагроза далейшага прабывання ў складзе СССР. Відаць таму літоўцы, ужо не бачачы іншых магчы-

масцей, паказалі заходнім дабрадзеям фігу, выпускаючы ў 1991 г. паштовую марку з надпісам „22 чэрвеня 1991”, такім чынам адзначаючы 50-ю гадавіну вызвалення нямецкай арміяй ад савецкіх акупантаў (гл. здымак). Падобных прыёмаў не было ў Беларусі, дзе, як сведчыў вынік савецкага рэферэндуму, толькі невялікая частка грамадства магла быць расчаравана выказваннем Буша.

51. Літоўская паштовая марка 1991 г.

У такой сітуацыі ўзаконьванне 25 жніўня 1991 г. Вярхоўным Саветам Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР як састаўной часткі СССР успрыняў без хвалявання як чарговую маніпуляцыю, узгодненую з указаннямі маскоўскага кіраўніцтва. У канцы верасня, калі вярталіся з адпачынку ў Іслачы, прыехаў з Зінай у Мінск, пайшлі на плошчу Незалежнасці. Там ужо лунаў бел-чырвона-белы сцяг, а выпадкова сустрэты Адам Мальдзіс віншаваў

нас: „Са святам!”. А я мог пажадаць яму толькі ўсяго найлепшага...

Адной з самых важных і найбольш загадкавых падзей XX ст. быў распад Савецкага Саюза ў снежні 1991 г., у выніку чаго ўсе саюзныя рэспублікі, хацелі яны ці не хацелі, былі вымушаны будаваць сваю дзяржаўнасць. Але найбольш істотныя прычыны і акалічнасці гэтай падзеі ўсё яшчэ застаюцца таямніцай, якую толькі часткова тлумачаць апублікаваныя ўспаміны яе рэжысёраў і сведкаў. Таксама ніхто дасюль не высветліў прычыны радыкальнай змены палітыкі Захаду — прэзідэнт Буш, які яшчэ нядаўна выступаў супраць расчленення СССР, ужо 25 снежня 1991 г. прызнаў дзяржаўную незалежнасць усіх саюзных рэспублік. Заставалася толькі прызнаць факт распаду СССР і назіраць з-за кардону працэс будавання той незалежнасці ў Беларусі.

Пад уплывам вялікіх падзей актывізавалася дзейнасць беларускіх незалежніцкіх групавак, у прыватнасці БНФ, кіраўніцтва якога імкнулася здзяйсняць у Вярхоўным Савеце свае ініцыятывы, прапагандавала нацыянальныя ідэі і арганізоўвала масавыя мерапрыемствы, пра якія яшчэ нядаўна можна было толькі марыць.

У сакавіку 1993 г. на запрашэнне Ганны Сурмач паехаў у Мінск на святкаванні 75-й гадавіны абвясчэння Беларускай Народнай Рэспублікі. 21 сакавіка ўдзельнічаў у шматлюдным шэсці па праспекце Скарыны і палітычным мітынгу ў парку Янкі Купалы з клічамі „Прэч папоўска-бальшавіцкі Саюз” як адказам на кебічаўскія праекты эканамічнага і ваеннага саюзу ў рамках Садружнасці Незалежных Дзяржаў.

На ўрачыстых сходах у ДOME літаратара і філармоніі выступаў з прывітаннем ад беларусаў Польшчы і дакладам „Наша дзяржаўнасць — рэальная і

52. Удзельнікі скарынаўскіх урачыстасцяў у Полацку. Стаяць (злева направа) між іншых Алесь Каўка, Васіль Белаказовіч, Зіна і Юры Туронкі, Гай Пікарда, Джым Дзінглі. Верасень 1990 г.

ўяўная”, надрукаваным 30 красавіка ў газеце „Звязда”. 25 сакавіка прысутнічаў на ўрачыстым сходзе і канцэрце ў філармоніі з удзелам старшыні Вярхоўнага Савета Станіслава Шушкевіча і старшыні эмігранцкай Рады БНР Язэпа Сажыча. Уражвала цудоўнае выкананне гімна „Мы выйдзем шчыльнымі радамі”. Сажыч плакаў.

У ліпені 1993 г. прыбыў з жонкай у Мінск на Першы з’езд беларусаў свету. У гасцініцы „Беларусь” адміністрацыя і дзяжурныя нарэшце загаварылі па-беларуску. На з’ездзе сцягі, эмблемы, патрыятычная атмасфера і мора слоў, а на вуліцы мінчане шэпчуцца: „Паліцаі з’ехаліся”. Былі цікавыя сустрэчы са знаёмымі, іх эйфарыя не слабее, хаця заходнія агенцтвы паведамляюць пра крэдыты на ўмацаванне і ўшчыльненне літоўска-беларускай граніцы. Яны,

захопленыя падараванай нябёсамі незалежнасцю, не пагаджаюцца з маім меркаваннем, што заходнія дзяржавы толькі Прыбалтыку лічаць „сваёй”, а Беларусь і Украіну — традыцыйнай сферай уплываў Расіі.

Аднак ніякія лозунгі і заклікі не здольныя кампенсаваць эканамічныя цяжкасці, якія балюча перажываліся насельніцтвам. Пашыраюцца ацэнкі, што гэта вынік разрыву ранейшых кааперацыйных сувязяў з іншымі саюзнымі рэспублікамі, які наступіў пасля распаду СССР. Настальгія па гэтай дзяржаве хутка выклікае крытычныя адносіны грамадства да накінутай зверху незалежнасці і эйфарычных настроі паступова спываюць з воблакаў на зямлю. У такім становішчы ў прэзідэнцкіх выбарах 1994 г. бліскучую перамогу здабыў Аляксандр Лукашэнка — прыхільнік інтэграцыі з Расіяй, за якога прагаласавала больш за 80% беларускіх выбаршчыкаў. Гэтым разам я ўжо не сумняваюся ў верагоднасці выбарчых вынікаў.

Якімі б ні былі погляды грамадства на перспектыву незалежнасці Беларусі, мне было ясна, што для яе ўмацавання і рэальнага функцыянавання, не менш чым такая ці іншая знешняя дапамога, неабходны разумны аналіз становішча, аб'ектыўная яго ацэнка і прагноз, падставай якіх заўсёды была свабодная ад зменлівых палітычных абумоўленняў настаўніца жыцця — гісторыя. Таму я ведаў, што надалей павінен вывучаць урокі мінуўшчыны і знаёміць з імі сучасных і будучых даследчыкаў і нацыянальных дзеячаў.

* * *

Распад Савецкага Саюза выклікаў у Польшчы сапраўдную эйфарыю. З'явіліся шматлікія публікацыі, якія нагадвалі пра былую польскую

53. Юры Туронак. Верасень 1991 г.

прысутнасць на т. зв. Усходніх крэсах, ствараліся таварыствы прыяцеляў Вільні, Гродна, Львова, актывізаваліся нааўня і ўзніклі новыя грамадскія таварыствы: Клуб любіцеляў Літвы (заснавальнік Леан Брадоўскі), „Збліжэнне” (Ежы Дамрош), Польшка-беларускі клуб (Тадэвуш Клапатоўскі), згуртаванне „Польшча — Беларусь” і інш. Усе яны імкнуліся прапагандаваць ідэю польска-беларускага супрацоўніцтва, запрашалі беларускіх навукоўцаў удзельнічаць у іх лекцыйных і публіцыстычных мерапрыемствах.

На рэалізацыю гэтых намераў, вядома, патрэбныя былі сродкі, якіх аматарскія таварыствы не мелі. Яны пастаянна шукалі спонсараў, але рэдка іх знаходзілі. Як паведамляла Багуся Бердыхоўская з міністэрства культуры, яго кіраўніцтва лічыла, што галоўным матывам гэтых грамадскіх ініцыятыў былі спадзяванні атрымаць гранты. Без фінансавай падтрымкі пе-

раважная частка аматарскіх таварыстваў спыняла дзейнасць або нейкі час існавала на паперы.

У лепшым становішчы былі ўніверсітэцкія і іншыя навуковыя калектывы і арганізацыі, між іншага Інстытут Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў Любліне, якім кіраваў прафесар Ежы Клячоўскі. Інстытут быў заснаваны пасля Рымскай міжнароднай канферэнцыі гісторыкаў і дзейнічаў у духу яе рэкамендацый. З Інстытутам супрацоўнічалі беларускія навукоўцы Вячаслаў Вярэніч, Анатоль Грыцкевіч, Адам Мальдзіс, Генадзь Сагановіч, Захар Шыбека і інш. Прафесар Клячоўскі не раз прапаноўваў мне няштатнае супрацоўніцтва, з чым я, аднак, не мог згадзіцца, і мой кантакт з гэтым Інстытутам абмежаваўся адным толькі дакладам, прысвечаным пытаннем канфесійнай структуры насельніцтва Беларусі.

Мяне больш цікавілі кантакты з Маркам Карпам, дапытлівым даследчыкам сучаснасці. Ён наведваў Беларусь і Літву, вывучаў іх гісторыю і палітычнае становішча, меў зносіны з польскімі інтэлектуаламі ў Парыжы і Лондане, цікавіўся маімі распрацоўкамі біяграфіі Вацлава Іваноўскага і сітуацыі беларускага руху пад час нямецкай акупацыі. Мы даволі часта сустракаліся, абмяркоўвалі гістарычныя падзеі і перспектывы дзяржаўнасці Беларусі.

У 1990 г. Марэк заснаваў у Варшаве Цэнтр усходніх даследаў (Ośrodek Studiów Wschodnich, OSW), у якім вывучалася палітычнае становішча ў краінах былога СССР. Вынікі даследаў публікаваліся ў бюлетэнях, дасылаліся прэзідэнту Польшчы, усім краёвым ведамствам, зацікаўленым усходняй палітыкай, некаторым навуковым установам і, па знаёмстве, мне. Дзейнасць OSW не была засакрэчана, яго аналізы апрацоўваліся на падставе звестак, публікаваных у замежнай прэсе.

Інфармацыйныя матэрыялы OSW мелі немалы ўплыў на фармаванне польскай усходняй палітыкі, а Марэк Карп ужо праз некалькі гадоў ацэньваўся як адзін з найбольш уплывовых яе канструктараў. Аднак ён сам не быў задаволены гэтым прызнаннем і не раз скардзіўся на цяжкасці пераадолення стэрэатыпнага мыслення польскіх палітыкаў.

Гэта, у прыватнасці, адносілася да Беларусі, якая афіцыйна прызнавалася раўнапраўнай дзяржавай, а неафіцыйна часта ўяўлялася як нешта неакрэсленае, як незацікаўлены сваёй дзяржаўнасцю маскоўскі буфер ці адарваныя ад Польшчы яе ўсходнія крэсы. Праўда, заявы амерыканскага прэзідэнта Біла Клінтана аб непарушнасці граніц фармальна ўхваляліся, аднак адначасова актывізавалася польская меншасць у Беларусі, якая ў будучыні павінна была адыграць патрэбную Польшчы палітычную ролю.

Але паколькі сапраўдных палякаў у Беларусі было няшмат, ажыццяўляліся намеры штучнага павелічэння іх колькасці шляхам прышчаплення польскай мовы і свядомасці беларусам каталіцкага веравызнання згодна з прынцыпам „кожны каталік — паляк”. Гэты прынцып выкарыстоўвала значная частка польскіх ксяндзоў, камандзіраваных у Беларусь для аднаўлення каталіцкіх парафій. Такое іх стаўленне ўмацоўваў прыклад архібіскупа Казіміра Свёнтка — намесніка старшыні Саюза палякаў у Беларусі.

Марэк асабіста знаёміўся з сітуацыяй і настроямі палякаў у Беларусі і Літве. Вясной 1991 г. ён наведаў Гродна, сустрэўся з старшынёй тамтэйшага Саюза палякаў Тадэвушам Гавіным, дзеянні якога лічыў правакацыйнымі і шкоднымі для польска-беларускага супрацоўніцтва. Марэк быў перакананы, што Гавін выконвае ўказанні савецкіх органаў бяспекі, якія імкнуліся стварыць у Беларусі адчуванне па-

грозы новай польскай экспансіі, што, у сваю чаргу, павінна было садзейнічаць пашырэнню прарасійскай арыентацыі беларускага насельніцтва.

Непакоіла Марка і становішча літоўскіх палякаў. Адночы расказаў пра свой візіт у Часлава Акінчыца, які як прадстаўнік польскай меншасці ў літоўскім парламенце дэклараваў сваю лаяльнасць да Літоўскай Рэспублікі. Аднак, калі пад час сустрэчы ягоны сын Себасцьян клікаў бацьку да тэлефона, спадарыня Акінчыц уздыхнула і запытала: „Ах, пане Марку, калі ж нарэшце польскія танкі прыбудуць у Вільню?”.

Марэк Карп быў прагматыкам, лічыў, што ў адносінах з суседнімі дзяржавамі на Усходзе не павінна быць месца польскаму патэрналізму і выкарыстанню назапашаных стагоддзямі супярэчнасцей і канфліктаў. Ён пагаджаўся са мной у тым, што адвечнае мілітарнае, эканамічнае, культурнае і рэлігійнае суперніцтва Расіі і Польшчы стварыла ў беларускім народзе спецыфічную тактыку самаабароны: калі ўзмацняўся націск з усходу, народ шукаў апоры на захадзе, і наадварот. Таму ў гістарычным маштабе гэтыя націскі былі, па сутнасці, безвыніковыя.

Марэк Карп не абмяжоўваўся інфармаваннем польскіх улад аб становішчы ў Беларусі. Важным вынікам яго рэкамендацыі было прызначэнне ў 1991 г. Альжбеты Смуковай, шматгадовага супрацоўніка кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, першым амбасадарам Польскай Рэспублікі ў Беларусі. Я лічыў гэта разумным рашэннем — веда Смуковай, яе асабістая культура і выдатнае веданне беларускай мовы ў многім паспрыялі наладжванню добрасуседскіх адносін паміж Польшчай і Беларуссю.

Вынікам рэкамендацыі Марка было таксама прызначэнне Элі Бэзюк супрацоўнікам польскай амба-

сады ў Кіеве. Так колішняя гітарыстка студэнцкіх рэйдаў і пазнейшая супрацоўніца OSW пачала сваю дыпламатычную кар’еру.

Марэк не раз спрабаваў уключыць мяне ў сферу польска-беларускіх міждзяржаўных кантактаў, аднак гэтыя яго намеры не мелі поспеху. У адрозненне ад колішніх рэкламна-прапагандысцкіх дзеянняў у якасці прэс-шэфа польскіх выставак я не мог адстойваць некаторыя аспекты ўсходняй палітыкі Польшчы, чаго маральна не дазваляла мая нацыянальнасць і агульнавядомыя незалежныя погляды, выказваныя ў маіх публікацыях. Але здарылася нагода, якая давала магчымасць удзельнічаць у якасці кансультанта, што спрабаваў выкарыстаць Марэк. Быў ёю планаваны візіт польскага прэзідэнта Леха Валенсы ў Мінск.

У красавіку 1993 г. саветнік прэзідэнта Анджэй Закшэўскі запрасіў мяне ўдзельнічаць у праблемнай падрыхтоўцы візіту і пісаў: „Буду Вам вельмі абавязаны, калі захочаце падрыхтаваць нешта накшталт каталога асноўных пытанняў, якія вынікаюць з гісторыі польскага і беларускага народаў і могуць ускладняць наладжванне добрасуседскіх адносін паміж Польшчай і Беларуссю. Таксама прасіў бы падрыхтаваць экспертныя прапановы, якія дзеянні павінна распачаць Польская Рэспубліка для аслаблення і нівелявання эвентуальных канфліктаў, што вынікаюць з мінулага і рэсентыментаў, і якіх дзеянняў мы павінны чакаць з беларускага боку. Каштоўнай была б і Ваша ацэнка сучасных польска-беларускіх кантактаў, а таксама выклікаў і праблем, якія стаяць перад намі” (гл. копію арыгінала ў „Дадатку” № 4).

Гэта былі істотныя пытанні, значэнне якіх належа на разумеў гісторык Закшэўскі. Але ўжо сама іх пастаноўка не ўсім была даспадобы і выклікала ў канцылярыі прэзідэнта бурную дыскусію. Пра-

панова Закшэўскага не адпавядала поглядам кансерватыўных палітыкаў, якія акружалі Валенсу, і, відаць, была ім ігнаравана. У выніку Закшэўскі заціх і мой удзел у падрыхтоўцы візіту ўжо быў непатрэбны.

Прыкладна з сярэдзіны 1990-х г. кантакты з Маркам паслабелі, мы ўжо рэдка сустракаліся. Выглядала на тое, што ён больш займаўся сваёй гаспадаркай на Падляшшы, чым польска-беларускімі адносінамі. У красавіку 2004 г. Марэк запрасіў мяне на сустрэчу, якая была не падобная да ўсіх папярэдніх, — ён упершыню спазніўся, быў нейкі прыгнечаны, замкнуты, не згадваў аб адкліканні з пасады дырэктара OSW, размова не клеілася. Я развітаўся, паехаў адпачываць у Трыпуці і толькі восенню даведаўся пра няшчасце: 12 верасня 2004 г. Марка не стала. Памёр у варшаўскім шпіталі ў выніку, як паведамлялася ў газетах, аўтамабільнага крушэння ў раёне горада Бяла-Падляска.

Прычыны і акалічнасці трагедыі афіцыйна не паведамляліся, а прэсавыя меркаванні вагаліся ад няшчаснага выпадку да намеранага замаху з удзелам беларускіх ТІРаў. Смерць Марка пакуль што спавіта заслонай сакрэтнасці.

Перамога Лукашэнкі ў прэзідэнцкіх выбарах адлюстравала прарасійскую, а не празаходнюю (у прыватнасці, прапольскую) арыентацыю беларускага народа і перакрэсліла спадзяванні польскіх улад на хуткае ўключэнне Беларусі ў сферу ўплываў Захаду, а тым самым і перш за ўсё — Польшчы. Гэта паўплывала на мадыфікацыю яе адносін да Беларусі — з сярэдзіны 1990-х г. у Польшчы пачалася антылукашэнкаўская кампанія і яўная падтрымка беларускай апазіцыі. Гэта было ўмяшанне ва ўнутраныя справы Беларусі, чаго не дазваляла сабе ніводная заходнееўрапейская дзяржава.

Летам 1996 г. старшыня БНФ Зянон Пазняк збег з Беларусі. Ён некалькі гадоў не атрымліваў дазволу амерыканскіх улад пераехаць у ЗША і заставаўся ў Варшаве, дзе польскія ўлады далі яму прытулак, кватэру і магчымасць палітычнай дзейнасці. У Варшаве Пазняк выдаваў часопіс „Беларускія Ведамасці”, кнігі, адсюль кіраваў дзейнасцю сваёй кансерватыўнай часткай БНФаўскай групойкі ў Беларусі. Ён спрабаваў прапагандаваць свае імкненні сярод беларусаў у Беластоку, але гэта не выклікала іх зацікаўлення. Спачатку Зянон з жонкай і дачкой некалькі разоў наведалі нас, мы гаварылі, слухалі яго спадзяванні на хуткае паражэнне Лукашэнкі, абменьваліся публікацыямі, часам Зіна дапамагала вырашаць іх бытавыя праблемы.

З часам Пазняк выбыў за акіян, а Лукашэнка і без ранейшых інтэграцыйных лозунгаў трымаўся нядрэнна, што паўплывала на паслабленне дзеянняў апазіцыі і пацяпленне адносін Еўрасаюза да Беларусі. Польскія ўлады, відаць, па інерцыі, падтрымлівалі беларускіх апазіцыйных дзеячаў, жаласныя стогны якіх у тэлевізіі і газетах ужо мала каго хвалявалі. Магчыма, таму значная ўвага аддавалася беларускім юнакам і дзяўчатам, якія прымаліся ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, забяспечваліся стыпендыямі. Якімі матывамі яны кіраваліся, я не ведаў — кантакты з варшаўскімі беларусамі чамусьці іх мала цікавілі.

* * *

Не цешылі падзеі і на сваім панадворку. На пачатку 1990-х г. новыя польскія ўлады значна абмежавалі датацыі на БГКГ. У выніку таварыства было вымушана адмовіцца ад найму памяшканняў сваіх аддзелаў. Па гэтай прычыне 4 студзеня 1993 г. быў пазбаўлены памяшкання на Старасцінскай вуліцы

Варшаўскі аддзел БГКТ, што, па сутнасці, спыніла дзейнасць гэтай адзінай беларускай арганізацыі ў Варшаве. Не ведаю, што сталася з абсталяваннем аддзела, значным яго кнігазборам і архівам.

Цяжкім ударам па нібыта пракамуністычным БГКТ была перадача яго прэсавага органа „Нівы” новастворанай т. зв. Праграмнай Радзе гэтага тыднёвіка. Паміж рэдакцыяй і БГКТ пачаліся розныя непаразуменні і сваркі, якія нярэдка адлюстроўваліся на старонках „Нівы” і выклікалі непрыемныя ўражанні чытачоў. У 1991–1992 г. па сваёй волі адмовіліся ад удзелу ў БГКТ такія вядомыя дзеячы, як Мікалай Бушко, Віталь Луба, Юрка Каліна, Ян Максімяк і Сакрат Яновіч.

БГКТ перастала быць манапольнай арганізацыяй польскіх беларусаў. З 1990 г. пачалася атамізацыя беларускага руху, якая, магчыма, задавальняла амбіцыі некаторых дзеячаў, але не садзейнічала ўмацаванню нацыянальнага патэнцыялу беларускай меншасці на Беласточчыне. Узніклі новыя арганізацыі — пісьменнікаў, журналістаў, гісторыкаў, моладзі і многія іншыя, актывізаваўся раскольніцкі рух т. зв. падляшскіх украінцаў.

Збяднелае БГКТ і новыя арганізацыі аднолькава шукалі спонсараў і іх фінансавай дапамогі, без якой не маглі разгортаць сваю дзейнасць. Але дзяржаўныя гранты не даваліся ўсім аднолькава. Так, напрыклад, нялюбаму БГКТ, абцяжаранаму супрацоўніцтвам з былым камуністычным рэжымам, цяжка было атрымаць дапамогу нават на выпуск календароў, у сувязі з чым выдаваліся яны ў Беларусі. Такіх праблем не мела „Ніва” ці беларускамоўныя рэдакцыі радыё і тэлевізіі, якія паслядоўна ажыццяўлялі дзяржаўную інфармацыйную палітыку.

У новых палітычных умовах драмай усяго беларускага асяроддзя ў Польшчы стала ўнутраная барацьба

54. Парыж, вуліца Гравіліерс 65. Злева направа: Лёнік Шыманец, Зіна і Юры Туронкі. Травень 1991.

ба паміж паасобнымі арганізацыямі і іх дзеячамі, безупыннымя пошукі палітычных ворагаў. Выступаючы ў 1933 г. на XII з'ездзе БГКТ, яго тагачасны старшыня Аляксандр Баршчэўскі так асудзіў гэтыя дзеянні: „Мы лічым, што ўсе беларускія арганізацыі роўныя і што ніводная з іх не можа накідаць іншым сваю волю, ідэалогію ці практыку. З агідай успрымаем атакі, якія некаторыя з гэтых арганізацый праводзяць на Беларускае таварыства... Заяўляем, што і ў будучыні будзем захоўваць стойкі спакой, не пойдзем на ніякія правакацыі і не будзем адказваць на брудную лаянку тых, хто, не маючы ніякіх поспехаў у дзейнасці сярод беларускай нацыянальнай меншасці, спецыялізуецца ў нападках, лаянках і дыктаце”.

У такой атмасферы ў 1993 г. адбыўся ў Беластоку ўстаноўчы сход Беларускага гістарычнага таварыства. Праект яго заснавання некалі раней абмяркоўваў з беластоцкімі калегамі Яўгенам Мірановічам і Алегам Латышонкам і гатовы быў удзельнічаць у працы БГТ. Аднак на ўстаноўчы сход мяне не запрасілі, не паведамлілі нават пра яго тэрмін. Я гэта ўспрыняў як нежаданне супрацоўнічаць са мною і цягам наступных гадоў не ўдзельнічаў у мерапрыемствах БГТ.

Гэтае здарэнне, відаць, паспрыяла поўнай пераарыентацыі маёй увагі і творчасці на ўсход, дзе Беларусь змагалася з сваімі складанымі праблемамі. Неўзабаве пачалося плённае супрацоўніцтва з Генадзем Сагановічам і Хрысцінай Лялько, а крыху пазней з Алегам і Наташай Гардзіенкамі — інспіратарамі і выдаўцамі маіх гістарычных распрацовак.

* * *

На пачатку 1990-х г. мы рашылі крыху паглядзець Еўропу. Наташа, якая працавала сцэардэсай на польскай авіялініі, мела магчымасць раз у год атрымаць для бацькоў бясплатныя білеты на самалёт, якімі мы не раз карысталіся. Вясной 1991 г. дамовіліся з Лёнікам Шыманцом і ў траўні паляцелі ў Парыж. Я ўжо некалькі разоў бываў у гэтым цудоўным горадзе, але Зіна яго яшчэ не бачыла. А мне, хаця ўжо бачыў нямала іншых замежных гарадоў, толькі адзін Парыж час ад часу сніўся.

Прыпыніліся мы ў гістарычным беларускім памяшканні на вуліцы Гравіліерс 65, якое перад вайной было месцам знаходжання арганізаванай Мікалаем Абрамчыкам арганізацыі „Хаўрус”, што гуртавала беларускіх рабочых у Францыі. Была там невялікая кухня, у якой Зіна рыхтавала снеданні, а таксама нямала старых беларускіх часопісаў і іншых

папер, якія без шкоды для турыстыкі з цікавасцю аглядаў і нешта капіраваў.

Вядома, глядзелі знакамітасці Парыжа, вячэралі з сябрамі ў кітайскім рэстаране, пабывалі ў Лёніка Шыманца, які жыў у далёкім прыгарадзе, пазнаёміліся з яго мамай, жонкай, сястрой Івонкай Сурвілай, дачкой Вірджыніай, а таксама з Міхасём Наўмовічам і ўдавой Абрамчыка Нінай Ляўковіч („прэзідэнтшай“), з якой пазней нейкі час працягвалася цікавая перапіска.

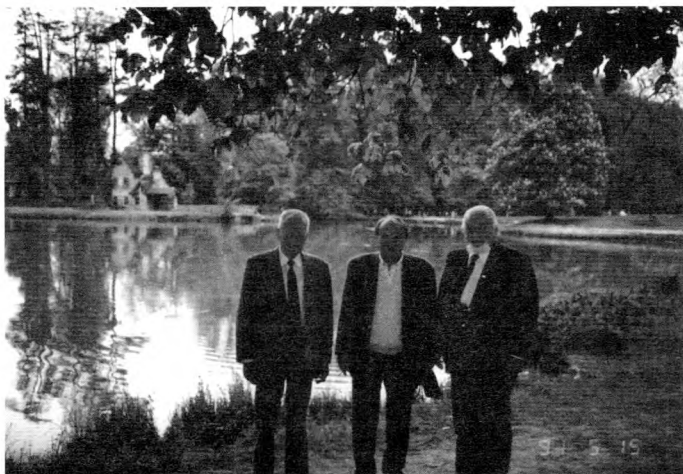
У верасні 1992 г. паляцелі ў Лондан да айца Аляксандра Надсана. Ён не раз прыпыняўся ў нас у Варшаве, калі з лекамі ахвярам чарнобыльскай катастрофы ездзіў у Беларусь, так што ўжо былі знаёмыя. Цягам цэлага тыдня ездзілі з далёкага прыгарада Фічлі (т. зв. беларускай вёскі) у горад, глядзелі што можна, між іншым змену варты перад каралеўскім палацам з ваякамі ў традыцыйных уніформах. Глядзелі слаўны Кембрыдж, куды вазіў нас супрацоўнік а. Надсана Сяргей Дзейка з жонкай, сустрэліся з Гаем Пікарда, пазнаёміліся з Янкам і Лёляй Міхалюкамі.

У чэрвені 1994 г. пацягнула нас у іншы бок — у літоўскі курорт Бірштонас, непадалёк ад Каўнаса. Уражваў Нёман, тут шырэйшы і магутнейшы, чым у Гродне. Залезлі на высокую, стромкую гару, на якой некалі, як нам гаварылі, продкі мясцовых жыхароў ратаваліся і бараніліся ад крыжацкіх нападаў. Лекары і персанал санаторыя здзіўляліся і захапляліся маім веданнем літоўскай мовы, а я цешыўся, гледзячы на малых дзетак, якія размаўлялі па-літоўску.

Вялікае ўражанне выклікала паездка ў Каўнас. Там якраз адбывалася мнагалюднае патрыятычнае шэсце са знаёмымі мне з гімназічных гадоў літоўскімі паходнымі песнямі. Мне так хацелася ўключо-

55. На фоне Луўра. Травень 1991 г.

56. Злева направа: Юры Туронак, Лёнік Шыманец, Янка Сурвіла. Парыж, травень 1991 г.

чыцца ў іхнюю грамаду і разам спяваць, чаго, аднак, не дазвалялі мае спадарожніцы.

22 чэрвеня, у вядомую гадавіну, адбывалася каля Бірштонаса мнагалюднае народнае свята са спевамі, танцамі і незабыўнымі цэпелінамі, якія прадаваліся па літу за штуку. Але Зіна асабліва імі не захаплялася і гатавала лепшыя ў Варшаве.

Пад канец пабыўкі прыехаў да нас Баліс Петрулёніс і ледзь не сілай прымусіў ехаць з ім у Вільню. Ягоная жонка Мілда, здаецца, сустрэла нас без радасці, бо не была папярэджана і падрыхтавана сустракаць гасцей. Але ўсё ж зрабіла гару цэпелінаў, якія нам вельмі спадабаліся. Доўга мы ў Петрулёнісаў не сядзелі і вярнуліся ў Бірштонас, адкуль неўзабаве паехалі ў Варшаву.

У лютым 1995 г. незнаёмы мне прафесар Вацлаў Длугаборскі з горада Катавіцэ звярнуўся з просьбай падрыхтаваць даклад пра Беларусь на міжнародную канферэнцыю, прысвечаную пытанням нямецкай акупацыі ў Еўропе, якая пад эгідай шtrasбургскай European Science Foundation планавалася ў Вене. Прафесар Длугаборскі ведаў маю кнігу „Беларусь пад нямецкай акупацыяй” і настойваў на ўключэнні майго даклада ў праграму канферэнцыі.

Прыцягвала мяне не Вена, а магчымасць супрацьпастаўлення маіх вывадаў з поглядамі еўрапейскіх даследчыкаў. Даклад падрыхтаваў і своечасова выслаў у шtrasбургскую Фундацыю, якая без заўваг і каментараяў прыслала мне афіцыйнае запрашэнне на канферэнцыю.

Бадай 1 кастрычніка паехалі з Зінай цягніком у Вену, прыпыніліся ў гасцініцы Польскай акадэміі навук, два дні знаёміліся з горадам. Зіна была захоплена венскім Старым Горадам і каралеўскім палацам Шонбрун. Канферэнцыя адбывалася 4–5 кастрычніка ў гатэлі „Стэфані”, куды і мы перасяліліся.

57. Сустрэча ў Шыманцоў. Злева направа сядзяць: Зіна Туронак, Эвеліна Шыманец, Івона Сурвіла, жонка Леаніда Мары Франс, стаяць: Юры Туронак, Вёрджынія Шыманец, Міхась Наўмовіч і Леанід Шыманец. Травень 1991 г.

58. Зіна і Юры Туронкі на Першым з'ездзе беларусаў свету ў Мінску. Ліпень 1993 г.

59. Справа налева: Алеся Сёмуха, Юры Туронак, Алесь Бяляцкі. Свента Катажына, 1993 г.

60. У Венецыі. Ліпень 1996 г.

Даклад пад загалоўкам „Ідэалагічная вайна на два фронты ў Беларусі” не выклікаў спадзяванай дыскусіі. Для многіх удзельнікаў канферэнцыі Беларусь усё яшчэ была малавядомай краінай, пра што сведчылі другарадныя, далёкія ад тэзісаў даклада пытанні і выказванні. І толькі пад час перапынку на каву пачуў словы падзякі і прызнання італьянца прафесара Enso Colloti і прадстаўніцы Фінляндыі за смелую ацэнку палітыкі Кубэ, якая тактычна замоўчвалася нямецкімі даследчыкамі.

Неўзабаве мой даклад быў апублікаваны ў Берліне (гл. бібліяграфію ў дадатку) і ў 1998 г. абмеркаваны ў „Беларускім Гістарычным Аглядзе”.

Неўзабаве пасля вяртання з Вены атрымаў запрашэнне Міколы Нікалаева на канферэнцыю „Санкт-Пецярбург у беларускай культуры”, якая пачыналася 3 чэрвеня 1996 г. Калісь знаёмая масквічка Вольга Чугай „пагражала” парваць адносіны са мной, пакуль не наведу гэтую „божественную столицу” Расіі. Але былі таксама белыя ночы, бібліятэкі і іншыя прычыны, якія прыцягвалі ў Пецярбург. Пад канец мая паляцелі туды з Зінай.

На канферэнцыі выступіў з дакладам „Браты Іваноўскія і Пецярбург”, надрукаваным пазней у „Беларускім зборніку” тамтэйшай Асацыяцыяй беларусістаў. Сустрэліся з Валянцінам Грыцкевічам, Віталем Скалабанам, Міколам Нікалаевым, пазнаёміліся з сімпатычнай Марыяй Ткачэнкай, навуковым супрацоўнікам Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, якая дапамагала мне знаходзіць старыя рэдкія выданні і карыстацца імі.

Але на знаёмства з Пецярбургам было вельмі мала часу. Захапляліся Нявой, мастамі на гэтай рацэ, Неўскім праспектам, саборамі ў барокавым стылі. Глядзелі Марсава поле, царскую грабніцу, былі ў тэатры, ездзілі ў Пецяргоф. Спрабавалі наведваць Эр-

61. У Пецяярбургу.
Чэрвень 1996 г.

62. У Пецяяргофе. Чэр-
вень 1996 г.

мітаж, аднак прыкладна праз гадзіну, па фальшывым данясенні пра падложаную тэрарыстамі бомбу, усе наведвальнікі музея былі хутка эвакуаваныя. Незвычайную цікавасць выклікала рыма-каталіцкая імша на рускай мове ў адным пецяярбургскім касцёле. Вярталіся ў Варшаву з жаданнем зноў пабываць у Пецяярбургу, якое пакуль што не здзейснілася.

Урэшце ў ліпені 1996 г. варшаўская грэка-каталіцкая парафія арганізавала экскурсію ў Італію. Ехалі мы аўтобусам праз Польшчу, Чэхію, Аўстрыю, па дарозе спыняліся ў Венецыі і Фларэнцыі, некалькі дзён правялі ў Рыме. Зіна з парафіяльным моладзевым хорам была там ужо два разы, мне, аднак, экскурсія была вельмі цікавая.

Пасля вяртання з Італіі, восенню 1996 г., мы рашылі пабудаваць у Трыпуцях дом з намерам праводзіць там нашы летнія адпачынкі. У канцы верасня 1997 г. будаўніцтва было закончана, і з наступнай вясны ездзілі туды кожны год. Даволі часта наведвалі нас Лена Глагоўская, Весек Харужы, Гражына Харытанюк, Гандзя Кандрацюк з Беластока, сямейнікі з Левак і іншыя. У 2000 г. часта прыязджала Ада Чачуга з Беластока, праводзіла з намі доўгія інтэрв'ю, падрыхтавала аб'ёмістую публікацыю „Сага аб Туронках”, неўзабаве надрукаваную ў „Ніве”.

30 жніўня 2000 г. Зіна пазваніла ў Трыпуці, перадала радасную вестку: „Маем унука!”. Зіна хутка ўгледзела свой новы жыццёвы сэнс: стала бабкай (Бу-бу) і безупынна займалася малым „катуньчыкам”. Праз год Алянчык ужо бушаваў у Трыпуцях, мама Ганя моцна працавала і наколькі магла, прыязджала да сына.

Ішлі гады. Малы буньчык хутка рос, добра развіваўся, а я штораз лепш пачуваўся ў ролі дзедка. Разам хадзілі ў лес, на рэчку. Па абедзе насіў малога на горку, у ягоную спальню, над ложкачкам спяваў яму

63. Летняя хата ў Трышцях. 1997 г.

64. Карчаванне ў
Трышцях.

розныя песні, пакуль ён не засынаў. Калі крыху падрос, часта ішлі на гойданку, там разам спявалі рускія, польскія і беларускія паходныя песні, з якіх найбольш яму падабалася „По долинам и по взгорьям”. Таксама навучыўся спяваць „У гушчарах” і многія іншыя.

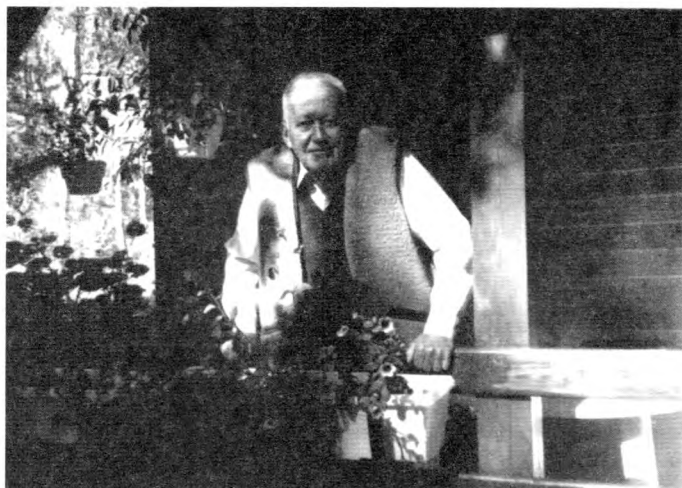
Аднойчы, калі па абедзе дзедка заснуў, а Зіна працавала ў агародзе, двухгадовы Алянчык недзе прапаў. Быў страшны непакой. А малы пабег на горку („бурты”) каля чыгункі спатыкаць маму. Мамы не дачакаўся, але злезці з той бурты не ўмеў, плакаў, і там яго знайшла Зіна.

Кожны год адзначаўся дзень ягонага нараджэння, былі балончыкі, торт са свечкамі, я маляваў памятныя „лаўркі”. Час ад часу прыходзілі малыя Юлька і Паўлінка, раз прыехаў з Беластока Мікола Ваўранюк з дачкой Нінай, якая Алянку вельмі спадабалася — з вялікай радасці ён пачаў бегаць па ўсім панадворку.

З мовамі ніякіх праблем не было. Я ад пачатку гаварыў з Алянкам толькі па-беларуску, і сёння, калі яму амаль 10 гадоў, ён проста не ўяўляе, што з дзедкам можна гаварыць інакш. Гэта нічым не пагражала неабходнай у нашых умовах пальшчызне, якую ён ведае лепш за ўсіх нас. Таксама ведае кірыліцу, што было вынікам намаганняў Зіны.

З тых дашкольных гадоў мама Ганя зрабіла Алянку мноства здымкаў і фільмаў, якія ён з цікавасцю глядзіць. Таксама і мы.

З’яўленне Алянка не паўплывала на аслабленне маёй творчай дзейнасці. Падрыхтаваў кнігу пра Саюз беларускай моладзі, пісаў артыкулы, удзельнічаў у розных беларускіх мерапрыемствах, між іншым, у святкаванні гадавіны БНР у Гданьску (25.03.2001), ушанаванні памяці Язэпа Найдзюка-Александровіча ў 20-ю гадавіну яго смерці, якое з ініцыятывы Лены

65. Юры Туронак на грышцёўскай дачы. Восень 2000 г.

66. Зіна і Юры Туронкі на сваёй дачы. Восень 2000 г.

67. Дзедка і ўнучак.
Трыпуці, ліпень 2001 г.

Глагоўскай адбылося ў лютым 2004 г. у Інаўроцлаве. У лістападзе 2004 г. выступаў з дакладам пра дзейнасць Фабіяна Акінчыца на канферэнцыі ў Торуньскім універсітэце, у лютым 2006 г. сустрэўся з беларускімі студэнтамі Каталіцкага ўніверсітэта ў Любліне.

27 красавіка 2004 г. мне споўнілася 75 гадоў. З гэтай нагоды прыехалі да нас у Трыпуці Хрысціна Лялько, Галіна і Язэп Янушкевічы, Мінскевіч, прыбылі беластоцкія сябры Лена Глагоўская, Веслаў Харужы, Гражына Харытанюк і іншыя. Беластоцкая „Ніва” змясціла прынагоднае інтэрв’ю Жэніка Вапы, а мінская „Наша вера” — артыкул Язэпа Янушкевіча. Тады Галіна Хінка-Янушкевіч падаравала мне сваю карціну з дэдыкацыяй, якая вісіць у

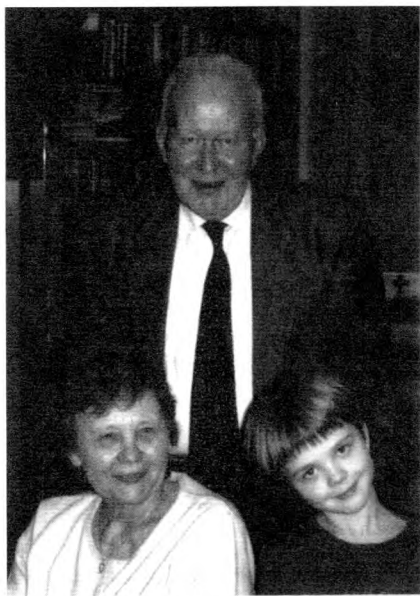
68. 75-годдзе Юрыя Туронка. Удзельнікі сяброўскай сустрэчы (злева направа) сядзяць: Лена Глагоўская, Юры і Зіна Туронкі, стаяць: Хрысціна Лялько, Язэп Янушкевіч, Гражына Харытанюк, Серж Мінскевіч, Галіна Хінка-Янушкевіч, Януш Глінка. Трыпуці, 27.04.2004 г.

69. Галіна Хінка-Янушкевіч уручае юбіляру сваю памятную карціну. Трыпуці, 27.04.2004 г.

70. За сталом у Варшаве. Злева направа: Юры, Алян, Зіна і Наташа Туронкі.

71. Дзедка, бабка з унучкам. Варшава, студзень 2007 г.

нашай варшаўскай кватэры як добры ўспамін пра тую юбілейную сустрэчу.

Здавалася, нішто не прадвяшчала бяды. І раптам у чэрвені 2006 г. у Трыпуцях здарыўся мазгавы ўдар. Я хутка апынуўся ў беластоцкім шпіталі, дзе мяне падлячылі, аднак з таго часу здароўе пагоршылася — паслабелі слых, мова, рукі і ногі, асабліва далоні і ступні. Я не мог нармальна хадзіць, з цяжкасцю выходзіў толькі на кароткія прагулкі, быў дома, але вочы, памяць функцыянавалі пакуль што нядрэнна. Такім чынам, нягледзячы на розныя недамаганні, я мог крыху працаваць, што настойліва рэкамендавалі неўролагі як добрую разумовую гімнастыку.

У такіх умовах паслабелі і мае кантакты з сябрамі і супрацоўнікамі, якім ужо няшмат мог дапамагчы. Але адчуванне ізаляцыі мінула ў дзень майго 80-годдзя, якое адзначылі беларускае радыё, тэлебачанне, некаторыя часопісы, Згуртаванне беларусаў свету „Бацькаўшчына”, а многія сябры віншавалі з юбілеем. Гэта давала сіл, мабілізавала да працы. Аднак ці не самай важнай была ініцыятыва, зацікаўленне і неацэнная апека Зіны, якая стварыла ўмовы, неабходныя для напісання гэтай кнігі, за што ёй глыбока ўдзячны.

ДАДАТАК

№ 1. Ліст прэзідыуму ГП БГКТ, 4.11.1980

Варшава, 4 лістапада 1980 г.

Прэзідыум Галоўнага праўлення БГКТ
На рукі тав. М. Самоціка

Беласток

Паводле інфармацыі М. Самоціка, Я. Зенюка і А. Баршчэўскага, на апошнім пасяджэнні Прэзідыума ГП аспрэчвалася праўдзівасць сцвярджэнняў аб становішчы школьніцтва сфармуляваных мною, як сааўтарам мемарыяла (чарнавіка) да І сакратара ЦК ПАРП. У сувязі з гэтым лічу патрэбным прадставіць некалькі наступных выясненняў:

1. Выказаная ў тэксце „асаблівая мадыфікацыя” добраахвотнасці вывучэння беларускай мовы ў 1971 г. з’яўляецца найбольш памяркоўным і далікатным у гэтай справе сцвярджэннем. На працягу 1949–1971 г. Міністэрства асветы змяніла прынамсі 6 разоў прынцып добраахвотнасці, прычым ад 1962 г. гэтыя змены былі накіраваны выразна на дэзарганізацыю працэсу навучання беларускай мове. Гэта рабіла сваё, аднак дзякуючы мясцовым ваяводскім уладам справа „ратавалася” крыху „саматужным” спосабам. Упамянутая інструкцыя з 1971 г. аказалася асабліва руйнуючай і абумовіла такі парадак,

у выніку якога за 10 год абсяг навучання ў пачатковых школах паменшыўся амаль у чатыры разы. (Падрабязнасці — гл. „Ніва” ад 22.06.1975 г.)

2. Нягледзячы на створаную „пахілую плоскасць”, па якой ад 1971 г. нашае школьніцтва пастаянна коціцца ўніз, мясцовыя асветныя ўлады не былі, відаць, задаволены маруднымі тэмпамі гэтага змяншэння і зрабілі нямала для яго паскарэння, паслугоўваючыся, між іншым, яўна бяспраўнымі дзеяннямі. Было гэта ігнараванне самімі ўладамі створанага імі прынцыпу добраахвотнасці (нават!). Шмат канкрэтных фактаў падавала „Ніва” ад 20.07.1975 г. (гл. далучаны выразак). Гэтым фактам не запярэчыла тады ні кураторыя, ні іншыя органы школьнай адміністрацыі, затое сёння некаторыя члены Прэзідыума, выдавочна, хацелі б аб іх забыцца...

3. Акрамя гэтага, на запатрабаванне Прэзідыума магу прадставіць доўгую літанію пачатковых школ у былых Беластоцкім і Сакольскім паветах, дзе ў гадах 1972–1974 беларуская мова ліквідавалася на падставе рашэнняў школьных інспектараў (павятовых), а не бацькоў. Урэшце ліквідацыя ў 1972 г. апошніх школ з беларускай мовай навучання ў Бельскім і Гайнаўскім паветах адбылася таксама не адклікаючыся да згоды бацькоў.

Прымаючы пад увагу пункты 2 і 3, не можа быць найменшага сумнення, што фармуліроўка аб бяспраўных дзеяннях школьнай адміністрацыі ў гэтай справе з’яўляецца аб’ектыўнай і поўнаасцю абгрунтаванай. Сёння, калі ва ўсёй краіне ідзе вялікае змаганне з фікцыяй, прыкрываць гэтыя справы можна лічыць шкодным і немаральным, зусім не глядзячы на апасенні некаторых адзінак, якім усё гэта напэўна нявыгадна, ці непрыемна.

З пашанай
Юры Туронак

2. Nowe tendencje w metodyce nauczania języka białoruskiego
- dziekan Uniwersytetu Białoruskiego w Mińsku
- Władimir Michajłowicz Łozowski.
3. Dyskusja.
4. Podsumowanie przebiegu Zjazdu, przyjęcie uchwał i wniosków.

Organizatorzy na czas Zjazdu zapewniają zakwaterowanie i wyżywienie w Bursie Szkolnej przy ul. Mickiewicza 122.

Sekretarz ZG BTK
Aleksander Iwanowski

Dyrektor ODN
dr Jerzy Joka

Kurator
Oświaty i Wychowania
mgr Edward Kryński

Юры Туронак

Нарыс гісторыі беларускага школьніцтва на Беласточчыне

На пачатку адна агаворка: у апошнія гады няма на Беласточчыне беларускага школьніцтва, ёсць толькі навучанне прадмету беларускай мовы ў польскамоўных школах. Аднак раней такое школьніцтва было, у сувязі з чым тэму майго выступлення „Нарыс гісторыі беларускага школьніцтва на Беласточчыне” патракуем умоўна.

Беларускае школьніцтва на гэтых землях мае ўжо звыш 70-гадовую гісторыю, на жаль, мала вядомую. Не будзем сёння прадстаўляць яе падрабязна — па-першае, на гэта спатрэбілася б салідная манаграфія, і па-другое, нягледзячы на перашкоды з боку міністэрства ўнутраных спраў у мінулых гадах, паявілася нямала публікацый у гэтай справе. Таму спынімся на некаторых аспектах гэтай гісторыі, найбольш істотных для выяснення пытання, ад чаго за-

лежыць функцыянаванне гэтага школьніцтва — ад дзяржаўных улад ці зацікаўленых бацькоў, словам, пытання, якое амаль 40 гадоў з'яўляецца прадметам пастаянных, нярэдка вострых, кантраверсій. Разгледзім гэтае пытанне не толькі праз прызму пасляваеннай рэчаіснасці, але ад пачатку.

Да Першай сусветнай вайны не было на Беласточчыне беларускіх школ. Было гэта вынікам русіфікатарскай палітыкі царызму, які не прызнаваў асобнасці беларускай мовы і лічыў яе дыялектам рускай мовы. Гэтае становішча змянілася з пачаткам нямецкай акупацыі. Вось жа, на занятых абшарах царскай Расіі нямецкая ваенная адміністрацыя спаткалася з сапраўдным кангламератам нацый і моў. Жылі тут літоўцы, беларусы, латышы, палякі, жыды, крыху рускіх і іншых. У такіх умовах быў прыняты прынцып раўнапраўнасці ўсіх моў. На падставе гэтага прынцыпу ў снежні 1915 г. камандуючы ўсходнім фронтам фельдмаршал Гіндэнбург выдаў распараджэнне аб арганізацыі школ, якое пастанаўляла, што навучанне ў школах павінна адбывацца на роднай мове насельніцтва. На Беласточчыне такую магчымасць атрымала беларускае, польскае і жыдоўскае насельніцтва.

Улічваючы адсутнасць традыцыі, недахоп настаўнікаў, падручнікаў і літаратуры, беларусам было вельмі цяжка выкарыстаць гэтую магчымасць. Таму справа ажыццяўлялася паступова, але паслядоўна. У кастрычніку 1916 г. была адкрыта беларуская настаўніцкая семінарыя ў Свіслачы, у якой на працягу двух гадоў яе існавання атрымалі на 6-месячных курсах адпаведныя кваліфікацыі да працы ў беларускіх школах 144 настаўнікі. Адначасова ў Вільні быў наладжаны выпуск беларускіх падручнікаў, тэксты якіх былі яшчэ да вайны падрыхтаваны Беларускаім Выдавецкім Таварыствам.

У выніку гэтых намаганняў пачалі ўзнікаць і хутка расці першыя беларускія школы. У г. зв. Беластоцка-Гродзенскай акрузе сетка гэтых школ развівалася такім чынам:

- кастрычнік 1916 — 3 школы;
- снежань 1917 — 46 школ;
- вясна 1918 — 79 школ;
- вясна 1919 — 153 школы.

Узнікае пытанне, а як само беларускае насельніцтва аднеслася да сваёй школы? Пытанне істотнае, паколькі беларуская школа была для беларусаў абсалютнай новасцю, а нацыянальная свядомасць беларусаў толькі пачынала фармавацца. Вось жа, як паказваюць архіўныя дакументы, гэтыя адносіны не былі аднолькавыя. Тады як праваслаўная частка насельніцтва абрала беларускую школу, то каталіцкая частка, галоўным чынам на Сакольшчыне, супраціўлялася адкрыванню беларускіх школ. Гэты супраціў быў вынікам супрацьдзеяння каталіцкага духавенства, якое імкнулася прышчапіць беларускім дзецям польскую школу. Між іншым, ксяндзы пагражалі духоўнымі санкцыямі, адмаўлялі ў споведзі і прычасці тым бацькам, якія пасылалі ці хацелі пасылаць сваіх дзяцей у беларускую школу. Адмаўляліся таксама вучыць рэлігію па-беларуску, а дзецям забаранялі карыстацца падручнікамі катэхізму на гэтай мове. Таму ў 1917 г. у каталіцкіх асяродках узнікла толькі некалькі беларускіх школ. Становішча палепшылася, калі ў 1918 г. віленскім біскупам быў прызначаны літовец, Юры Матулевіч. Дзякуючы яго распараджэнням апазіцыя ксяндзоў паслабела, і ў 1918/19 школьным годзе на пераважна каталіцкай Сакольшчыне было ўжо 40 беларускіх школ.

Як бачым, узнікненне беларускага школьніцтва на Беластоцчыне было вынікам не ініцыятывы і

дамаганняў насельніцтва, а акрэсленай палітыкі ўлад, у дадзеным выпадку нямецкіх, якая грунтавалася на прынцыпе прызнання беларускай нацыі і грамадскага значэння беларускай мовы і выявілася ў стварэнні неабходных умоў для рэалізацыі гэтага прынцыпу.

Вясной 1919 г., пасля эвакуацыі нямецкай арміі, Беласточчыну заняла польская армія, і неўзабаве тры паветы — Беластоцкі, Бельскі і Сакольскі — былі далучаны да польскай дзяржавы. Як вядома, адносіны польскіх улад да беларускага насельніцтва ў Заходняй Беларусі былі адмоўныя, хаця школьны закон ад 1924 г. прадугледжваў магчымасць яго дзейнасці. Аднак гэты закон не прымяняўся на Беласточчыне, якая не лічылася „ўсходнімі крэсамі”. Ужо ў 1919 г. усе беларускія школы былі тут ліквідаваны і на працягу міжваеннага 20-годдзя не аднавілі дзейнасці. У бібліятэках і архівах засталіся толькі сведчанні змагання насельніцтва за беларускую школу, асабліва ў часы Грамады.

Такім чынам, польская школьная палітыка міжваеннай пары была адваротнасцю нямецкай палітыкі і грунтавалася на прынцыпе непрызнання культурна-моўнай самабытнасці беларускай нацыі, а таксама на імкненні да яе паланізацыі. На шляху да такой мэты беларуская школа магла быць толькі перашкодай.

Аднак такое становішча працягвалася толькі 20 гадоў. У верасні 1939 г., у выніку дзеянняў дзвюх саюзных армій, II Рэччаспаліта перастала існаваць. Беларускія і польскія абшары Беласточчыны ўвайшлі ў састаў Беларускай ССР. У гэтым часе адносіны савецкай улады да школьнай справы нагадвалі такія ж адносіны немцаў у час Першай сусветнай вайны, г. зн. школьнае пытанне зноў вырашалася на падставе роднай мовы насельніцтва, з той толькі роз-

ніцай, што савецкія органы неахвотна давалі беларускую школу беларускамоўнаму каталіцкаму насельніцтву, спрыяючы яго далейшай паланізацыі нават ва ўмовах нібыта беларускай дзяржавы. Затое ў асяроддзях з перавагай праваслаўнага насельніцтва беларуская школа арганізавалася нават тады, калі насельніцтва патрабавала рускую школу. Так было створана на Беласточчыне каля 270 беларускіх пачатковых школ, шмат сярэдніх школ і Педагагічны інстытут у Беластоку.

Заўважым яшчэ раз: і ў гэтым перыядзе гісторыі, у гадах 1939–1941, пытанне мовы навучання ў школах вырашалася дзяржавай згодна з яе нацыянальнай палітыкай, а не бацькамі школьнай моладзі.

У гэтых адносінах даволі цікавымі былі першыя два гады другой нямецкай акупацыі, г. зн. школьныя гады 1941/42 і 1942/43. У той час спасярод сямі павеатаў Беластоцкай акругі толькі ў адным Бельскім павеце існавала даволі значная сетка пачатковых школ. У выніку захадаў войта Бельскай гміны, Яраслава Кастыцэвіча, нямецкі павятовы стараста даў сваю „прыватную” згоду на аднаўленне працы школ, зыходзячы з таго, што ўлады Беластоцкай акругі не выдалі ў гэтай справе ніякіх распараджэнняў. Таму і школы былі „прыватныя”, г. зн. арганізаваліся і ўтрымліваліся бацькамі вучняў. Як жа вырашалася пытанне мовы навучання ў такіх школах? Стараста гэтым не цікавіўся і сказаў: „Няхай вучацца на такой мове, на якой хочуць”. Праведзеныя мною падрабязныя доследы, апублікаваныя ў 1976 г., паказваюць, што ў гэтым часе размяшчэнне беларускіх і польскіх школ амаль ідэальна супадала з размяшчэннем школ у савецкі перыяд.

Цяпер можам зрабіць чарговую заўвагу: у гэтых спецыфічных умовах, калі на Беласточчыне не было ні польскай, ні савецкай дзяржаўнасці, абе-

дзе катэгорыі насельніцтва — беларусы і палякі — арганізавалі школы на сваёй роднай мове, і ніякіх канфліктаў не было. Інакш кажучы, не назіралася сярод беларусаў імкненне арганізаваць у сябе польскія школы, акрамя двух ці трох выпадкаў, абумоўленых адсутнасцю беларускага настаўніка. У гэтых адносінах нетыповы быў трэці год акупацыі, калі пачала дзейнічаць „палітыка”. Тады праводзілася дыскрымінацыя польскага школьніцтва, а беларускаму было дазволена пашырыцца на ўсю беларускую частку Беластоцкай акругі.

Летам 1944 г., пасля адступлення немцаў, становішча было даволі складаным. Не было вядома, як будзе вызначана дзяржаўная граніца, у сувязі з чым на Гайнаўшчыне арганізатарамі школ часта былі савецкія партызаны, а ў іншых раёнах — органы ПКНВ. Дарэчы, фронт яшчэ стаяў на Вісле, у Варшаве былі немцы, а ведамства асветы ПКНВ у Любліне толькі пачынала разгортваць сваю дзейнасць. У такіх умовах адноўлення ў савецкі час беларускія школы, якія праіснавалі ў час нямецкай акупацыі, цяпер проста працягвалі сваю дзейнасць. Гэты стан фактычна пакуль што не выклікаў засцярог люблінскіх улад, якія больш увагі аддавалі арганізацыі сярэдніх школ. Паводле афіцыйных дадзеных, у 1944/45 г. працавалі на Беластоцчыне: 81 школа з беларускай мовай навучання і 12 школ двухмоўных або з прадметам беларускай мовы. Акрамя таго, былі адкрыты беларускія гімназіі ў Бельску і Гайнаўцы і руска-беларуская гімназія ў Беластоку.

Не будзем займацца тагачаснымі цяжкасцямі ў працы беларускіх школ, паколькі ў вялікай меры адносіліся яны і да польскіх школ. Усюды не хапала кваліфікаваных настаўнікаў, падручнікаў, памяшканняў і г. д. Скажам толькі, што для нармальнага функцыянавання беларускага школь-

ніцтва ў новай Польшчы найбольш неабходнай была адпаведная перспектыва, якая зыходзіла б з пастаноўкі нацыянальнага пытання. Такая пастаноўка аформілася даволі хутка — на працягу 1945/46 г. Аднак яе мэтай быў курс на аднанацыянальную дзяржаву. Пачаліся справы, не годныя нашай цывілізацыі: людзі высыляліся і перасяляліся, прымусова пазбаўляліся сваёй спрадвечнай айчыны. Летам 1946 г. паўстаў у Варшаве праект таксама прымусовага перасялення беларусаў з Беласточчыны на ўсход. Такім чынам нацыянальная палітыка новай „дэмакратычнай” Польшчы ў той час была непараўнальнай з палітыкай даваеннай Польшчы. У такім становішчы непатрэбным было і беларускае школьніцтва. На працягу 1946 і 1947 г. было яно ліквідавана. Як бачым, пазнейшыя абвінавачванні Гамулки ў нацыяналізме не былі беспадстаўнымі.

Можна заўважыць, што ў гэтай антыбеларускай акцыі дзейнасць дзяржаўных органаў супадала з дзейнасцю падполля, нягледзячы на тое, што ішла тады паміж імі крывавае барацьба. Падполле тэрарызавала беларусаў, змушаючы іх да выезду з Беласточчыны, у Нараўцы быў забіты настаўнік Аляксандр Валкавыцкі, у Страшаве публічна скатаваны настаўнік Мікола Лебядзінскі, у Старым Ляўкове пабітая настаўніца Марыя Лях, у Міхалове стэрарызаваны Аркадзь Зіневіч, які вымушаны быў спыніць навучанне. Некаторыя настаўнікі, якіх не дасягнула рука падполля, выкідаліся школьнымі інспектарамі са школ, калі не маглі вучыць па-польску. Такого не перажывала беларускае школьніцтва на Беласточчыне ад пачатку свайго існавання.

Можа гэта паказацца дзіўным, а сёння непатулярным ці нават непрыстойным, што выпраўленне гэтай нацыяналістычнай палітыкі адбылося ў працэсе „сталінізацыі” палітычнага жыцця ў Польшчы. У

чэрвені 1949 г. Сакратарыят ЦК ПАРП прыняў пастанову, якая, зыходзячы з грамадскага прызнання роднай мовы, абавязала міністра асветы забяспечыць дзецям беларускай нацыянальнасці на Беларускай школьнае навучанне на беларускай мове. Справа аднаўлення беларускага школьніцтва стала справай дзяржаўнай.

У выніку энергічнай дзейнасці партыйных, адміністрацыйных і асветных улад беларускае школьніцтва было хутка адноўлена. Ужо ў 1954/55 г. га Беларускай было 66 пачатковых школ з беларускай мовай навучання і 90 школ з прадметам беларускай мовы, г. зн. разам 156 школ, у якіх вывучала родную мову 9128 вучняў. Арганізавана таксама 5 сярэдніх школ, у іх ліку: тры агульнаадукацыйныя ліцэі з беларускай мовай навучання ў Бельску, Гайнаўцы і Міхалове і беларускія паралельныя класы ў Бельскім педліцэі і Беларускай ліцэі выхавацельніц дзіцячых садкоў з агульнай колькасцю 878 навучэнцаў.

Заўважым, што ў ходзе ажыццяўлення гэтай акцыі ўлады кіраваліся не пажаданнямі бацькоў, а перш за ўсё крытэрыем роднай мовы. Па-за дыскусіяй была абавязковасць яе вывучэння, так, як не выклікала сумнення абавязковасць вывучэння польскай мовы ці, скажам, матэматыкі. Прынцып добраахвотнасці стасавалася толькі да выбару бацькамі тыпу школы, у якой вучыліся іх дзеці, г. зн. школы з беларускай мовай навучання ці польскамоўнай школы з прадметам беларускай мовы. Аднак гэтая добраахвотнасць была ў значнай меры тэарэтычная: на практыцы справа рашалася ўладамі на падставе аналізу нацыянальнай структуры насельніцтва паасобных школьных раёнаў. Захаваліся архіўныя дакументы, якія сведчаць, што абодва тыпы школ загадзя планаваліся школьнымі ўладамі.

Характэрнай рысай гэтай акцыі была яе паспешлівасць. Цэнтральныя ўлады былі зацікаўлены развіццём беларускага школьніцтва, у сувязі з чым ваяводскія і павятовыя органы імкнуліся задаволіць гэтую зацікаўленасць і выказацца вынікамі сваёй дзейнасці, ствараючы ў некаторых выпадках беларускія школы на паперы. У палове 50-х г. выкарыстанне беларускай мовы выказвала вялікую розніцу ў паасобных школах і класах, а таксама ў навучанні паасобным прадметам. Не хапала падручнікаў і адпаведных настаўнікаў.

Беларускае насельніцтва адносілася да гэтай акцыі даволі стрымана. Па-першае, ва ўмовах стабілізацыі пасляваеннай рэчаіснасці яно разумела, што ніякага грамадскага статусу беларуская мова не атрымала, што ў дзяржаўным жыцці была яна непатрэбная і што веданне польскай мовы нашмат важнейшае, паколькі ад таго ў немалой меры залежаў старт дзяцей у жыццё. Па-другое, праяўлялася нявер'е ў трываласць новага курсу школьнай палітыкі. Урэшце валютарызм і гонка за паказчыкамі не садзейнічалі павышэнню аўтарытэтнасці беларускай мовы ў школе.

Гэтыя фактары, не без удзелу антыбеларускіх настрояў восенню 1956 г., абумовілі нестабільнасць створанай адукацыйнай сістэмы. Пачынаючы ад 1956 г. назіраецца працэс ліквідацыі школ з беларускай мовай навучання, якія вяртаюцца да становішча польскамоўных школ, захоўваючы толькі прадмет беларускай мовы. У некаторых выпадках змянялася толькі шыльда школы, бо і раней беларуская мова ўжывалася ў іх толькі часткова. У выніку ў гадах 1954/55 — 1960/61 колькасць школ з беларускай мовай навучання зменшылася з 66 да 39, затое колькасць т. зв. прадметных школ узрасла з 90 да 136. Аднак гэтая рэструктурызацыя

мела адносна невялікі ўплыў на рост і агульны абсяг навучання беларускай мове, якую ў 1960/61 г. вывучала ў 175 школах 10,6 тыс. дзяцей. Адначасова паправілася забеспячэнне школ падручнікамі, расла кваліфікацыя настаўнікаў, чаму спрыяла праца Бельскага педліцэя, Беластоцкай настаўніцкай студыі і неўзабаве кафедры беларускай філалогіі пры Варшаўскім універсітэце, створанай у 1956 г. Істотнае значэнне набывала дзейнасць БГКТ і „Нівы”, якая садзейнічала павышэнню нацыянальнай свядомасці насельніцтва.

Усё ж сумненні насельніцтва ў нестабільнасці пазітыўнай дзяржаўнай палітыкі не былі беспадстаўнымі. 17 лістапада 1962 г. міністэрствам асветы было выдадзена распараджэнне, якое адмяняла дзейсны да гэтай пары прынцып абавязковага навучання роднай мове для дзяцей беларускай нацыянальнасці і ўпершыню акрэсліла яе ў т. зв. прадметных школах як дадатковы, неабавязковы прадмет. Адначасова міністэрства дапускала „неабходнасць” вызваляць вучняў ад заняткаў беларускай мовы не толькі па просьбе бацькоў, але нават на падставе рашэння саміх кіраўнікоў школ. Няцяжка ўявіць, што такое распараджэнне адлюстроўвала імкненне ўлад да дэстабілізацыі навучання беларускай мове ў „прадметных” школах і абмежаванне абсягу яе вывучэння.

Змена дзяржаўнай палітыкі ў гэтай справе не была выпадковай. Як ведаем з паведамленняў мінскай прэсы за апошнія гады, на пачатку 60-х г., г. зн. у той самы час, пачаўся паход супраць беларускай мовы таксама і ў БССР у сувязі з памылковай тэорыяй аб непазбежным адміранні моўных „асаблівасцяў” і зліцці народаў СССР. Дайшло да таго, што гаварыць па-беларуску лічылася ўжо „нацыяналізм”. У выніку пачалася хуткая русіфікацыя беларускіх школ. Можна думаць, што згаданае распараджэнне

міністраства асветы было звычайным адлюстраваннем новага становішча ў БССР.

Новыя правілы фармальна пагаршалі становішча прадмета беларускай мовы, аднак да канца 60-х г. не выклікалі адчувальных змен. Было гэта вынікам супрацьдзеяння ваяводскага камітэта ПАРП, у прыватнасці яго першага сакратара Аркадзя Лашэвіча, які разумеў магчымыя шкодныя эфекты гэтага распараджэння. У выніку абсяг навучання беларускай мове ў пачатковых школах выказваў да канца 60-х г. значную стабільнасць на адносна высокім узроўні 10–11 тыс. вучняў у год.

Усё ж была гэта толькі паўмера, якая прадоўжыла дзеянне адукацыйнай сістэмы, аднак не рашала справу прынцыпова, бо вырашыць яе не магла. Яна рашалася на больш высокіх узроўнях, прычым даваліся тлумачэнні, што ўсё адбываецца згодна з воляй бацькоў. Тым часам адмаўленне дзяржавы ад актыўнай палітыкі ў гэтай справе рабілася што-раз больш відавочным. На пачатку 60-х г. адбылася ліквідацыя аддзела школ з няпольскай мовай навучання ў міністэрстве асветы, а ў 1963 г. міністэрства рашыла спыніць выпуск беларускамоўных падручнікаў арыфметыкі, якая тады яшчэ ў многіх школах вывучалася па-беларуску. Такім чынам, „добраахвотныя” рашэнні бацькоў аб ліквідацыі школ з беларускай мовай навучання планаваліся школьнымі ўладамі загадзя.

Радыкальна пагоршылася становішча школьніцтва на пачатку 70-х г. Былі на тое асаблівыя прычыны. У той час у Польшчы праводзілася вялікая адміністрацыйная рэформа, у прыватнасці былі ліквідаваны паветы і павятовыя ўстановы. Адбыліся асабовыя змены ў кіраўніцтве ваяводскага камітэта ПАРП. Зноў ажыла „тэорыя” аднанацыянальнай дзяржавы, афіцыйна пракламаная на III пленуме

ПАРП у 1976 г. Прадстаўнікі партыі і міністэрства ўнутраных спраў на з'ездах БГКТ у 1972 і 1976 г. пазбягалі нават тэрміна „беларуская нацыянальная меншасць”. Адбылася ліквідацыя беларускага музея ў Белавежы і эстраднага калектыву „Лявоніха”.

У гэтай абвостранай атмасферы, якая адпавядала тэндэнцыям у Савецкай Беларусі, адбылося рэзкае абмежаванне беларускага школьніцтва на Беласточчыне. Дасягалася гэта рознымі спосабамі. Адным з іх было выкарыстанне працэсу школьнай рэформы, якая праводзілася ў першай палове 70-х г. У ходзе ажыццяўлення гэтай рэформы было ліквідавана 75 малакамплектных школ, у якіх вывучалася беларуская мова. Іх вучні былі пераведзены ў іншыя школы, прычым пэўнай іх частцы школьныя ўлады не забяспечылі вывучэння беларускай мовы ў новых школах. Акрамя гэтага, у першай палове 70-х г. адміністрацыйным парадкам было спынена навучанне беларускай мове ў 26 школах, якія ў той час не былі ліквідаваны ў рамках рэформы.

У 1971 г. адбыліся яшчэ дзве іншыя важныя падзеі. Адною з іх была поўная ліквідацыя школ з беларускай мовай навучання. Паколькі бацькі гэтага не патрабавалі, былі выкарыстаны паслужлівыя кіраўнікі БГКТ, якія 28 кастрычніка 1971 г. выслалі ў міністэрства асветы пісьмовую прапанову рэарганізаваць гэтыя школы ў польскамоўныя з дадатковым прадметам беларускай мовы. Заўважым, што згодна з законам гэта маглі вырашаць толькі бацькі, а не БГКТ. Такі чынам прапанова ГП БГКТ была незаконная, пра што міністэрства ведала, але гэта яму не перашкаджала. Зазначым яшчэ, што ў школах з беларускай мовай навучання беларуская мова была абавязковай для ўсіх вучняў, а ў польскамоўных школах яна лічылася неабавязковым прадметам, што стварала большыя магчымасці для маніпуляцыі.

Такой маніпуляцыяй было чарговае распараджэнне міністэрства асветы ад 22 лютага 1971 г., якое ішло далей за згаданае распараджэнне 1962 г. У прыватнасці, замест ранейшага тэрміна „добраахвотнасці” яно ўводзіла новае паняцце „поўнай добраахвотнасці”, а таксама патрабаванне штогадовых запісаў вучня на беларускую мову і пастанаўляла, што запісаны вучань можа спыніць вывучэнне роднай мовы ў любым класе перад чарговым школьным годам. Гэта быў ужо нічым не маскаваны ўдар па навучанні беларускай мове.

Як адбіліся гэтыя мерапрыемствы школьных улад на абсягу вывучэння беларускай мовы? Адказ на гэтае пытанне дае статыстыка. Калі ў 1970/71 г. яе вывучала 10,7 тыс. дзяцей, то ў 1980/81 г. ужо толькі 3,4 тысячы. У 1987/88 г. беларускую мову вывучае ў 58 школах і іх філіях 3,7 тыс. вучняў, што сведчыць аб тым, што ў 80-я г. у гэтай галіне істотна нічога не змянілася. Такім чынам, гэты лічбавы стан вывучэння беларускай мовы з’яўляецца найніжэйшым ва ўсёй 70-гадовай гісторыі. Можна думаць, што такое становішча адпавядае патрабаванням урада для яго справаздач у Арганізацыю Аб’яднаных Нацый, якія маюць паказваць, што згодна з Хельсінскім пагадненнем Польшча рэспектуе правы нацыянальных меншасцяў.

У сваю чаргу, кіраўнікі БГКТ не толькі не пратэставалі супраць гэтых дзеянняў (пра што ў чэрвені 1987 г. паведаміла міністэрства асветы), але — як ужо было сказана — аказалі ганебную падтрымку ў ліквідацыі школ з беларускай мовай навучання. Усё ж бывалі і пазітыўныя дзеянні з боку БГКТ. Маю на ўвазе вядомы мемарыял, скіраваны восенню 1981 г. да першага сакратара ЦК ПАРП (пра яго прамаўчала „Ніва”), у якім між іншым ГП БГКТ патрабавала забяспечыць абавязковае вывучэнне бе-

ларускай мовы ў тых школах, дзе вучні беларускай нацыянальнасці складаюць прынамсі 50% ад усіх вучняў дадзенай школы. Аднак гэтае патрабаванне было праігнаравана, пасля чаго 23 верасня 1981 г. міністр асветы і выхавання выдаў чарговае распараджэнне. Праўда, яно адмяніла ранейшае патрабаванне штогадовых запісаў вучня на прадмет беларускай мовы, аднак надалей захавала магчымасць вызваляць яго ад вывучэння роднай мовы ў любым класе школьнай вучобы. Такім чынам захавалася важны элемент дэструкцыі працэсу навучання. Так што гэтая ініцыятыва ГП БГКТ, не з яго віны, не дала жаданых вынікаў.

Не магу закончыць сваё выступленне аптымістычным прагнозам. Справа вывучэння беларускай мовы, па сутнасці, пушчана на самацёк і ў найбольшай меры залежыць ад кіраўніцтва школ і настаўнікаў. Гледзячы на ўсе школы, перш за ўсё заўважаеш небывалы валюнтарызм: у адных працэнт школьнікаў, якія вывучаюць беларускую мову, стабільны, у іншых расце або падае. Аб працэсе навучання і экзекваванні ведаў мне вядома няшмат, хаця цікава было б пачуць у дыскусіі: ці, напрыклад, недастатковыя веды вучня па беларускай мове рашаюць аб яго прамоцыі? Баюся, што ў такім выпадку ён хутка пастараўся б зусім вызваліцца ад гэтага прадмета.

Спадзяюся, што прапанаваны кароткі агляд дае дастатковую падставу для сцвярджэння, што функцыянаванне і абсяг беларускага школьніцтва на Беласточчыне быў на ўсіх этапах яго гісторыі несумненным вынікам дзеянняў улад і адпаведных іх інтарэсаў, а не зацікаўленых бацькоў. Не з'яўляецца выключэннем і пасляваенны перыяд. Таму ва ўмовах створанай сістэмы дэструкцыйных мерапрыемстваў тлумачэнні школьнай адміністрацыі, што адказ-

насьць за развал беларускага школьніцтва нясуць бацькі школьнай моладзі, можна лічыць крывадушнасьцю. Беларускае насельніцтва ніколі не выступала супраць вывучэння беларускай мовы, хіміі ці геаграфіі, калі ведала, што яны з'яўляюцца абавязковымі прадметамі. І цяжка яго вінаваціць за тое, што на створанай уладамі пахілай плоскасці навучанне беларускай мове нібыта само коціцца ўніз.

Пытанне беларускага школьніцтва на Беларэчыне мае большае, чым агульна думаецца, палітычнае вымярэнне і з'яўляецца неразлучнай часткай лёсу беларускай мовы і культуры ўвогуле, у прыватнасці ў Савецкай Беларусі. Лічу, што перспектыва гэтага школьніцтва залежыць у вялікай меры ад выніку барацьбы, якую ў апошнія гады патрыятычныя сілы Беларусі ўзнялі супраць сучаснай мураёўшчыны.

№ 3. Даклад на канферэнцыі ў Белавежы. 7.10.1990

Юры Туронак

Беласточчына ў агульнабеларускім кантэксце

Згодна з нямецка-савецкім пагадненнем, у верасні 1939 г. Чырвоная Армія выйшла на лінію Малкіня — Ломжа — Аўгустоў, займаючы не толькі беларускія, але і этнічна польскія абшары Беласточчыны. Неўзабаве была створана Беластоцкая вобласць БССР з неаднародным нацыянальным складам насельніцтва. Ва ўсходніх раёнах вобласці пераважалі беларусы, а ў заходніх — палякі.

Няма сумнення, што пасляваенную савецка-польскую граніцу на яе беларускім участку можна было правесці ў адпаведнасці з нацыянальным складам насельніцтва Беластоцкай вобласці, падзяляючы яе на пераважна польскую заходнюю і пераважна беларускую ўсходнюю часткі. Аднак жа яшчэ ў снежні 1943 г., пад час канферэнцыі кіраўнікоў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі ў Тэгеране, Сталін згадзіўся перадаць Польшчы ўсю Беластоцкую вобласць, што і было зроблена летам 1944 г. Акрамя таго, у жніўні гэтага года савецкі ўрад перадаў Польшчы яшчэ тры раёны Брэсцкай вобласці — Гайнаўскі, Кляшчэлеўскі і Сямяціцкі з пераважна беларускім насельніцтвам. Такім чынам усходняя Беласточчына, якая спакон вякоў была часткай агульнабеларускага этнічнага комплексу, а пасля Першай сусветнай вайны — часткай заходнебеларускага комплексу, цяпер была ад яго штучна адарвана.

Часта выказваецца погляд, што на парозе пасляваеннага перыяду савецкія ўлады імкнуліся ператварыць новую дзяржаўную граніцу ў граніцу этнічную, шляхам ліквідацыі пытання нацыяналь-

ных меншасцяў — беларускай у Польшчы і польскай у Беларусі. Ужо ў верасні 1944 г. быў заключаны міждзяржаўны дагавор аб узаемным перасяленні насельніцтва, і неўзабаве Беласточчына пакрылася густой сеткай савецкіх рэпатрыяцыйных місій, якія дзейсна заахвочвалі беларусаў перасяліцца на ўсход. Савецкія ўлады націскалі нават на праваслаўнае духавенства з мэтай яго ўключэння ў ажыццяўленне перасяленчай палітыкі. Усё гэта павінна было стварыць уражанне аб імкненні СССР ліквідаваць беларускае пытанне ў пасляваеннай Польшчы.

Аднак далейшыя падзеі не пацвердзілі сапраўднасці гэтага імкнення. На гэта паказваюць прынамсі дзве акалічнасці:

па-першае, да канца 1946 г., г. зн. да канца перасяленчай акцыі, у БССР перасялілася 23,9 тыс. жыхароў Беластоцкага, Бельскага і Сакольскага паветаў, інакш кажучы, каля 15% усяго беларускага насельніцтва. Прытым варта заўважыць, што гэтае перасяленне было, як правіла, вынікам тэрору польскага ўзброенага падполля, а не жадання насельніцтва ці савецкіх прапагандысцкіх мерапрыемстваў. Пра гэта савецкія органы былі своєчасова інфармаваныя, аднак не рабілі ніякіх прымусовых дзеянняў для паскарэння гэтай акцыі;

па-другое, апрацаваны летам 1946 г. праект польскага ўрада аб прымусовым перасяленні ўсяго беларускага насельніцтва ў БССР не быў ухвалены савецкімі ўладамі. А гэта значыць, што нягледзячы на розныя мерапрыемствы, Масква была зацікаўлена існаваннем беларускай нацыянальнай меншасці ў новай Польшчы.

Матывам такога зацікаўлення была беспамылковая ацэнка будучых палітычных, нацыянальна-культурных і веравызнаўчых супярэчнасцяў, якія павінен быў спараджаць сам факт існавання гэта-

га „чужога цела” ў польскім дзяржаўным арганізме. Праўда, гэтыя супярэчнасці доўгі час прыкрываліся лозунгамі раўнапраўя і інтэрнацыяналізму, аднак яны ніколі не знікалі і ў крытычныя моманты пасляваеннай гісторыі Польшчы выяўляліся ў даволі драматычных формах. Так было ў 1946, 1956 і асабліва ў 80-я г. на фоне змагання „Салідарнасці” з камуністычным рэжымам. Такое становішча існуе і цяпер.

На гэтых паваротных этапах гісторыі ў польскім грамадстве выбухалі шавіністычныя настроі і антыбеларуская істэрыя, што садзейнічала пашырэнню сярод беларусаў прасавецкіх сімпатый. Гэтыя сімпатыі выяўляліся ў падтрымцы беларусамі камуністычнага рэжыму ў Польшчы і ў іх значным удзеле ў апарате гэтай улады. Таму неаднаразова польскія вінавачанні беларусаў у прамаскоўскіх і пракамуністычных тэндэнцыях цяжка лічыць беспадстаўнымі.

Урэшце сам факт існавання беларускай нацыянальнай меншасці на Беласточчыне быў і ёсць нясцерпным для польскіх рэваншыстаў, якія марылі і мараць пры колішнія ўсходнія крэсы: як жа тут абгрунтоўваць прэтэнзіі да Баранавічаў ці Пінска, калі беларусы жывуць пад Беластокам, не так ужо далёка ад Варшавы...

Такая генеза і пазіцыя беларусаў Беласточчыны абумовілі адпаведныя адносіны польскіх улад да гэтага нежаданага набытку. Як вядома, натуральная рэакцыя арганізма на з’яўленне ў ім чужога цела — імкненне выдаліць яго або асіміляваць. Аднак беларусам Беласточчыны цяжка было закінуць нелаяльнасць да камуністычнага рэжыму і разагнаць іх так, як разагналі ўкраінцаў у 1947 г. З іншага боку, нягледзячы на няўхільны працэс асіміляцыі, беларусы не былі ўжо цёмнай этнічнай масай, што стварала

нежаданую перспектыву іх культурнай і палітычнай эмансіпацыі.

Лічу, што гэтыя абумоўленні былі пастаянным зыходным пунктам польскай палітыкі на працягу цэлага пасляваеннага 45-годдзя, мяняліся толькі тактычна-прапагандысцкія прыёмы. Гэтую пагрозу эмансіпацыі павялічваў факт кампактнага пражывання беларусаў у прыгранічнай паласе, што не раз выклікала сярод палякаў падазрэнні і спекуляцыі аб магчымым далучэнні ўсходняй Беласточчыны да БССР.

У такіх умовах асноўным фактарам польскай палітыкі была не толькі дзяржаўная, але і духоўная, ідэйная ізаляцыя беларускага насельніцтва Беласточчыны і яго адасабленне ад агульнабеларускага кантэксту шляхам прывіцця яму ідэі „польскай айчыны”. Невыпадкова новыя пакаленні, узгаданыя пасля вайны, доўгі час не адчувалі сваёй прыналежнасці да беларускай нацыі, якую замяняў непаслядоўны рэгіяналізм і кур’ёзная катэгорыя „праваслаўных палякаў”, ахвотна акцэптаная кіраўніцтвам Праваслаўнай царквы ў Польшчы.

Няцяжка зразумець, што ў такім становішчы на працягу 45 пасляваенных гадоў ніводная сфера нацыянальнага быту беларускага насельніцтва Беласточчыны не дачакалася станоўчага і трывалага вырашэння. Пра гэта сведчыць варты жалю ўзровень навучання беларускай мове ў школах, выдавецкай дзейнасці, чытальніцтва і мастацкай самадзейнасці, нацыянальны нігілізм (далікатна кажучы) Праваслаўнай і Рыма-каталіцкай царкваў і ўрэшце — а можа перш за ўсё — эканамічная дэградацыя ўсходняй Беласточчыны, якая паступова ператвараецца ў гаспадарчую пустыню і абшар для патэнцыяльнай польскай каланізацыі. Лічу, што няма асаблівай патрэбы падрабязна абмяркоўваць становішча ва ўсіх

пералічаных сферах нашага грамадскага жыцця, паколькі яно часта разглядалася ў нашых фармаль-ных і нефармальных выданнях і ў разе патрэбы можа быць прадстаўлена пад час дыскусіі.

Не раз даводзілася чуць выказванні і беларускіх колаў на Усходзе і Захадзе, і польскіх антыкамуністычных дзеячаў, асабліва калі яны былі яшчэ ў апазіцыі, што ўсе нашы злыбеды былі вынікам камуністычнай сістэмы і што вось дэмакратызацыя жыцця ў Польшчы створыць цудоўную перспектыву пазыўнага вырашэння становішча беларусаў Беласточчыны. Сапраўды, у апошнія гады і на нашым панадворку пачалося абуджэнне: узніклі незалежныя выдавецтвы, студэнцкая арганізацыя БАС, Беларускае Дэмакратычнае Аб'яднанне, Брацтва беларускай праваслаўнай моладзі і іншыя ініцыятывы. Важная рыса гэтага руху — вяртанне да агульнабеларускага кантэксту, на што паказвае пашырэнне сувязяў з Беларуссю і рост аўтарытэту яе дэмакратычных сіл як змагароў за дзяржаўную незалежнасць Бацькаўшчыны, агульнай Бацькаўшчыны. Хутка знікае пачуццё ізаляванасці і нацыянальнага сіроцтва, у чым, дарэчы, выдатна дапамагаюць польскія шавіністы і тыя таемныя сілы, якія знішчаюць і зневажаюць праваслаўныя святыні.

Аднак жа, з іншага боку, гэты адраджэнскі рух пакуль што не можа пахваліцца рэальнымі здзяйсненнямі. Разгром камуністычнай сістэмы і старога апарату ўлады не палепшыў, а пагоршыў эканамічнае становішча нашага сялянства, рабочых і інтэлігенцыі, якія папаўняць рады беспрацоўных, адчувальна абмежаваў магчымасці вышэйшай адукацыі і навуковай дзейнасці, пагоршыў становішча беларускай мовы ў школах і звёў да мінімуму выдавецкую дзейнасць. (Між іншым, тыраж „Нівы” зменшыўся да зневажальнага ўзроўню.) Адначасова ін-

спіруецца раскольніцкая дзейнасць т. зв. украінцаў, а беластоцкі праваслаўны архіепіскап публічна заяўляе аб сваім зацікаўленні супрацоўніцтвам з „Салідарнасцю”, а не з „беларускімі нацыяналістамі”. Нягледзячы на такую атмасферу, вынікі БДА ў травеньскіх самаўрадавых выбарах можна было б лічыць значным дасягненнем, калі б т. зв. беларускія гмінныя ўлады дзейнічалі на карысць беларускай справы.

Усё гэта наводзіць на думкі аб трывожнай будучыні. Баюся, што грамадска-палітычныя перамены ў Польшчы, якія называюць дэмакратызацыяй, і ў бліжэйшай перспектыве не палепшаць нашага нацыянальнага быту. Стварэнне некалькіх сваіх прадпрыемстваў, магчыма, палепшыць эканамічнае становішча невяліччай часткі насельніцтва, але не паўплывае на тое, каб беларускія дзеці вучыліся ў беларускіх школах, каб расла нацыянальная свядомасць насельніцтва. Гэтага не забяспечыць і польская дзяржава, паколькі, па-першае, яна ў гэтым не зацікаўлена і, па-другое, нават найбольш выгаднае для нас заканадаўства не можа быць эфектыўным проста з увагі на тое, што нас тут замала для стварэння жыццяздольнага грамадскага арганізма. У гэтых адносінах няма чаго спадзявацца і ад Праваслаўнай царквы з увагі на яе традыцыйны цэзарапапізм. Праўда, перамены ў Польшчы, у прыватнасці жахлівае эканамічнае становішча, могуць часова паспрыяць росту беларускага нацыяналізму, але гэта будзе марны, небяздольны нацыяналізм парабкаў і служанак у новай польскай буржуазіі.

Прымаючы гэта пад увагу, дазволю сабе выказаць погляд, што адзінай рэальнай магчымасцю захавання і развіцця нацыянальнай субстанцыі беларусаў Беластоцчыны можа быць толькі дзяржаўная еднасць з суверэннай Беларускай Рэспублікай, у

крайнім выпадку — усведамленне перспектывы такой еднасці. Як вядома, дзяржаўныя межы не бываюць вечныя, асабліва калі яны ствараліся штучна і разрывалі чужое цела народа. Пра гэта два гады таму пісаў Барыс Сачанка, наконт гэтага ў 70-я г. меў выказацца і польскі ўрад. Урэшце, на такую магчымасць паказвае мірнае аб'яднанне Усходняй і Заходняй Нямецчыны, што яшчэ год таму здавалася абсалютна немагчымым. Аднак, паўтараю, такую еднасць можа ажыццяўляць толькі суверэнная Беларуская Рэспубліка, паколькі ўрад СССР паслядоўна выказваў зацікаўленасць у адваротным, г. зн. у існаванні беларускай меншасці ў Польшчы як крыніцы патэнцыяльных беларуска-польскіх антаганізмаў.

Альтэрнатывай дзяржаўнай еднасці можа быць толькі непрывабная роля Беластоцкай Рэдуты, якая загіне, баронячы Беларусь, даказваючы сваім існаваннем усяму свету абсурднасць польскіх прэтэнзій да паловы яе тэрыторыі.

Белавежа, 5–7 кастрычніка 1990 г.

№ 4. Ліст А. Закшэўскага з Прэзідэнцкай канцылярыі. 9.04.1993

KANCELARIA PREZYDENTA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
PODSEKRETARZ STANU

ANDRZEJ ZAKRZEWSKI

PAZ-438-93

Warszawa, 1993-04-

Szanowny Pan
Dr Jerzy TURONEK

Szanowny Panie Doktore,

Pragnę Pana poinformować, że w nieodległym już terminie - prawdopodobnie w czerwcu - Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Lech Wałęsa złoży oficjalną wizytę w Republice Białorusi. Pozwalam więc sobie zwrócić się do Pana, jako wybitnego znawcy stosunków polsko-białoruskich, z prośbą o pomoc w przygotowywaniu tej wizyty.

Będę Panu wysoce zobowiązany, jeśli zechciałby Pan podjąć się opracowania czegoś na kształt katalogu głównych problemów wywodzących się z historii narodów polskiego i białoruskiego, a mogących komplikować ułożenie dobrosąsiedzkich stosunków pomiędzy Polską a Białorusią. Prosiłbym również o diagnozę, jakie działania powinna podjąć Rzeczpospolita Polska, aby ewentualne zadrażnienia wynikające z zaszłości historycznych i resentymentów łagodzić i niwelować oraz jakich działań powinniśmy oczekiwać ze strony białoruskiej. Bardzo cenna byłaby także Pańska ocena obecnych kontaktów polsko-białoruskich oraz stojących przed nami wyzwań i problemów.

Pozwolę sobie skontaktować się z Panem telefonicznie, aby usłyszeć Pańską odpowiedź oraz omówić - w razie Pańskiej zgody - szczegóły naszej dalszej współpracy.

Wyrazu nadziei

Andrzej Zakrzewski

№ 5. Бібліяграфія беларусазнаўчых прац Юрыя Туронка

Кнігі, брашуры

Беларускае школьніцтва на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд. Выданне Гарадской управы, Беласток 1976, 30 с.

Białoruś pod okupacją niemiecką. Wydawnictwo „WERS”, Warszawa — Wrocław 1989, 186 s.

Памяці Браніслава Туронка. Выданне БІНІМ, Нью-Ёрк — Варшава 1990, 58 с.

Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf” i Instytut Historii PAN, Warszawa 1992, 148 s.

Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Пераклад Валерыі Ждановіч. Выдавецтва „Беларусь”, Мінск 1993, 236 с.

Białoruś pod okupacją niemiecką. Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1993, 285 s.

Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939. Wydawnictwo Instytutu Slawistyki PAN, Warszawa 2000, 79 s.

Reszecie. Zarys genealogii ruszczańskiej linii rodziny. Трупucie 2000, 39 s. (maszynopis powielony).

Беларуская кніга пад нямецкім кантролем 1939–1944. Выданне часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд”, Мінск 2002, 141 с.

Пецюкевіч М. Лісты 1965 — 1982. Выданне Беларускага гістарычнага таварыства, Беласток 2005 (ліставанне з Ю. Туронкам — с. 99–143).

Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі. Пераклад Валерыі Ждановіч. Выдавецтва „Медисонт”, Мінск 2006, 178 с.

Людзі СБМ. Выдавецтва Гудас, Вільня 2006, 222 с.

Мадэрная гісторыя Беларусі. Выданне Інстытута Беларусістыкі, Вільня 2006, 877 с.

Людзі СБМ. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Смаленск 2008, 587 с.

Мадэрная гісторыя Беларусі. Выданне Інстытута Беларусістыкі, Вільня 2008, 882 с.

Артыкулы

Перадваршаўскім з'ездам БГКТ // Ніва, 13.05.1956.
Да паспяховага ажыццяўлення нашых мэт // Ніва, 3.06.1956.

За правільны шлях // Ніва, 18.11.1956.

Першы год працы // Ніва, 12.05.1957.

Гэта толькі пачатак // Ніва, 13.10.1957.

З дапамогай сяброў // Літаратура і мастацтва, 14.08.1958.

Нацыянальныя меншасці ў Польшчы // Беларускі каляндар БГКТ 1959.

Росквіт эканомікі і культуры Савецкай Беларусі // Беларускі каляндар БГКТ 1959.

Пара задумацца над тэатрам // Ніва, 9.06.1963.

Народная гаспадарка Савецкай Беларусі // Беларускі каляндар БГКТ 1964.

Адказ на анкету аб дзейнасці БГКТ // Ніва, 27.02.1966.

Школьніцтва для нацыянальных меншасцяў у Польшчы // Ніва, 15.03.1970.

Памяці Аляксандра Валкавыцкага // Ніва, 12.04.1970.

Бельская кузня настаўніцкіх кадраў // Ніва, 28.06.1970. Нарыс развіцця школьніцтва на Бела-

сточчыне 1773–1939 г. // Навуковы зборнік, выданне БГКТ і Беластоцкага Навуковага Таварыства, Беласток 1974.

Даведнік фальклорных тэкстаў, апублікаваных у „Ніве” і „Беларускіх календарых” у 1956–1971 г. // Тамсама.

Рэцэнзія кнігі С. Маўэрсберга „Пачатковае школьніцтва для нацыянальных меншасцей у Польшчы ў 1918–1939 гг.” // Тамсама.

Грамада і авечкі // Ніва, 23.03.1975.

Прынцып дабравольнасці і яго дзеянне // Ніва, 22.06.1975.

Другая бацькаўшчына Забэіды // Ніва, 8.08.1976.

Беларусь — Чэхаславакія. Працяг слаўных традыцый // Ніва, 26.09.1976.

Нацыянальная палітыка П Рэчыпаспалітай // Ніва, 12.12.1976.

Беласточчына на варштаце даследчыкаў // Беларускі календар БГКТ 1976.

Окупасцыйна-палітычная школа ў Округу Бяластоцкім 1941–1944 // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1976, № 3 (71).

Вялікі даследчык народнай культуры // Ніва, 2.01.1977.

Вечар паэзіі Надзеі Артымовіч // Ніва, 9.01.1977.

Габілітацыя др. Э. Смуклавай // Ніва, 16.01.1977.

Старонкі дружбы і братэрства // Ніва, 27.03.1977.

Першы выпуск беларусістаў-завочнікаў // Ніва, 8.05.1977.

Вывучаюцца літаратурныя сувязі // Ніва, 22.05.1977.

М. Арал нашаніўскі пясняр Беласточчыны // Ніва, 5.02.1978.

Забытая ліра Веры Мурашкі // Ніва, 5.03.1978.

Дыскусія аб літаратурным руху // Ніва, 4.06.1978.

Пейзажы Надзеі Артымовіч // Ніва, 3.09.1978.

Школа на Свентаерскай вуліцы // Беларускі календар БГКТ 1978.

Старакорнінская рэдкасьць // Ніва, 10.12.1978.

„Тарас на Парнасе” па-англійску // Ніва, 7.01.1979.

Успамін пра Яўгенію Лічбанскую // Ніва, 11.03.1979.

Віншуем! // Ніва, 11.11.1979.

Жыццё для асяроддзя // Беларускі календар БГКТ 1979.

Пра Гальяша Леўчыка // Беларускі календар БГКТ 1980.

Юбілейная выстаўка Пятра Сергіевіча // Ніва, 19.10.1980.

Па плёнах пазнаеце іх // Ніва, 21.06.1981.

Капрызная „Кудзельніца” // Ніва, 19.07.1981.

Невядомы нашанівец Янук Д. // Ніва, 2.08.1981.

Ліст да Аляксандры Бергман // Ніва, 30.08.1981.

Беларуска-чэхаславацкія сувязі калісь і цяпер // Ніва, 18.10.1981.

Па слядах „Свабоды” // Ніва, 25.10 і 1.11.1981.

Udział Mariana Falskiego w białoruskiej działalności wydawniczej // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1982, № 3–4 (97–98).

Kwestia białoruska w polityce obozu londyńskiego 1941–1944 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1983, t. XIX.

Wokół genezy „Dziadźki Antona” // Slavia Orientalis, 1983, № 3.

Абіхт Рудольф // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, Мінск 1984, т. 1 (сааўтары А. Каўка і У. Сакалоўскі).

Status Białorusi w Komisariacie Rzeszy Ostland // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej, 1984, t. XX.

Да справы забойства прафесара В. Іваноўскага // Беларус (ЗША), 1984, № 323 (пад крыптанімам Г. Б.).

Geneza i działalność Białoruskiej Centralnej Rady // *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, 1985, t. XXI.

Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego w latach 1902–1905 // *Studia polono-slavica-orientalia. Acta litteraria*, 1985, t. IX.

Białorusini wobec Rosji // *Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego*, wydawnictwo „Przedświt”, bez miejsca i roku wydania (1983), (pod kryptonimem B. B.).

Analogie i doświadczenia // *Tamże* (pod kryptonimem C. C.).

Баляславу Манкевічу 80 год // *Ніва*, 16.06.1985.

Geneza i autorstwo pierwszego elementarza białoruskiego // *Slavia Orientalis*, 1986, № 3.

Rozmowa o braciach Iwanowskich // *Znak*, 1987, № 1–7.

PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906 // *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, wyd. Białostockie Towarzystwo Naukowe, Warszawa 1988.

Нарыс гісторыі беларускага школьніцтва на Беласточчыне // *Сустрэчы*, 1988–1989, №№ 10–12.

„Кожны чацвёрты” і Курапаты // *Кантакт*, 1989, № 1.

„Katrš ceturtais” un Kuropati // *Padomju Jaunatne*, 1.09.1989.

Czy sprawiedliwy w Sodomie? // *Znak*, 1989, № 2–3.

Stosunki polsko-białoruskie w okresie Drugiej wojny światowej // *Znak*, 1989, № 6.

Віленшчына — вяртанне да традыцыі // *Кантакт*, 1989, № 2 (пад псеўданімам *Віленчук*).

Адзін народ, адна дзяржава // *Ніва*, 17.09.1989.

Нежаданая рэспубліка // *Кантакт*, 1989–1990, № № 2, 3.

Выстаўка беларускіх мастакоў у Варшаве // *Ніва*, 29.04.1990.

Каталіцызм у Беларусі — маштаб праблемы // Кантакт, 1990, № 3.

Гебельсу на пацеху // Кантакт, 1990, № 1.

Загадка смерці Францішка Аляхновіча // Кантакт, 1990, № 4.

Непакорная Вера // Беларускі каляндар БГКТ 1990.

Katolicyzm na Białorusi — skala problemu // Res Publica, 1990, № 11–12.

Каталіцызм у Беларусі — маштаб праблемы // Скарыніч, 1991.

Stosunki polsko-białoruskie w okresie Drugiej wojny światowej // Colloquium Narodów, Łódź 1991 (Materiały z sympozjum „Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy — przesłanki pojednania” w 1987 r.).

Да гісторыі Друйскага Марыянскага манастыра // „Браслаўскія чытанні”, Браслаў 1991.

Да гісторыі Друйскага манастыра Марыянаў // „Браслаўская звязда”, 23–27.04.1991.

Навучаючы закону Божаму. Да гісторыі Друйскага Марыянскага манастыра // Голас душы, 1991, красавік, № 4.

Беларускія Марыяны ў Друі // Спадчына, 1991, № 5.

Ці быў справядлівы ў Садоме? // Навіны БНФ „Адраджэнне”, 1991, № 4-5.

Беларусь пад нямецкай акупацыяй (фрагменты кнігі) // Чырвоная змена, 1991, №№ 33–43 (пераклад).

Беларусь во время немецкой оккупации. Страницы из книги (с польского) // Неман, 1991, № 10.

„Загляне сонца...” і Вацлаў Іваноўскі // Спадчына, 1992, № 2.

Міжваенная унія ў Заходняй Беларусі // Спадчына, 1992, № 5.

Ваша национальность? // Неман, 1992, № 12 (пераклад).

Działalność białoruskiego wydawnictwa „Zahlanie sonca i u nasza akonca” w Petersburgu (1906–1914) // *Studia polono-slavica-orientalia. Acta litteraria*, 1992, t. XIII.

Біаўрускі рух народowy // *Об’оз, wiosna* 1992.

Біаўрускі католіцызм wczoraj i dziś // *Ёлад*, 13.12.1992.

Становішча беларускага школьніцтва на Беларусточчыне // *Беларусіка-Albaruthenika*, кн. 1, выд. „Навука і тэхніка”, Мінск 1993.

Наша дзяржаўнасць: рэальная і ўяўная // *Звязда*, 30.04.1993.

Баявая ўскалось // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 1, Мінск 1993.

Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі // *Малодосць*, 1994, № 8-9 (пераклад Валерыі Ждановіч, часопісны варыянт).

Katolicyzm na Białorusi — skala problemu // *Belarus Lithuania Poland Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe*, Lublin — Rome 1994.

Беларускі камітэт у Польшчы // *Беларуская энцыклапедыя*, т. 2, Мінск 1995.

Іваноўскі В. // *Беларусь: Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 1995.

Фармаванне сеткі рыма-каталіцкіх парафій на Беларусі ў 1387–1781 г. // *Наша вера*, 1995, № 1.

Фармаванне сеткі рыма-каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387–1781) // *Беларускі Гістарычны Агляд*, 1995, т. 2, сш. 2.

Іваноўскі В. // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996.

Язэп Германовіч — святар і пісьменнік // *Наша вера*, 1996, 1996, № 1(2).

Трагізм і загадкавасць лёсаў. Да гісторыі беларускага каталіцкага душпастырства ў Мінску // *Наша вера*, 1996, № 1(2).

Weissruthenien: Zweifrontenkrieg // Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation, Berlin 1996.

Камітэт Беларускі ў Польшчы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 4, Мінск 1997.

Беларускае пытанне ў палітыцы лонданскага лагера (1941–1944) // Спадчына, 1997, № 3.

Kształtowanie się sieci parafii rzymskokatolickich na Białorusi w latach 1387–1781 // Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.), Warszawa 1997.

Próby odrodzenia Kościoła unickiego na Białorusi w XX wieku // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 1997, № 4-5.

Stosunki gospodarcze Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą po rozpadzie ZSRR // Kultura zbliża narody i regiony (Polska a Europa Wschodnia), Ciechanów 1997.

Czy naród białoruski ochroni swą tożsamość etniczną i kulturową // Kultura zbliża narody i regiony (Polska a Europa Wschodnia), Ciechanów 1997.

Вацлаў Іваноўскі ў Пецярбургу (1899–1913) // Беларуский сборник, Петербург 1998.

Канфесійныя трансфармацыі на Беларусі // Наша вера, 1998, № 2(5).

Канфесійная трансфармацыя на Беларусі і нацыянальная самасвядомасць // Беларуская думка XX стагоддзя, Варшава 1998.

Prorosyjska opcja Białorusi // Obóz, 1998, № 35.

Вацлаў Іваноўскі і беларускае адраджэнне // Arche, 1999, № 2 (пераклад 6-га раздзела кнігі).

Да генезы БНП, або як ствараліся міфы // Беларускі Гістарычны Агляд, 1999, т. 6, сш. 10-11.

Цярністы шлях Беларусі // Ніва, 7.11.1999 (рэц. кнігі Яўгена Мірановіча „Навейшая гісторыя Беларусі”).

Between Byzantium and Rome. On the causes of religious and cultural differentiation in Belarus //

International Journal of Sociology, New York 2001, vol 31, № 3.

Glosa do artykułu Juryja Kiturki // Biuletyn historii pogranicza, № 1, Białystok 2000.

З пачыну пралата Дзэнісевіча // Наша вера, 2001, № 16.

Akcja neounijna w latach 1925–1942 // Загароддзе-3. Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі „Палесе ў XX стагоддзі”, 1–4.06.2000, Мінск, выд. „Тэхналогія”, 2001.

Падзея невыгодная для ўсіх // Беларускі дайджэст, 2002, травень, № 100.

Падзея нявыгадная для ўсіх // Запісы БІНіМ, вып. 26, Нью-Ёрк — Мінск 2003 (перадрук).

Падрэзаныя крылы // Наша вера, 2003, № 24.

Фабіян Акінчыц — правадыр беларускіх нацыяналістаў // Беларускі Гістарычны Агляд, 2003, т. 10.

Współczesny Skaryna (aspect białoruski) // Czasopis, 2004, № 2.

СБМ у Нямеччыне // Беларускі Гістарычны Агляд, 2004, т. 11.

Люцыян Хвецька // Наша вера, 2004, № 30.

Stosunki polsko-białoruskie w Okręgu Białostockim 1941–1944 // wyd. IPN, Białystok 2005.

Яднала адна мэта // Запісы БІНіМ, вып. 28, Нью-Ёрк — Мінск 2005.

Дзейнасць групы Фабіяна Акінчыца // Беларускі Гістарычны Агляд, 2007, т. 14.

Działalność grupy Fabiana Akinczyca 1939–1943 // Białoruś w XX st. w kręgu kultury i polityki, wyd. UMK Toruń 2008.

Роля Мікалая Пахлябаева ў падрыхтоўцы замаху на Вільгельма Кубэ // Беларускі Гістарычны Агляд, 2009, т. 16.

Штогадовыя статыстычныя даведкі аб стане навучання беларускай мове ва ўсіх паасобных школах Беласточчыны // Ніва, 1976–1991.

Інтэрв'ю

Ziółkowski Marek. Dzieje niewygodne dla wszystkich // Tygodnik Białostocki, 16.06.1990, № 31.

Ziółkowski Marek. Problem wschodniej Białostocczyzny // Plus (Białystok), 17.11.1990.

Панада Уладзімір. Дзяржава павінна трымаць курс // Чырвоная змена, 3–9.08.1992.

Панада Уладзімір. Іваноўскі быў нацыянальным дзеячам // Літаратура і мастацтва, 16.10.1992.

Mniej konfrontacji // Głos znad Niemna, 31.05–6.06.1993, № 22.

Чачуга Ада. Сага аб Туронках // Ніва, 2000, №№ 43–50.

Інтэрв'ю для Польскага радыё, Гданьск, 25.03.2001.

Гардзіенка Наталля. Даследчык акупацыі // Наша Ніва, 15.03.2002; Перадрук // Беларускі дайджэст (ЗША), 2002, травень, № 100.

Вапа Яўген. Юрыю Туронку — 75 // Ніва, 25.04.2004.

Адзінец Аляксандр. Мой экскурс у гісторыю быў вынікам асабістага выбару // Паваенная эміграцыя: скрыжаванні лёсаў, Мінск 2007 (гутарка з Ю. Туронкам — с. 571–582).

Лялько Крыстына. Дзеля праўды гісторыі // Наша вера, 2009, № 2.

Лашкевіч Кастусь. Юры Туронак: І „Пагоня” вернецца, і мова таксама // tut.by, 22.05.2010; Перадрук // Наша Ніва, (20) 26.05.2010.

Спіс скарачэнняў

- БГТ — Беларускае гістарычнае таварыства
БГКТ — Беларускае грамадска-культурнае таварыства
БДА — Беларускае дэмакратычнае аб'яднанне
БНР — Беларуская Народная Рэспубліка
БССР — Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка
БСРГ — Беларуская сялянска-работніцкая грамада
БІГК — Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры
БІНІМ — Беларускі інстытут навукі і мастацтва
ГШПіС — Галоўная школа планавання і статыстыкі
ЕЭК — Еўрапейская Эканамічная Камісія
КПБ — Камуністычная партыя Беларусі
ПАРП — Польская аб'яднаная рабочая партыя
ПНР — Польская Народная Рэспубліка
ППС — Польская партыя сацыялістычная
РКАТ — Рускае культурна-асветнае таварыства
СНД — Садружнасць Незалежных Дзяржаў
СБМ — Саюз беларускай моладзі
СССР — Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік
УОКТ — Украінскае грамадска-культурнае таварыства
ЦК — Цэнтральны камітэт
BNEC — British National Exports Corporation
IPN — Instytut Pamięci Narodowej
NSZ — Narodowe Siły Zbrojne
OSW — Ośrodek Studiów Wschodnich
PPR — Polska Partia Robotnicza
ZWM — Związek Walki Młodych

Літаратурна-мастацкае выданне

Туронок Юры

За кардонам Бацькаўшчыны

Успаміны

Адказны за выданне Антаніна Нявінская
Рэдактар Генадзь Сагановіч
Камп'ютарны дызайн, вёрстка Таццяна Манькова
Дызайн вокладкі Антаніна Нявінская
Карэктар Ларыса Дарожка

Падпісана да друку 05.11.2010. Фармат 84x108 ¹/₃₂.

Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 14,5. Улік.-выд. арк. 11,8.

Наклад 100 асоб. Замова 489.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
таварыства з абмежаванай адказнасцю «Медысонт».

ЛВ № 02330/0548592 ад 09.07.2009.

ЛП № 02330/0552782 ад 01.10.2010.

Вул. Ціміразева, 9, 220004, Мінск.

ISBN 978-985-6963-02-8

9 789856 963028

Зақардам Байұлының
Тырысқан

Тырысқан